

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Perperyan, Ketcos

Mardik ewirk krtakan...

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ ԴԱՄԲԱՆ ԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

292 p.

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԵԱՆ
(Արամեան)

1885

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Digitized by Google

Grad
EREN
3310
BUHR

206

ՆՈՒՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ

ՄԻԱՄԵԱՅ ՎԱԴԱՄԵՌԻԿ ԴՍՏԵՐՆ ԻՄՈՑ ԱՆԴՐԱՆԿԻ

ԳԵՂԱՆՈՅՇ - ԱՆՆԻԿԻ

ԾՆԵԼՈՑ

ի 29 Յունիսի 1884 ամի

ԵՒ ԶՐԱԻՆԵԼՈՑ Ի ԿՆՆԱՑ

18 Յունիսի 1885 ամի

Լուսածրախօ անյգ վարդափայլ ծնողացդ յերկին,
Տարփից իւրեանց ակնախրսիդ փայլանկ նախկին,
Հոգոյ նոցին վրսեմ երազ մարմնագգեցիկ,
Ի բուն իւրեանց նորափրօթի չմնող ծաղիկ,
Ծրնողական աննառ հեշից նախանաւակ,
Ռ՛վ երկնագեղ ասղաբրբիկ դու հրրեւակ,
Մօր բոյ եւ հօր ամենասենչ սէր անդրանիկ,
Հանւոյդ զողորիկ յու՛ւ կենդանի, ի՛նչ իմն Աճնիկ,
Ռ՛հ, յն քրտեար, յն զընացեր ի մէնչ անդարձ,
Ու՛ր յանսահման ի միջոցին կօրեար յանկարձ,
Քննոյւ մարմնէդ ծնողացդ ըզգիրկ բողեալ բափուր,
Քափո՛ւր՝ վանդակդ, ի՛նչ իմ բռչնիկ ոսկեփետուր ։

Ա՛հ, Էր այս մութ յես այնքանի լուսոյն պայծառ .
Է՞ր այնպիսի նրբուլազարդ այգ վառ ի վառ
Փոխե՛նալ յանկարձ մեծախաւար յանլոյս գիւեր,
Եւ օրրանին փոխան վի՛ն ցնուր նրսեմասուրեւ .
Է՞ր նորահաս կենաց հաճանչ սկզբնալոյս՝
Աճկեալ անդէն ի ծոց մահուն անդնդատոյգ .

Է՞ր այն Եդեմ փոքեալ ի սիրս մեր հեցառուս
Գարձեալ արագ ի սրմասունդ մերկ անապաս.
Լուսամբարմին մանուկն ընդէր ի սենւ պասանք.
Է՞ր, ~~ձ~~ Երկին, այս խաղ անգութ, Էր այս պատրանք.
Ի նորակազմ ջերմիկ յիմ բոյն այս շանք ընդէր.
Շրմուհոյ է սեր, թէ պատուհասող, ասանք մեզ, Տեր . . . :

Վան, իմն Աննիկ, երանութեան զերդ պատկեր սուս,
Ձերդ վաղաջինջ անուրջ գիւնդ մեկնեցար շուս.
Սիրոյդ բաժակ՝ յոր հայրդ եւ մայր արբենային՝
Ձիւնդ կանուխ, ճի, ի արթանք բարձաւ նոցին .
Ձիւնդ, նոցին դու յոյս եւ խինդ անհուն անհատ,
Գարձար, անդ, անյոյս ողբոց զբխուր պատճառ,
Կրկնավրակ շրջեալ յողբիւր դառն արտասուաց
Ձիւրեանց աչեր՝ ոյց չըժպտի այլ քն հայեաց.
Ո՛վ հե՛ք աչաց որդեկորոյս ծընողին հե՛ք
Որ զանձկային խնդրէ ի զուր ի մուսլ ի մեզ . . . :

Իցէ արդեօք թէ յաւելու ժպտել մեզոյս
Այն երկնային ծառի աչօճրդ, Գեղամոյս,
Յերանական ի յանձանօք վայրի ուրեք,
Յոսն ի դողող փորձել ըզհայրսրդ նորաթեք,
Եւ հուռողել իբր ըզտխակ՝ քաղցրագրուցիկ,
Շարժել ըզթեւ իբրու սերոք լուսազարմիկ:
Իցէ արդեօք թէ յաւելու հայել ի մեզ
Ի միում յասեղցն որ փայլփրլին ի նրբոյլ հեզ,
Թէ, որպէս ասս ընդ մարզ դալար առնուիր խաղ,
Եւ անդ յուկի ամպ օտօրիս յանգուսպ ծիծաղ,
Թէ զեփիւռին ի մեղմասիւք շնչես ի շուկ,
Գաս մերք գզուել ըզմեզ սիրոյ հծծեալ մեմունջ . . . :

Արդե՞ծ... զի քաղցր ինձ ընծայել այդմիկ հուսաւ,
Փարել յայդ խոն զի փափաքէ սիրս իմ վրհաս,
Կարծել թէ կեաս, կայտուես, խայտաւ ամպերէ վեր,
Եւ յերազի դու այցես մեզ, ոչ սին սուտեր...
Բայց թէ եւ անդ իցէ ցրնոր հոգեպատճիւր...
Վնայ իմ աչաց, ոչ ես բզբեզ յանկարեկիր
Տեսի մահուն մազիլ իբր հաւ մի հեղձուցիկ,
Ո՞չ բզձեւսրդ շօտափեցի, նի, սառուցիկ,
Ո՞չ զաչկունսրդ տեսի անշարժ անհայեցուած,
Ո՞չ զայն խառտեաւ գլխիկդ անկեալ գերդ վարդ խամբած,
Ո՞չ ողբագին ձայնեցիմք քեզ արտասուագոչ
«Աճճիկ, Աճճիկ», եւ պատասխան տուր մեզ ոչ...:

«Աճճիկ, Աճճիկ», պիտի գոչեմ յանվերջ աւաչ
Միկչեւ ի սեամ գերեզմանիս յալահառաչ,
Եւ, թէ ապրի յես իմ կենաց այս մասեցիկ,
Թ՛նդ յապագայս հեծէ զսնունդ «Աճճիկ, Աճճիկ»:

1885 Հոկտեմբեր 23

Թ. Ե. Պ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն

Սոյն մասենին մէջ կ'ամփոփեմ «Մարդիկ եւ Իրք» ն — շար մը յօդուածոց զոր Հրաչեայ գրական անուան թակ եւ ընթերցողին հետ խօսակցութեան մ'ոճով հրատարակեցի «Երկրագունք» հանդիսի 1883 եւ 1884 ամսոց Թիւերուն մէջ — եւ ինչ ինչ կրթական եւ դամբանական ճառեր, զոր արտասանած եմ աստ անդ եւ որք, բաց ի մի քանիէն, հրատարակուած են այլ եւ այլ Թերթերու միջոցաւ :

Ո՛չ եթէ գրական փառասիրութիւն մը գոհացնելու փափաքանօր, այլ բարոյական օգտակարութիւնն ի նկատի ունենալով, յորդորեցայ ընել սոյն ամփոփումն, վասն զի կը կարծեմ թէ անհասական եւ անզային բարոյականութեան ճեսակէտով անօգուտ չէ հետեւեալ գրուածոց ընթերցումն, հետեւապէս եւ նոցա բովանդակութիւնն ի մի միակ հատոր :

Արդէն, այդ յօդուածները գրելու եւ այդ ճառերն արտասանելու առնել, իմ նպատակ չէ եղած գրական ծաղիկներ պատրաստել օր մ'անոնցմով պսակ յօրինելու համար իմ ճակտին, այլ հնազանդիլ խղճիս ծայնին, որ պարտականութիւն կը դնէր վրաս աստ մասնանիշ ընել զեղծումն ու վրէպր, անդ պարզել մի փրկուէ՞ս գազափար եւ խրատոյս կարգալ յառաջդիմութեան, անդին մեծարել բեղմնաւոր կամ յուսալից կեանքի մը յիշատակն :

Եւ միշտ այսպէս ըմբռնած եմ գրողին պաշտօնն, ինձ համար գրագիտութիւնը քահանայութիւն մ'է: Գրագէտն օգտակար ըլլալու պարտականութիւնն ունի: Իւր արուեստն պարտաւոր է դնել ի սպաս Բարւոյն եւ Արդարին, ձշմարտութեան **եւ ի:**

րաւանց: «Արուեստն արուեստին համար» նշանաբանը կը հերքեմ ես: Ձեմ ընդունիր որ գրագէտն անտարբեր ըլլայ հանրային բարուց, լուսոյ եւ խաւարի կուռոյն, յառաջդիմութեան դասին: Ընդհակառակն, պէտք է որ իբրեւ յառաջապահ զինուոր մարտնչի լուսոյ համար՝ խաւարին դէմ, իրաւանց համար բռնաբարութեան դէմ, քաղաքակրթութեան համար բարբարիկ յեռադիմութեան դէմ: Գրագէտը պաշտօնն ունի մտաց խօսելու, սրտերն յուզելու, երեւակայութիւնները վառելու. լա՛ւ ուրեմն, թո՛ղ լուսաւոր զաղափար մը դնէ մտաց մէջ, թո՛ղ ազնիւ յոյզ մ'արթնցնէ սրտից մէջ, թո՛ղ իտէալին զմայլումով հրապուրէ երեւակայութիւնները: Իւր գրիչը կրնայ վրձին մը դառնալ. իւր լեզուն կրնայ շանթ մ'ըլլալ. քա՛ջ է, թող օգտակարին, բարուոյն, ճշմարտին վրայ սփռէ իւր դիւթիչ երանգներն. թո՛ղ զոռւոյ մոլութեան դէմ, թո՛ղ մտանչին ու յափշտակչին զխտըն վրայ տեղայ բարկամայթ: Գեղեցկին սիրահար է. թո՛ղ ի վեր հանէ ինչ որ կայ գեղեցիկ անձնութեան եւ սիրոյ մէջ: Վտեմ ըլլալ կը սիրէ. վտեմ զայրոյթներ կան, որպէս Յոքնաղի զայրոյթքն. թո՛ղ փրփրիլ գիտնայ անոնցմով:

Այս կերպով գրագէտը կը կատարէ իւր պարտքն առ ընկերութիւն, կը ծառայէ մարդկութեան: Այդ պարտուց անտարբեր գրագէտն, որ միայն իւր մտահոգութեանց կը հետամտի, հաճելին կը խնդրէ լոկ առանց օգտակարը դնելու նորա տակ, կը բանաստեղծէ առանց փիլիսոփայելու, բացատրութեան ճշգրտութեանը միայն ուշադիր է՝ այլ ոչ բարոյականութեանն, արուեստին՝ այլ ոչ զաղափարին, կը կորուսնէ իւր մեծութիւն, անհաւաստարիմ կը լինի իւր կոչման. դասալիք զինուոր մ'է որ կը խուսափի պատերազմէն եւ կ'երթայ հեռուն՝ բլրոյ մը վերայ ընկողմանած՝ մի եւ նոյն աջօր դիտել բանակաց ընդհարումն եւ ամպերու արշաւն:

Ճշմարիտ գրագիտաց համար գոտեւորելու եւ յասպարէզ

իջնելու պարտականութիւնը կ'աւելնայ, երբ անպակաս են, ամէն ազգաց եւ ժամանակաց մէջ, սուս գրագէտներ որք նուաստութեան ռոմիս եւ շողոմոյ լորձունքին մէջ կը թաթխեն իրենց գրիչն, որք ովսանայ կը կարդան անիրաւին, որք իրենց լեզուով մոլութեան աղտոս դէմքը կը լիզուն փայլեցնելու համար զայն, որք խաւարին փաստաբան կը գրուին, որք ամենէն նուիրական բառերն ի կիր կ'արկանեն մոլորեցնելու համար ժողովրդեան խիղճը : Պարտուց մասնիչներուն դիմաց պէտք է գտնուին պարտուց հաւատարիմներ. շղթայ կռող մտքերու դիմաց պէտք է կանգնի լուսայեռ պսակ հիւսող մտքերու վեմ հակադրութիւնը : Գիշերասէր չղջիկներ կան. թո՛ղ լինին արտոյտներ զարշալոյսն երգող եւ յարեւ արփածեւող :

Մեր, Հայ գրողներու յետինն, այսպէս հասկնալով խօսքի եւ գրչի պաշտօնն, խօսած եւ գրած եմք հետեւեալներն : Եթէ, ի չգոյէ Յանճաւոյ, չեմք կրցած ճարտար ջառագովն ըլլալ ազնիւ սկզբանց, մեծ գաղափարաց, վեհ կեանքերու, այն համակիր ընդունելութիւն, որով ընթերցող հասարակութիւնն պատուած է գործոյս այլեւայլ մասերն իրենց առաջին հրատարակութեան ասեն, ապացուցած է արդէն թէ բարւոյն եւ անդն, որ միայն ոգեւորած է զմեզ, կարող է յաչս նորա ներելի ընել արուեստի թերութիւններ :

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

1888 Հոկտեմբեր 31
Իսկիւստը

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

Մ Ա Ր Դ Ի Կ Ե Ի Ի Ր Ք

Ա.

1883 Մարտ 17

Ս Ի Ր Ե Լ Ի ընթերցող, եթէ կը հաճիս եւ եթէ խօսակցութիւնը կը սիրես, ժամադիր լինինք ամէն ամիս Երկրագունդիս մէկ անկիւնն՝ խօսակցելու համար մաղոց եւ իրաց վրայ: Մարդիկ եւ իրք զմեզ կը շրջապատեն իրենց այլազան երեւոյթներով ու գոյներով, եւ դիտողութեան ու խօսակցութեան անհատնում նիւթ կ'ընծայեն: Մարդոց եւ իրաց անհամար բազմութեան մէջէն մարդ անշուշտ անձր գոցած ու ականջը խցած չանցնիր. կը տեսնէ ու կը լսէ, կ'զգածի, կը դատէ, կը հաճի, կը տխրի, կ'զմայլի, կը զայրանայ, եւ կ'ուզէ որ մէկ ուրիշ հաղորդէ ինչ տպաւորութիւն որ կ'ընդունի շրջակայ մարդերէն ու իրերէն: Սիրելի ընթերցող, այս մէկ ուրիշն դու պիտի ըլլաս ինձ համար, դու որու պիտի գամ հաղորդել ամէն ամիս իմ կրօն հաճոյ կամ անհաճոյ ներգործութիւններս, եւ իմ լուրջ կամ զուարթ խոհերս: Մի վախճար ձանձրանալէ իմ խօսակցութենէս: Ձանձրոյթն օրին մէկը միօրինակութենէ ծնաւ, կ'ըսէ առածն. ուստի ես միօրինակ չպիտի ըլլամ: Եւ միթէ կրնամ ը-

լալ՝ քանի որ այնքան բազմագէժ են զմեզ շրջապատող իրք ու մարդիկ, եւ հետեւապէս այնքան բազմազան՝ անոնցմէ մեր ընդունած տպաւորութիւններն: Եւ որովհետեւ ամիսն մի անգամ միայն պիտի պատահինք իրարու, անշուշտ շատ բաներ պիտի ունենամ ըսելու քեզ, եւ այս ի հարկէ կ'ազատէ զիս միօրինակութեան վտանգէն:

Թերեւս պատահի որ մեր խօսակցութիւնն մտիկ ընողներէն ոմանք շատ չտխորժին ու սրամտին իսկ դաւն ճշմարտութիւններ ու անաչառ դատաստաններ տեսնելով անոր մէջ. բայց մեզ ինչ փոյթ. անխռով կը շարունակենք մենք մեր գիտակցութեան միայն անսալով եւ թարգմանելով՝ առանց սքօղելու կամ թիւրեղու՝ ինչ որ կայ մեր մտքին ու սրտին մէջ: Եթէ կան մարդիկ որք անկեղծութենէ չեն ախորժիր կամ կը վախնան, գէշն իրենց, ինձ ինչ փոյթ. ազոխ ո՛վ որ կերեր է անոր ալոսայները կ'առնուին: Եթանք անոր որ ճշմարտութեան ձայնէն չի խրաչիր:

Բայց սիրելի ընթերցող, սրչափ քիչ են այսպիսիք. շատերու ականջին անհանդուրժելի է այդ ձայնը. կ'ուզեն որ գէթ քիչ մը մեղմալուի անոր պղնձեայ գուռ հնչիւնն շողաքորթութեան փափկալար քնարին ոլորալի թրթռումներով: Ճշմարտութեան մերկ տեսիլն՝ ինչ տգեղ բան. սէտք է հագուեցընել զայն մի քիչ եւ անոր կոշտութիւններն անհետեւ քաղաքավարութեան, դու իմն կեղծ ու պատիր գովեստներու ու պատ ի պատ քաղաքագիտական փաղաքշիչ բայատրութիւններու հագուստին տակ, հին խորայելացոց պէս որոց անոտանելի

էր Աստուծոյ մերկ եւ դէմյանգիման երեւոյթն եւ որք աղաչեցին Մովսէսի որ գէթ ամպերով քողարկուած երեւի ու միջնորդաբար խօսի Աստուած : Թէպէտ եւ մեք քրիստոնեայ եմք եւ թէպէտ Քրիստոս «Ե՛ս եմ ճշմարտութիւն» կը գոչէ , բայց մենք դարձեալ կը վախնանք տեսնելէ զայն իր մերկութեան մէջ . ասկէ կը հեռելի թէ նոքա որք Քրիստոնէութեան ժամանակն անցաւ կ'ըսեն , կը սխալին , վասն զի ոչ միայն չէ անցած , այլ սկսած անգամ չէ :

Ինչ եւ է . ճշմարտութեան հազուստ ձեւերու արուեստին վարժ չեմ ես . այս մասին մի քիչ հին Յունաց ճաշակն ունիմ , որոց քանդակագործներն ու նկարիչներն գիտէին գնահատել մերկութեան առաւելութիւններն եւ այժմեայ արուեստագէտներուն նման արտաքին ծածկոյթներու վրայ չէին թափեր իրենց ճարտարագիտական հանճարն , այլ մարմնոյն մասանց , ու նոցա գեղեցկութիւնն կը ջանային ներկայել անքօղ իրենց հրաշակերտից մէջ :

Մեր խօսակցութիւնն պիտի լինի ուրեմն անկեղծ , ազնիւ ընթերցող , եւ երբ մարդկային ընկերութեան մէջ տեսնուած անբարոյականութեանց , յիմարութեանց , ծաղրալի կամ նողկալի արարքներու տեսիլն կամ լուրն զքեզ չափազանց զայրացընէ կամ չափազանց ցաւ կամ զզուանք տայ քեզ , կրնանք մի պահ ապաստանիլ բնութեան գիրկն եւ մոռնալով մարդերն՝ դիտել բնութեան հազարումէկ գործերն եւ իրաց անվրէպ տրամաբանութեամբ մխիթարուիլ մարդկային անտրամաբանութեանց մասին : Նաեւ ներկայէն առաջ անցեալն կայ , ուր

չափ անդամ՝ հակառակ յառաջդիմականաց վարգապետութեան որու սակայն հետեւողներէն եմ՝ երբեմն կը տեսնուին այնքան վեհութիւն, այնքան վսեմութիւն որ ի զուր ներկային մէջ կը փնտռես նոցա հաւասար մարդ եւ գործ: Ներկայէն ետքն ալ ապագայն կայ. ինչո՞ւ երբեմն երբեմն չյափշտակուիլ դէպ հոն եւ յուսածպիտ պատկերներու եւ երազոց մէջ շմռանալ ներկային եւ իրականութեան տգեղութիւններն ու գձձութիւնքն: Ասով չեմ ուզեր սակայն բողբոլիին ներկայն դատապարտել. որ ժամանակ չէ ունեցած իւր լաւ եւ յոռի կողմերն, իւր կատարելագործումներն, ապագային եւ մերթ անցելոյն բազդատմամբ իսկ իւր թերութիւններն. միայն թէ պէտք է սեւը սեւ կոչել եւ ճերմակը ճերմակ, եթէ կուզեմք որ սեւը ճերմկնալու աշխատի եւ ճերմակը հալածուելով չք պահէ իւր երեսն, այլ փայլի ամէնուն առջեւ ելլուսաւորէ մեր ճամբան:

Մենք տեսակ մը մարդեր ենք զորս՝ Նարոյէոնին բառով՝ idéologue կը կոչեն ինքզինքնին խելօք կարծող կարգ մ'անձինք, որ մեր եւ մեր նմանեաց վրայ կը խնդան, եւ, մերթ մեր աղքատութեան եւ մերթ իրենց ճոխութեան, մերթ մեր ցնցոտեաց եւ մերթ իրենց մուշտակներուն նայելով, կարեկցութեան նայուած մը կ'արձակեն մեր վրայ, եւ յետոյ կը տեսնես որ կ'ուռին հպարտութեամբ՝ ըսելով անշուշտ իրենց մտքէն թէ իրենք կը հասկընան ամէնէն աւելի դարուն եւ աշխարհին ոգին: Ի՛հ, հարուստ են կամ կը ջանան հարստանալ, իրենց ձեռքին մէջ ունին կամ ունենալ կ'աշխատին

աշխարհին ջիղն, մինչ մեզ նմաններ գազափարի, ճշմարտութեան ետեւէն կը վազեն եւ կը զոհեն իրական շօշափելի բարիքներ:

Թող ինչ կ'ուզեն ըսեն, դաղափար եւ ճշմարտութիւն յառաջ կը վարեն գաշխարհ, եւ անոնք որք անոնց կը ծառայեն՝ մարդկութեան ճշմարիտ բարեկամներն են, թէպէտ յաճախ նաեւ զոհերն: Ապագայն դատաստան պիտի ընէ. մինչ նիւթին երկրպագողք նիւթին հետ պիտի լուծուին ու քայքայուին, այդ տարրալուծումէն պիտի զերծանին այն ոգիք որք հաւատացին ճշմարտութեան եւ ծառայեցին յառաջդիմութեան: Ապագայ. այս եւս ծաղրելի ու օղային բառ մ'է մեր խելացիներուն համար, որք ներկայն միայն կը տեսնեն ու անոր վայելքներն միայն դրական կը համարին ու անոր ընծայած մեծարանքներն միայն իրական: Բայց այդ մարդիկ թող չխաբուին այդ մեծարանքէն. քանի-ներ իրենց ոսկին առնելով իրենց քթին կը խնդան, եւ ի՞նչ յարգանք է այն որ կ'ուղղուի մէկու մը ՚չ թէ իրեն անձին համար՝ այլ իր ունեցածին, իր ոսկիին, իր տունին, իր սեղանին. ո՞վ խեղճ պատուաւորներ:

Կարծեմ, բաւական հասկցար նկարագիրս, սիրելի ընթերցող, եւ ըմբռնեցիր թէ ի՞նչ բնաւորութեամբ խօսակից մը պիտի ունենաս: Գալով մեր խօսակցութեանց տիտղոսին, քեզ բաւական մեկնեցի անոր իմաստն. ի՞նչ փոյթ որ դաղխացի հեղինակ մ'արդէն գործածած ըլլայ զայն եւ հայ հեղինակ մ'ալ ասկէ յառաջ ծանուցած ըլլայ զայն գործածելիքն գրքի մը ճակատն, որ դեռ պիտի

երեւայ : Մեր մէջ, գիտես, տղուն անուէն ծնանելէն յառաջ կը դնեն, եւ եթէ տղան վիժի կամ մեռած ծնի՝ կը մխիթարուին անուէնովն, անուէին գեղեցկութեամբն զոր լսեց աշխարհ, եւ էհ, ո՞վ գիտէ, գուցէ կարծողներ ալ ըլլան թէ տղան ծնած է, կ'ապրի եւ այլն : Եթէ բանաքաղութիւն կամ բանագողութիւն անուանես այս ըրածս՝ չարաչար կը դատես . նախ մեր մէջ չծնած տղու մ'անուէն կը գործածեմ եւ այս կերպով գողութիւն մ'ըրած չեմ սեպուիր : Գալով գաղիացի հեղինակին՝ փոյթ չէ . եւրոպական գլխարկներ գործածելու սովորութիւնն նոր չէ մեր մէջ . բանն այն է որ գլխարկն երեսին յարմարի . ամէն պարագայի մէջ՝ շատ անմեղ բան է ըրածս : Բայց արդէն ժամանակն անցած է . այս տեսակցութիւնն համարելով իբրեւ յառաջարան մեր ապագայ տեսակցութեանց, պատիւ ունիմ, ազնիւ ընթերցող, մնալու բարեկամդ :

Բ

1883 Ապրիլ 26

Ազնիւ ընթերցող, կիրակի օր մ'էր, այցելութեան գնացի իփէքճեանին : Գիտես որ նշանաւոր մանկավարժն երկարատեւ հիւանդութեամբ կը տագնապի . բայց այս զարմանալի անձնաւորութիւնն՝ իր ցաւերը մոռցած՝ չի դագբիր խորհելէ իւր հիւանդութեան մահճին մէջ ազգին ներկային եւ օպագային վրայ . եթէ ամէնէն աւելի իրեն ցաւ ազ-

դող բան մը կայ՝ այն ոչ թէ այն է որ բանտարկուած իր տան մէջ՝ չէ կարող դուրս ելնել եւ բնութեան գեղեցկութիւններն վայելելու երթալ դաշտաց մէջ որ այս սիրուն եղանակիս կը լցուին երկսեռ բազմութեամբ, այլ թէ չէ կարող նախագահել Ուսումնական Խորհրդոյ նիստերուն, այլ թէ չէ կարող երթալ եւ բռնի գրաւել այն երեսփոխանական ակօռն զոր իրմէ յափշտակեցին: Բայց եթէ չկրնար անձնական ներկայութեամբ զբաղիլ այդ գործերով, դոցա վրայ կը խորհի ամէն օր եւ դոցա մասին մանաւանդ կը խօսակցի իւր այցելուաց հետ քան իւր ակախին: Անցեալ օր իր ձեռքը տեսայ Սահմանադրութիւն մը զոր կը վերընթեռնոյր եւ կը դիտողագրէր՝ վերաքննութեան ատեն ծառայելու յարմար ծանօթութիւններ նշանակելով: Ստուգիւ զարմացայ՝ գիտնալով հիւանդութեան ծանրութիւնն: Այդ օր նա ինձ խօսեցաւ կաթողիկոսական խնդրոյն Ազգ. Ժողովոյ մէջ ստացած ձախող ելքի մասին, խօսեցաւ մեծ ցաւով եւ զայրութով եւ բերանայի կրկնեց ինձ գրեթէ ամտող ջապէս այն իրաւացի բողոք զոր հրատարակեց Մասիս: Չես զարմանար եւ գու, ընթերցող, երբ մտածես թէ ողջ առողջ իրենց ակօռններուն վրայ բազմող երեսփոխաններ լուռ եւ անշունջ կը մնան՝ երբ Ազգ. Ժողովոյ ձեռքէն կը կորզուի իւր անբռնարարելի իրաւունք, եւ անդին հիւանդ երեսփոխան մը խեղդուկ այլ զայրագին ձայն մը կը բարձրացնէ եւ ժողովրդեան բողոքն լսելի կ'ընէ հրապարակի մէջ: Ստուգիւ իփէքճեան նկարագիր մ'է, հազուադիւտ նկարագիր մը, սկզբունքի մարդ

մը . եւ թերեւս սորա մէջ կարենաս գտնել գաղտնիքն ալն գաւլին զոր իրեն դէմ խաղացին աթոռոյ հանրածանօթ խնդրոյն մէջ . սյնքան անհամոյ կը հնչէ համոզեալ ձայնն իր յամառ ու անողոք շեշտերով . . . :

Իփէքճեանէն մեկնելով կը դառնայի . Բերայի փողոցներն լի էին տրանց եւ կանանց ու տղայոց բազմութեամբ : Տեսայ սպիտակազգեստ յոյն աղջիկներ որ կ'երթային գրքեր ի ձեռին եւ պսակ ի գլուխ : Գուշակեցի թէ դռքս կը դառնային դպրոցի մը մրցանակաբաշխութեան հանդէսէն : Եւ ստուգիւ հետեւեալ օրն լրագրաց մէջ կը կարդայի Բերայի Յոյն ազգատիկ օրիորդաց վարժարանի հանգիսին նկարագրութիւնն ու մեծանուն ազգասէր ու մարդասէր Զարիֆիի առատածեռնութեան մէջ նոր փորձն : Զարիֆի , որ արդէն ամէն տարի 200ական ոսկի նպաստ կուտայ կանոնաւորապէս այդ վարժարանի , նոյն օր 200 ոսկի եւս նուիրած էր փոխարէն աշակերտուհւոյ մը ձեռագործ աշխատութեան զոր իրեն ընծայած էր վարժարանի տեսչուհին : Ահա՛ ազգասիրութիւն , ահա՛ մեկնեալութիւն : Չգիտեմ թէ եթէ Զարիֆի հայ լինէր՝ ինչ տխրոս պիտի գտնէինք ընծայելու համար իրեն՝ քանի որ մենք ամէնէն պերճ տխրոսներն ապառած եմք արդէն շոսյլաբար այնպիսի գործերու եւ գործիչներու համար որք ստուերն իսկ չեն Զարիֆիին եւ իր գործերուն : Մեր մէջ , բարեկամ , մեկենաս լինելու համար հարկ չէ բնաւ հարիւրաւոր հազարաւոր ոսկիներ նուիրել ի նպաստ հանրօգուտ հաստատութեանց . ո՛չ , մենք այդքան բազ-

մապահանջ չենք. մենք ծակաչք չենք. մենք մանաւանդ գիտենք քիչով գոհ ըլլալ. ուստի եթէ հարուստին մէկն իւր մէկ ժամու գուարճութեան համար վատնած ստակին մէկ տասներորդն, աւելի փոքր մասն իսկ նուիրէ մէկ գրագէտի մը, իսկոյն կը շփոթինք, չգիտենք ինչ անուն տալ, ամէնէն մեծ բառերն պզտիկ կ'երեւին մեզ, եւ ահա ւագաւտ, կոթաւտ, մեկեւաւ իրար կը մղեն մեր գրչին տակ պատիւ ընելու համար մէկ երկու տասնեակ ոսկիներու : Այսպիսի եմք մեք, եւ այսպիսի են մեր գրագէտներն, որք մերթ այնքան բազմապահանջ ու խստադատ կ'երեւին. — եւ սակայն փոքրիկ գործ մը, մի քանի ոսկոյ համեստ նուէր մ'որ ատ առաւելն գոհունակութեան միայն արժանի է՝ իրենց շրթունքն կը լուծէ ծայրայեղ ու թնսպառելի գովեստներու 'եւ իրենց գրիչը կը դարձնէ սրբոց պատկերներու առջեւ վառուած մոմի :

Այնուհետեւ ալ պէտք չէ գանգատիլ թէ մեր մէջ կը պակսին Զարիֆիներ, Բիպօտիներ, Քուրբաներ եւլն, եւլն : Ի՞նչպէս կ'ուզես որ շատնան. ա՛մէն մարդ աստիճան մը փառասէր է, եւ հասարակաց համարումն եւ հանրութեան կարծեաց թարգմաններուն գովեստն յաճախ՝ իբրեւ շարժառիթ՝ մեծ դեր կը կատարեն ազնուական գործոց յառաջ դալու մասին. փառասիրութիւն մը որուն համար ոչ ոք դատապարտելի է : Արդ երբ գովուելու, նմաններէն յարդուելու եւ ընկերութեան մէջ մեծ տեղ մը գրաւելու տենչն այսպէս դիւրաւ ճարակ եւ յագուրդ գտնէ, անտարակոյս շատեր

չեն մղուիր մեծագոյն զոհողութեանց, քանի որ բաղձալին ձեռք կը բերեն այնքան դիւրագին:

Այս մասին պատասխանատու են նաեւ մեր եկեղեցականք, մանաւանդ բարձրաստիճանք: Հիմայ մեր առաջնակարգ մարդիկ նոքա են որք շարաթն մի քանի անգամ հիւրընկալութիւն՝ սեղան եւ պատիւ կուտան մի բարձրաստիճան եկեղեցականի, որ ամենուրեք կը գովէ ու կը դրուատէ զնոսա եւ կը ներկայացնէ զանոնք իբրեւ Ազգին բարերարներն, փոխանակ թէ՛ առանձինն եւ թէ՛ հրապարակաւ հարուածելու նոցա անտարբերութիւնն ու ոչնչով ու ազգին ստակով անուն եւ հռչակ ստանալու համար իրենց դատապարտելի ճարպիկութիւնն: Երբոր ասոնցմէ մին մեռնի, իսկոյն ամէն մէկը մէյ-մէկ Պօսիւէ կամ Մասիյեօն կը կտորի ողբալու համար մեծ մարդուն կորուստն ու պանծացընելու, նորա ազգասիրական գործերն, զորս ոչ ոք տեսած է: Իսկ միւս կողմէն ժողովուրդն շարունակ կը խարազանուի մեր վարդապետաց քարոզներուն մէջ: Ականջովս յաճախ կը լսեմ Եպիսկոպոսի մը քարոզն, որոյ նիւթն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ամէն օր թուք ու մուր թափել ժողովրդեան վըրայ, որ սակայն իւրովսանն կը կատարէ միշտ իւր քրիստոնէի եւ հայու պարտքերն. ինքն է որ եկեղեցի կուգայ ու ստակ կը ձգէ քուպախներուն. ինքն է որ իր զաւակն ազգային վարժարաններն կը զրկէ եւ կը վճարէ թողակ իր կրցածին չափով, եւ վերջապէս բիւրապատիկ աւելի կուտայ ամէն առթիւ բաղդատմամբ մեր մեծատանց: Եւ սակայն մեծատունն է պէյն, էֆէնտին, ու միջնակարգ ժո-

զովուրդն է խառնազանջն . երբ սով լինի՝ ժողովոյն է նուիրատուն , բարերարն , ու ո՛չ թէ տուողն , նուիրողն : Ճշմարտութիւնն ու անաչառութիւնն նոյն իսկ մեր եկեղեցեաց մէջ իրենց բացակայութեամբ կը փայլին , եւ անոնց տեղ կեղծաւորութիւն ու չողովք կը խօսին բարձրաձայն մեր նուիրական բեմերէն : Երբ ժողովրդեան մ'առաջնորդներն ու բարոյականի ուսուցիչներն բարոյական այսպիսի նուաստութեան օրինակ տան , ի՛նչպէս կարելի է որ այդ ժողովուրդն բարոյապէս բարձրանայ , ազնուանայ եւ իւր ծոցին մէջ յառաջ գան մեծ անձնաւորութիւններ :

Զարմանալի են մեր գլխաւորներն : Ս.մէն մարդ գիտէ թէ մեր արդի Ուս . կորհուրդն կը կազմուի գրամապէս խոնարհ՝ այլ գործին հմուտ՝ ուսեալ անձերէ : Կ'ուզե՞ս հետաքրքրական բան մը լսել . — ահաւասիկ . այս ժողովն , իւր բարոյական բոլոր արժանեօքն հանդերձ , մեր գլուխներուն առջեւ կարեւորութենէ զուրկ մարմին մ'է . երբ անկէ առաջարկ մը , ծրագիր մը ներկայի , յառաջագոյն իսկ գատապարտեալ է , մեռած ծնած տղայ մ'է , վասն զի այդքան քիչ ստակ ունեցող մարդիկ ի՛նչ կրնան մտածել որ յարգելի ըլլայ . եւ յետոյ՝ ընդունիլ անոնց յղացածն՝ ՚ջ ապաքէն նուաստութիւն մ'է . պէտք է որ Դրամը խոնարհի Ուսմունքին առջեւ . դրամն ինքնին ամէն ինչ է . անի խելք ունի , ուսմունք ունի , չսովրած գիտէ , չքննած կը ճանչէ : Ուստի եւ ձեռնհաս մարմնոյ մը ծրագրերն տեղի կուտան չգիտեմ որ երեւելիներէ կազմեալ անձեռնհաս մարմնոյ մը հաւանական ծրագրոց առ-

ջեւ, եւ Ազգն ալ կ'ապաստէ կեդրոնական ուսումնա-
րան, վարժապետանոց եւլն. եւլն: Աստուած համ-
բերութիւն տայ որ սպասէ:

Գ.

1883 Մայիս 30

Ազնիւ ընթերցող, Սահմանադրութեան տարե-
դարձն այս տարի ալ կատարուեցաւ Հիւանդանո-
ցին մէջ, այսինքն խումբ մը մարդիկ ճաշեցին հի-
ւանդանոցի բակին մէջ: եւ շրջեցան դիմացի պար-
տիզին մէջ՝ մինչդեռ երաժշտաց խումբ մ'ալ կը
նուագէր: Ահա հանդէսը. բայց մոռցայ գլխաւոր
պարագայ մ'ալ յիշել, այն է տեղատարափ ան-
ձրեւն որ եկաւ ամէն րան թրջելու, իբր թէ արդէն
ջուրն ինկած Սահմանադրութիւնն պէտք ունենար
վերստին թրջուելու: Է՛հ, ամէն տարի ժողովուրդն
արեւէն կ'այրէր, այս տարի ալ թող թրջուի. եթէ
ցաւալի կէտ մը կայ ասոր մէջ՝ այն է թէ Ազգ-
Հիւանդանոցը միայն 160 ոսկի վաստկեցաւ փոփո-
նակ Չձ0 ոսկւոյ, ինչպէս Հայրենիք ցաւելով կը
հաշուէ: Հիմայ ինձ պիտի ըսես, սիրելի ընթեր-
ցող, թէ այս հանդիսին նպատակն Հիւանդանոցին
չմէ մը հանել է թէ բողբոլին ուրիշ բան: — Այո՛,
անտարակոյս, Սահմանադրութեան հաստատման
տարեդարձը տօնել է, կը պատասխանեն մեր վա-
րիչք, բայց միթէ գէշ է մէկ քարով երկու թռչուն
զարնել, «թէ աշտանակը մաքրել եւ թէ՛ թիլավը

պարարտացնելը, ինչպէս կ'ըսէ թրքական առածն. «
Բայց ասոր համար պէտք է եղեր որ ժողովուրդն
յոզնի, քրտնի, այրի, աղտոտի, եւ փոխանակ հա-
ճոյալից օր մ'անցընելու՝ տանջուի ու չարչարուի
ամբողջ օրն. փոյթ չէ, հերիք է որ հիւանդանո-
ցին չա՛հ մ'եղնէ: Մենք, որ շատ գործնական մար-
դիկ ենք, այնպէս մի միակ նպատակով գործի չենք
ձեռնարկեր. պէտք է որ մէկ ձեռնարկութեան մէջ
միանգամայն բազում նպատակներ ըլլան, թէ եւ
երբեմն ալ իրարու հակասական: Բայց պիտի ըսես
թէ բնական չէ այս, եւ թէ ամէն քայլ մի միակ
նպատակ, մի միակ ուղղութիւն պարտի ունենալ օր
գէթ յաջողութեան հաւանութիւն մ'ընծայէ, թէ
բոցը թէ՛ վեր եւ թէ՛ վար չուղղուիր միանգամայն,
եւ ջուրը թէ՛ դարվար թէ՛ դարվեր չի հոսիր միան-
գամայն: Սա՛յայն դոքա բնութեան արարքն են,
բնութեան որ կը գործէ պարզ եղանակներով. մենք
բնութեան այդ պարզմտութիւնն կ'արհամարհենք.
մէնք պարզ ու բնական ճամբաներով գործելու չափ
տկարամիտ մարդիկ չենք. մենք կ'ուզենք որ մէկ
հարուածով օրհնենք ու անիծենք, գովենք ու
պարսաւենք, յառաջդիմութիւն հռչակենք ու դէպ
ետեւ քայլ մ'առնունք, անյիշաչարութիւն քարո-
զենք ու յար որակալ մնանք, մամոնայի ծառայենք
ու Աստուծոյ երկրպագենք, առեւտուր ընենք ու
ազգասիրութիւն պահանջենք, ժողովուրդէն սիր-
ուինք ու մեծատուններէն յարգուինք, Սահմանա-
դրութիւն ունենանք ու քմահաճութեամբ կառա-
վարենք, փիլոն ունենանք ու շրջազգեստներու
քսուինք, գլխարկ կրենք ու ալաբուրժա բարեւենք,

բարերարենք ու շահինք, եւ ըն, եւ ըն : Ահա մեր այս
գերբնական հիասքանչ կարողութեան մէկ փորձն
ալ Հիւանդանոցի մէջ կատարուած Սահմանադրու-
թեան տարեգարձի տօնն է : Քանի՛ քանի՛ նպա-
տակներու միանգայն չի ծառայեր այն . Հիւանդա-
նոցը շահիլ կ'ուզէ, Միացեալ ընկերութիւնք շահիլ
կ'ուզեն, այսինչ անձն այնինչ անձանց կենացը բա-
ժակ առաջարկելու փափաքը գոհացնել կ'ուզէ, Ե-
րուսազէմի Ս . Պատրիարքն իր թմբուկը զարնել եւ
օգուտ քաղել կ'ուզէ առիթէն՝ չմոռնալով միանգա-
մայն բաժակ առաջարկել Սիաքանութեան կենացն,
որու ինք եւս անգամակիցն ու գլուխն է, վասն
գերազանց ազգասիրութեան՝ նորա որով քառա-
սուն հազար ոսկի պարտուց ենթարկեց զկղզին : Այս
ամէնքն ալ միանգամայն կը կատարուին, բաց ի . . .
այն բանէն որ հանդիսին բուն նպատակն է, այն է
տօնել արժանապէս զՍահմանադրութիւն, բան մը
որ այս տարի բողոքովին մոռցուած կ'երեւէր, այն-
պէս որ եթէ բարեկամիս մէկն, որ վարժապետ է,
բաժակ չառաջարկէր նորա յարատեւութեանն ու
արդիւնաւորման համար, այնքան անձնական՝ ան-
հատական՝ անարժէք ու շողմական բաժակաց մէջ
Հանդիսագիր մարմնոյն անգամներէն եւ սեղանին
գահերէցներէն ՚չ մէկուն մոքէն պիտի անցնէր
խեղճ Սահմանադրութիւնն, խեղճ Օրէնք, խեղճ
Սկզբունք որ գոնէ լիազօր Յանձնախմբի մ'ան-
դամ չէ . . . :

Ի՛սպց եթէ Հիւանդանոցն ընդհանրապէս յարմար
տեղ մը չէ այսպիսի հանդէս մը տօնելու, եւ օրուան
նպատակէն բողոքովին տարբեր նպատակով մը մի

քանի տարիներէ ի վեր հոն փոխադրուած է հանդիսավայրն, ուրիշ կողմանէ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ որ ուշադրութեանս զարկած է եւ զոր կ'ուզեմ ի վեր հանել: Բացատրեմ. — Հիւանդանոց կոչուած հաստատութիւնն կարծես մեր ազգին մէկ մանրանկարն է իւր ծոցոյն մէջ պարունակած կերպակերպ չուսուութիւններովն. հոն կան անկեալ անպաշտպան ծերեր, հիւանդներ, որբեր, աղքատներ, յիմարներ եւ կը ներկայացնեն մի հինօրեայ, անտէրունջ, որբ, նիւթական ու բարոյական աղքատութեամբ տանջուող Սզգի պատկերն: Հիւանդանոցի պատասպարեալք, որոց մօտ բոլոր տարին ոչ ոք կը հանդիպի եւ որոց շուրջ տասներ'ու ամիս կը տիրէ համր ու ցաւալից լուծութիւն մը, տարին միանգամ յանկարծ կ'արթննան իրենց վշտալի թմրութենէն, կ'ողողուն ձայնով, շարժումով, երգով, ցնծումով եւ պահ մը կը կարծեն իրենց ցաւերն հատած, իրենց արցունքն առյաւէտ սրբուած, մխիթարիչ այցելութեանց սկիզբն հասած եւ հառաչանաց ու հեծութեանց նոր օրերու հետ յաջորդած երգ եւ խնդում: Բայց ահա երեկոյ կը լինի. արեւը կը խոնարհի դէպարեւմուտք, տակաւ առ տակաւ ամբոխը կը ցրուի, ձայները կը դադրին, երածշտութիւնը կը լռէ, քիչ քիչ ստուերը կը տարածուի ու կը թանձրանայ նէտիգուէի ամայացեալ դաշտերուն վրայ, ու ծերունի պատասպարեալը կը դառնայ տխուր իւր խշտեկին վրայ, եւ որբը կը ճաշահէ սգալից իւր լուբիան կամ բակլան, ու հիւանդն կը դանէ վերստին իւր ցաւերն զոր սահ մի մոռցեր էր, եւ յիմարն կը մանէ իւր

ցուրտ ու մութ նեղ խոյիկն, եւ ալ դարձեալ կ'անպիւն մենութեան, ամայութեան, լուռ տանջանքի, անձայն արցունքներու տասներկու երկայն ամիսներ: Այսպէս նաեւ Հայերը տարին մի օր կ'արթննան իրենց թմրութենէն, աչքերնին կը չփեն, կը յիշեն թէ իրենք ազգ մ'են ու սահմանադրական ազգ մը, կը զարդարուին, խուճր կը կազմեն, կը դիմեն հանդիսավայր, ալ իրենց դէմքը չունի խորշոմ ու ոչ ճակատն ամպ, կը ճաշեն զուարթ, կ'երգեն, կը պարեն, ողջոյն կուտան նոր հորիզոններու, նոր օրերու, կը նմանին թիթեռնի մ'որ պահ մ'առաջ բանտուած էր իր պատենին մէջ եւ հիմա ազատ կը թեւածէ օդին մէջ, ալ Հայութիւնը ծեր չէ՝ նորափետուր զարդարուած է. ալ լքեալ ու անպաշտպան չէ, ալ յիմար չէ. կը զարմանայ իր խելքին ու հանճարին վրայ որով կը ճառարանէ եւ իւր ճակատագրին հանգոյցը կը լուծէ դիւրաւ մի քանի բառերով: Բայց այս նորանշան երեւոյթն օգերեւոյթ մ'է միայն, վաղաջինջ օգերեւոյթ մը:

Et, rose, elle a vécu ce que vivent les roses :

L'espace d'un matin .

Արեւուն վերջին նշոյլներուն հետ ամէն բան կ'անցնի, ամէն բան կը սրբուի. եռանդ՝, յոյս, խոստում, առաջադրութիւն, ամէն ինչ կը մնայ Հիւանդանոցի պարտէզին մէջ կամ կը ցնդի գինւոյ եւ գարեջրոյ շոգիներուն կամ փոշիներուն հետ, եւ ամէն ոք հետեւեալ օրը ձեռք կ'առնու նորէն իւր սովորական կեանքի արօրն, կը փաթթուի իւր անտարբերութեան վերարկուին մէջ, ոսկեղինիկ երազներու աշխարհէն կ'իջնէ իւր մթին

ու ցուրտ տնակին ու տրտմալից նսեհին մէջ : Այս տեսութեամբ ահա ըսի որ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ Սահմանադրութեան տարեդարձի նոր հանդիսավայրին մէջ, որ սակայն այս տեղափոխումը տնօրինողներու մտքէ անցած չէ անշուշտ : Ինչ որ տեղի կ'ունենայ Ազգին մէջ՝ ընդարձակ միջոցի մը վրայ, նոյնին նմանութիւնը կը տեսնես աւելի անձուկ ու ամփոփ միջոցի վրայ, Հիւանդանոցին մէջ :

Բայց միթէ իրօք սահմանադրական չենք . չունինք Երեսփոխանական ժողով, օրինաւոր վարչութիւն եւ տեսուչ խորհուրդներ, ի՞նչ բան կը պակսի մեզ : Ահա անցեալ օր Ս . Նախագահին ճառով բացուեցաւ Երեսփոխանաց ժողովոյն նոր նստաչըջանը . Ս . Նախագահն յաջողութիւն մաղթեց ժողովոյն աշխատութեանց ու օրհնեց զայն : Անտարակոյս ասոնց ամէնն ալ լաւ է . բայց ո՞վ չգիտէ թէ Սահմանադրութիւնն ձեւերու մէջ չէ միայն, եւ թէ շատ կարելի է ձեւը պահել եւ ոգին կորսընցնել : Նոյնն այսօր մեր մէջ եղած չեն տեսներ էրբ գիտես ժողովոց ապարդիւնութիւնն, երբ գիտես թէ նոքա կարծես խօսք ու գիր միայն արտադրելու յատուկ մեքենաներ են եւ թէ իրենց որոշումներն գործնական ազդեցութենէ զուրկ են : Այսօր, ընթերցող բարեկամ, կրնամ ըսել թէ մենք երկու վարչութիւն միանգամայն ունինք . մին օրինական, միւսն իրական, ինչ որ գործնականին մէջ աւելի կ'արժէ, կարծեմ : Նոր դրութիւնն հետզհետէ կ'արմատանայ մեր մէջ . այն է թողուլ սահմանադրական օրինաւոր ժողովներն որ շարունակեն

իրենց գումարումներն , խօսին , վիճին , գրեն , տեղեկագրեն , որոշեն , նման օգի մէջ դարձող անիւներու , ինչպէս կ'ակնարկէր անցեալ օր Շահնուր , եւ միւս կողմէն ազգային իրաց , շահուց , հաստատութեանց իրական մատակարարումն անկախապէս կեդրոնացնել անպատասխանատու լիազօր յանձնախմբերու , մասնախմբերու ձեռքին մէջ , որք անուանական վարչութեան քով կը ներկայացնեն իրական վարչութիւնն : Արդէն դու իսկ կրցար տեսնել նախադահական ճառին մէջ յանձնախմբերու երկայն ցանկն : Անդամ մ'որ պէտքի մը համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ , ալ այդ յանձնախումբն մշտակայ մարմին մը , զօրութիւն մ'է որ չի դազրիր գոյութիւն ունենալէ ու գործելէ՝ նոյն իսկ երբ զինք ծնանող պէտքն անհետանայ : Որովհետեւ , կ'ըսեն , ի՞նչպէս յաւելեալ դումարն վստահին վարչութեան . իրենք ժողովեցին՝ պէտք է որ ցվերջ մնայ իրենց տրամադրութեան տակ ու գործածուի ըստ իւրեանց հաճոյից : Ահա կեդր . Ուսումնարանի խնդիրն ալ . Ս . Պատրիարքի առաջարկութեամբ հանդանակութիւն մը կ'սկսի ինչ ինչ պէտքերու համար . յանձնախումբ մը կը կազմուի հանդանակութիւնն յառաջ մղելու համար . այս յանձնախումբն փոխանակ իրեն յանձնուած գործն յառաջ տանելու՝ ասին մէջ կը պահէ սլինդ արդէն հաւաքեալ դումարն , որ աննշան է ինքնին , եւ այդու իրաւունք ստացած կը համարի բացուելիք կեդրոնական վարժարանին ծրագիրն յօրինելու եւ անկախ տեսչութիւնն վարելու՝ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով ազգային աղբիւրներն երէ այս նպատակաւ գալիք հա-

տղթներն, որովհետեւ 1800 ոսկին (.մեծ բան) չի վստահիր եղեր Ազգ. Ուս. Խորհրդոյ: Եւ ահա նոր ինքնակոչ Պուս. Խորհուրդ մ'որ կից մը կուտայ օրինաւորին ու կը դատապարտէ զայն թուղթերու հետ միայն խաղալու: Անդին դեռ կան կալուածոց հոգարարձութիւններ, պարտուց բարձման, կաթողիկոսական խնդրոյ եւ այլ բազում յանձնարարներ, որ մէկն համբեմ:

Կարելի է՝ ըսես որ աւելի աղէկ. այս կերպով երկու վարչութիւն կ'ունենանք փոխանակ մէկի, եւ այս հարստութիւն մ'է: Ինձ համար այս հակասութիւն է, ապօրինաւորութիւն ու խառնակութիւն է, պատասխանատուութեան սահմանադրական սկզբունքին ջնջումն է ՝ քմահաճութեան իշխանութեան մ'սկզբնաւորումն է, անիշխանութիւն է եւ Ազգին օւ բանականութեան ընտրեալին տեղ բախտին ընտրեալն անցընելու վնասակար ու աններելի դրութիւնն է, որ դործադրութեան կը դրուի դժբախտաբար Սահմանադրութեան հաստատութենէն 23 տարի ետքն իսկ:

Գալով նախագահական ճառին, դեռ կը մտածեմ անոր վրայ ու դեռ չեմ կարող հասկնալ ինչ օգուտ կը կարծէ քաղել Ս. Նախագահն այդպիսի խօսքերէ, որոց ոչ ինք կը հաւատայ եւ ոչ ժողովն. կ'ուզեմ ակնարկել այն ընդհենդն ըսուած խօսքերուն ու այն յուսահատական եղանակին որ ճառին նկարագիրն կը կազմէ: Ինքն իսկ կը խոստովանի թէ հազար անգամ ըսեր ու գրեր է ադոնք, եւ ի՞նչ չափ վերստին յեղ յեղեցէ: Ո՞վ կը հաւատայ Ներսէս Սըրբազանի ապիկարութեան ու անկարողութեան, որ

ամենէն արի ու ազգեցիկ պատրիարքը ճանչցուած է: Եւ ինչո՞ւ ըլլայ ապիկար. իւր առողջական վիճակը լաւ է, իւր միտքը՝ զօրաւոր, իւր կամեցողութիւնն ալ սաստիկ. Ազգն ալ մեծամեծս չի պահանջեր իրմէ, վասն զի գիտէ թէ որ եւ է իշխանութիւն ամենակարող չէ, ո՞ր մնաց մեր ազգային իշխանութիւնն: Բայց կարծես Ներսէս Սրբազան սրգողածի պէս կը խօսի Ազգ. ժողովոյ հետ. չգիտեմ ի՞նչ կայ. գէշ աղէկ՝ Ազգին ներկայացուցիչ մարմինն է որ զինքն ընտրած է եւ որուն հետ գործելու պարտական է. պէտք չէ՞ որ ձեռք ձեռքի տայ անոր հետ, քաջալերէ զայն, առաջնորդէ անոր. պէտք չէ՞ր որ բացման ատեն բացատրէր Ազգին կարօտութիւններն, ներկայէր ժողովոյն իւր յառաջիկայ աշխատութեանց նիւթն եւ իւր հայրական խնամքն ու օժանդակութիւնն խոստանար նմա, վառէր ժողովականաց սրտերն ու ժողովրդեան բեկեալ սիրտն հաստատէր՝ յոյսեր տալով ու բարւոքումներ աւետելով: Մինչև երբ յայս դառնութիւն. ո՞վ ինչ ըրած է Ս. Պատրիարքին, եւ ո՞ր պատրիարք աւելի համակրանաց ու վստահութեան ցոյցեր ընդունած է Ազգէն ու Ազգ. ժողովէն քան Ներսէս. Ներսէս չէ՞ ապիկար. ժողովրդականութիւնն զոր կը վայելէ՞ իւր մեծագոյն կարն ու զօրութիւնն է. միայն թէ ուզէ օգուտ քաղել այդ ուժէն եւ ազգային ներքին իրաց բարւոքման համար ուզէ խնդրել ժողովրդեան աջակցութիւնն քան անտարբեր հարուստներու որ բան մ'ըրած չեն ու բան մ'ալ ընելիք չունին: Ինքն իսկ այս ցաւն չէ՞ յայտնած բազմիցս: Թող երեսը դարձնէ առ ժողովուրդն, թող խօսի անոր հետ հա-

մակիր ձայնով, թող անձամբ գլուխ կանգնելով ազգօգուտ ձեռնարկութեանց՝ պահանջէ եւ շարհամարհէ անոր լուման, եւ պիտի տեսնէ որ վարժապետանոց, Ընծայարան, Հիւանդանոց իրրեւ գիւթութեամբ պիտի ելնենականգնին այդ լումաներով որ իրարու քով դալով պիտի կազմեն գումարներ որոց քով յոմանց ազգասիրաց նուիրեալ վտիտ գումարներն դաճած պիտի երեւին: Ինքն ամէնէն լաւ գիտէ թէ ժողովուրդն ծովու ալիքներու պէս է եւ անապատին աւազներուն պէս է. հատերը տկար են բայց նոցա միութիւնն մեծագոր է:

Դ

1883 Յունիս 21

Ազնիւ ընթերցող, օրուան գրական մեծ դէպքն Օտեանի նամակն է առ Պ. Տէմիրճիպաշեան, զոր եւ Հայրենիք «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում» էն արտատպելով հրատարակեց: Քանիներ իմ դէմն ելնելով հարցուցին ինձ «Օտեանի նամակը կարդացիր», ինչպէս Լաֆոնդէն՝ յետ զԲարուք ընթեռնելոյ՝ դէմն ելնողին կը հարցնէր «Բարուք կարդացեր էք»: Օտեան եւ Տէմիրճիպաշեան. երբ այս երկու գրական անուններն իրարու քով գան՝ բնական է որ մտքերու եւ երեւակայութեանց մէջ մի այսպիսի շարժում գոյացնեն, եւ դժգոհներն ու բծախնդիրներն տեսան որ գէթ այս անգամ Պ. Գրասէրին թերթն իր անուան արժանի յոյզ մը:

շարժում մ'արտադրեց : Անիրա՞ւ էի միթէ պարագայն Բարուքի պարագային հետ բաղդատել . ո՞չ ապաքէն Օտեան ալ իւր նշանաւոր նամակին մէջ մարդարէի դեր կ'ստանձնէ եւ ամպարիչտ — իւր բառով — անզգամ՝ մոլորեալ հոգի մը կը հրաւիրէ հաւատոյ եւ փրկութեան փարախը : Պահ մը մտքէս անցաւ իսկ թէ արդեօք Օտեան իրաւունք կ'ուզէր տալ այն Ռուսահայոց որ զինքն կաթողիկոսական ընտրելի ներկայացնել կ'ուզէին : Բայց միչտ բարեպաշտ եղած է նա , միչտ հրապարակած իւր հաւատքն ու միչտ նաեւ հրապարակաւ յայտնած է իւր ցաւն մեծ անձնաւորութեանց ցոյց տուած անկրօնային միտմանց մասին , առանց սակայն յուսահատելու նոցա փրկութենէն , ինչպէս ըրաւ նաեւ առ Քեաթիպեան իւր գրոյն մէջ՝ երբ յետ ողբալու նորա կուրութեան մասին՝ վերջին վայրկենին կը ցուցնէր մեզ երկնային գթութեան ցօղն որ ահա կ'իջնէր անձնասպանին ճակտին վրայ : Հոս մեր անզգամին հետ աւելի մեղմօրէն կը խօսի . չըսեր անոր թէ « Օրհասական հօր մը սնարին վերեւ չը գտնուեցար որ երկինքը եւ հոն մեր ամենուն հայրը մատնանիչ ընէր քեզ . » ո՞չ , գիտէ թէ Տէմիրճիպաշեան բարեպաշտ մանկութիւն մ'ունեցած է , եւ գիտէ նաեւ անշուշտ որ կը փափաքի նա եկեղեցւոյ գրկին մէջ թաղուիլ սրբազան ծառի մը շուքին ու արցունքներուն տակ : Իրաց այս վիճակին մէջ ինչո՞ւ վհատիլ եւ ինչո՞ւ զայրադին շեշտեր առնուլ , գուցէ եւ խրտչեցնել փափուկ հոգին : Երբ մեր Գրասէրին կ'ուզես ըսել « Այս ինչ բանն եղիր , աղէկ է » , ըսէ՛ « Գիտեմ որ դուն արդէն ներքնա-

պէս այս ինչ աղէկ բանն ես , միայն թէ արտաքին կերպով ալ նոյնն ըլլաս , » իսկոյն կը շահիս զայն եւ կը լսես որ կ'ըսէ , « Իրաւունք ունիս . ան , դու թերեւս քան զիս լաւագոյն կը ճանչես իմ հողուոյս խորն , քան զիս լաւագոյն ուսումնասիրած ես իմ տարօրինակ անձնաւորութիւնս , եւլն » : Կ'երեւի թէ Օտեան անոր բնաւորութեան այս կողմը խիստ լաւ գիտէ եւ ըստ այնմ կը վարուի նորա հետ՝ մանկավարժական արուեստին հմուտ վարպետի մը նման որ իր խրատներն աշակերտին բարոյական հանգամանաց կը համաձայնեցնէ : Ասոր հետ մէկտեղ դարձեալ քիչ շատ խիստ կը գտնեն յանդիմանութիւնն ու կշտամբանքն եւ լաւ մ'ականջը քաշեր է՝ կ'ըսեն : Վստահ եմ որ Օտեան երբ իւր նամակը շարագրեց՝ դեռ կարդացած չէր Գրական եւ Ինաստալիրական շարժման Ե . տետրն , վասն զի եթէ կարդացած ըլլար՝ պիտի տեսնէր որ իւր չարածճի աշակերտին ամպարշտութիւնը կեղծ է եղեր , նման այն տղայոց կատակին որ պատուհանին առջեւ երթալով ու կէս մը վար դէպ ի փողոց ծռելով կ'ըսեն իրենց մօր , « Մայրիկ , մայրիկ , նայէ , պատուհանէն վար կը նետեմ կոր ինքզինքս » , ու երբ խեղճ մայրն կը յուզի ու կ'աճապարէ յօգնութիւն՝ կ'սկսին ֆահ-ֆահ խնդալ : Այսպիսի խաղեր ունի Տէմիրճիպաշեան . մերթ ձեռքով երեսը ծածկելով կ'սկսի ողբազին ձայնել , եւ ահա վայրիկ մի յետոյ ձեռքը վար կ'առնու եւ կը տեսնես որ անուշ անուշ կը խնդայ ու աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլ մ'անգամ չկայ . այս կատակներն թերեւս մասամբ ալ իր ընթերցուհեաց համար կ'ընէ , որք միշտ իր

աչքին առջեւն են եւ որոց փափուկ սրտերը վրդո-
վելէ տեսակ մը հաճոյք կ'զգայ, կարծես: Բայց թող
գիտնայ որ մենք ալ չենք խաբուիր, քանի որ ինքն
իսկ յանձն կ'առնու իմացնել մեզ թէ « Փիլոսփալո-
սին հակասութիւններն յաճախ կամաւոր են » . Տես
Գ. տետր, երես 77 : Ազնիւ ընթերցող, գուցէ այս
կաւնաւոր բառը քիչ մը տարօրինակ քեզ թուի, բայց
գրուած է այս, կրնաս ստուգել, եթէ տեսած չես :
Տէմիրճիպաչեան կամաւոր հակասութիւններ կ'ընէ
եղեր, եւ ինձ այս լուրջ դեր մը չերեւիր : Գիտեմ
որ երբ Պր. Աղամեան տեսարանին վրայ այսօր ծեր
մ'է կեանքէն դժգոհ՝ բայց գերեզմանէն վախցող,
վաղիւ երիտասարդ մը մահուանէ անվախ՝ բայց
կեանքի սիրահար, այսօր բարեպաշտ հաւատացեալ
մը խորանին աստիճաններուն վրայ ի ծունր, վա-
ղիւ սրբազան բազիլներու աւերիչ ուրացող մը,
այսօր քնքոյչ փափկազգած հոգի մ'որ մըջիւնին
վրայ կոխել ու ծաղկի հարուած մ'իսկ տալ խիղճ
կ'ընէ, վաղիւ չարամիտ անգութ խնդացող մ'որ
սուր ակռաներով կը խածնէ, այսօր տխրասէր՝ վա-
ղը ցնծասէր, այսօր համակ ոգի՝ վաղը համակ
նիւթ, գիտեմ որ իր այս հակասութիւններն կա-
մաւոր են, դերասան է նա . չեմ գայթակղիր, չեմ
դատապարտեր, իր արուեստն է . իւր գործն է մեր-
կանալ իւր յատուկ անձնաւորութիւնն ու փոխ առ
փոխ զգենուլ այլ եւ այլ անձնաւորութիւններ որք
կը պտտին աշխարհի մէջ՝ ներկայելու համար զայնս
մեր աչքին իրենց առաւելութեանց կամ թերու-
թեանց մէջ . Չեմ դատապարտեր նաեւ դերասան
չեղող մարդոց հակասութիւններն՝ երբ ակաւնայ են,

եւ այս ակամայ հակասութիւններէն ամէնքս ալ քիչ շատ ունինք, արդիւնք է այն մեր հոգեբանական կազմութեան եւ այլ եւ այլ հակընդդէմ կրից, սրտին ու մտքին փոխ առ փոխ տարած յաղթութիւններուն, երբ մերթ մին դէպ ի հաճոյն կը տանի զմեզ՝ միւսն դէպ օգտակարն, մին դէպ իրականն՝ միւսն դէպ ի տեսլականն, մին դէպ ի մեր անձն՝ միւսն դէպ ի մարդկութիւն. մարդուն խօսքերն ու գործերն կրնան մերթ հակասական ըլլալ՝ երբ հոգեկան տարրեր տրամադրութեանց տակ կը խօսի ու կը գործէ, թէեւ դարձեալ մէն մի անհատի վրայ այդ տրամադրութիւններէն այս կամ այն զօրաւորագոյն է, կիրքերէն սոքա կամ նոքա աւելի բուռն են, միտքն է յաղթող աւելի կամ սիրտը, ու այսպէս կ'որոշուի մարդոց նկարագիրն (caractère): Բանաստեղծք ի բնէ լինելով աւելի զգացական, աւելի երեւակայող, աւելի դիւրայոյզ, առաւել ենթակայ են անտարակոյս նմանօրինակ հակասութեանց, բայց դարձեալ իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ նկարագիրն, իւր բնաւորութեան որոշիչ ու տիրող գծերն. Լամարդին կրնայ հայհոյել մի օր, բայց օրհններգու մ'է միշտ. Պայրըն կրնայ պաշտել մի օր բայց իւր սովորակոն դիրքն երկնից դէմ ապստամբողի դիրքն է, եւ սոցա ու սոյնպիսեաց հակասութիւնքն են ինչ որ կայ ամէնէն աւելի ակամայ, անխորհուրդ: Բայց երբ գրագէտ մ'ինձ ելնէ ըսէ թէ կամաւոր կերպով կ'երեւի իւր ընթերցողաց (եւ ընթերցուհեաց) մերթ հաւատացեալ մերթ անհաւատ, մերթ դրական մերթ իտէական, մերթ նիւթական մերթ հոգեկան, մերթ

գրաբարեան մերթ աշխարհաբարեան, մերթ հրեշտակ մերթ դեւ, մերթ սեւ մերթ ճերմակ, այն ատեն կը դայթակղիմ իւր վրայ, կը տարակուսիմ իւր լըջութեան ու անկեղծութեան վրայ եւ կ'ըսեմ իրեն. « Պարոն, խիստ յաջողակ կերպով կը կատարէք այդ պաշտօնը, միայն թէ այդ այն պաշտօնը չէ զոր յանձն առած էք հրապարակի մէջ, եւ ձեր բեմը բնութելու ատեն խաբուեր էք. թատերական բեմն է ձեր տեղը, հոն կրնաք կորզել ծափահարութիւններ որք պիտի զլացուէին ձեզ աստ: » Գրագէտ մը հրապարակի մէջ պարտի երեւիլ ինչ որ է, պարզել ինչ որ ճշմարտութիւն կը հաւատայ, պնդել այն սկզբանց վրայ որոց համոզուած է, ունենալ մի դրօշ, ներկայացնել մի գաղափար, քարոզել զայն խանդով աւիւնով, թէպէտ եւ սխալի, թէպէտ եւ մոլորի, վասն զի ճշմարտութիւնն այն ատեն կրնայ երեւան դալ երբ ամէն հոգի կը մերկանայ անկեղծ ինչ որ կայ իւր մէջ, թէեւ սյդու վիրաւորէ շատեր որք հաւատակից չեն իրեն, թէեւ այդու լքուի Սրբութիւններէ կամ գիտուններէ, անհաճոյ լինի գեղեցիկ կամ տգեղ սեռին: Ամէն տիրոջ ծառայել, ամէն կուռքի երկըրպագել, Որմզդին ու Արհմինն առջեւ միանգամայն խուսկ ծխել՝ ոչինչ ընել, ոչինչ չինել է. եւ ո՛չ ապաքէն այն հինօրեայ բազմաստուածեան ժողովրդոց հոգեկան տխուր վիճակը ցոյց կուտայ որք կը շոյէին թէ՛ բարի եւ թէ՛ չար էութիւններն՝ առաջիններէն յուսալով ու վերջիններէն վախնալով: Հրապարակագիր մը պարտի իւր համոզմանց արութիւնն ունենալ, եթէ կ'ուզէ հանրութեան ծառա-

յել, ապա թէ ոչ մի անօգուտ ու վաղանցիկ ճայն է որ ոչինչ ներգործութիւն կրնայ յառաջ բերել իւր ընթերցողաց մտաց ու սրտին վրայ, եւ իւր բարբառք որչափ քաղցրալուր ալ լինին՝ ընդհուպ կը ցնդին ու կ'անհետին միջոցին մէջ:

Բայց թերեւս ըսէ մեզ Գ. Տէմիրճիպաշեան թէ ինք *littérature* կ'ընէ, թէ գաղափարք անտարբեր են իրեն համար, թէ *fond* ը կ'անտեսէ *forme* ը միայն տեսնելու համար, թէ իր գրածներն իբրեւ իմաստասիրութիւն պէտք չէ կարդալ այլ իբրեւ գրական հատուածներ, թէ բաժակին պէտք է նայիլ մանաւանդ քան ըմպելոյն զոր կը մատուցանէ մեզ անով, եւ կը հրաւիրէ զմեզ դիտելու իւր պերճ պարբերութիւններն, նոցա ներդաշնակ ձեւուածքն ու կտրուածքը, իւր համայանգ նախադասութիւններն, « իւր ազու բառերն ու նուագաւոր ոճն » : Ըսէ թերեւս մեզ թէ ինք գաղափարներն կ'առնու իբրեւ յատակ մը սփռելու համար անդ իւր խայտաբղէտ ոճոյն շացուցիչ գեղեցկութիւններն, իբրեւ շրջանակ մ'անցընելու համար նորա մէջ այն շողշողուն նկարն զոր իւր ատտիկեան գեղասէր ճաշակն, հնարագէտ միտքն ու վառվռուն երեւակայութիւնն յօրինած են գոյնզգոյն բառերով ու գեղազան պարբերութիւններով, եւ ցոյց տայ մեզ Հայ լեզուի « քճքճեալ ծիրանոյն » պատառներն որոց վրայ կ'սքանչանայ Օտեան իւր դրուածոց մէջ: Այն ատեն դարձաւ, յայտնելով հանդերձ իւր գրական տաղանդին ու ճարտար գրչին համար իմ համահրանքս — թէ եւ իւր յանգերուն ու կրկնութեանցն համակիր չեմ բնաւ — կ'ըսեմ թէ ստուգիւ կը գը-

նահատեմ ձեւոյ առաւելութիւնքն, բայց երբ անձնաւորութիւն մը չապրիր այդ ձեւին տակ՝ անկէնդան մաքմին մ'է թէ եւ լինի գեղեցիկ. գրագէտին հոգին պարտի երեւիլ անդ, եւ ոճն պարտի ըլլալ թափանցիկ շղարշ մի՛ ձգուած նորա վրայ զոյն գեղեցկացնելու համար միայն. գրողն առաքեալ մ'է գաղափարի, հաւատք մ'իւր սրտին, մտածում'իւր գլխուն մէջ՝ կուգայ նա խօսիլ իւր դարուն, եւ քաղաքակրթութեան ու ճշմարտութեան շէնքին բարձրացման իւր գործակցութիւնն նուիրել. այս գործակցութիւնն կը լինի ի ձեռն անկեղծ համոզմանց, սկզբանց, զորս թէ կարենայ նաեւ ներկայել մի՛ հրապուրալի ոճով՝ կատարած է իւր պաշտօն ու իւր հետքն անջնջելի է ի մէջ ամենայն հետոց որք դրօշմուեցան երկրի վրայ. նոյն իսկ ոճոյ զօրութիւնն ո՛չ ապաքէն խորին համոզումէ, ներքին հզօր հաւատքէ կը ծնանի. ոչ ոք աւելի ազգու կը խօսի քան մարդարէն, քան առաքեալն. Պերճախօսութեան եւ նոյն իսկ՝ ըստ Լամարգիին՝ հանճարոյ ազբիւրն զգացումն է, եւ համոզումն է որ զգացման կը հաղորդէ աւիւնի կրակն ու հողիները ցնցող ելեկտրական զօրութիւնն. Հետեւաբար այն հոգիներն որ մերթ յայս կը հակին եւ մերթ յայն, որք կը տարուբերին հակառակամարտ կարծեաց ու վարդապետութեանց մէջտեղ, հաւասարակչութենէ զուրկ երերակոծ հոգիներն չունին ուժեղ ու ջղուտ ոճ, ոճ մ'որուն ապրիլն իմանաս, որուն կենսաճերմ շունչն զգաս՝ որպէս կ'զգաս մատներուդ տակ կենդանւոյ մը մարմնոյն ջերմութիւնն ու սրտին բարախումն :

Պ. Տէմիրճիպաշեան, իբրեւ հրապարակագիր այսինքն ինքզինք ժողովրդեան լուսաւորութեան նուիրող մի անձ, պարտի մէկդի թողուլ իւր հակասութիւններն, քանի որ բարեբախտաբար, կամաւոր են նոքա, պարզել անկեղծօրէն իւր դաւանանքներ եւ սկզբունքներ, ցուցնել մեզ իւր ճշմարիտ երեսն եւ ըսա իւր կերպի ջանալ ծառայել մտքերու մշակման: Պէտք չէ որ փոյթ ընէ թէ իւր լքած գաղափարներն գուցէ գրկուին ջատագովներէ. լաւ եւս՝ եթէ զանոնք ճշմարտութիւն չի հաւապար ինք. բայց Օշխարհի մէջ ամէն գաղափար իր ներկայացուցիչն ունի. ցաւելու բան մը չկայ եթէ նոյն իսկ կարծէ թէ լքեալ սկզբունքներն այլուր իրեն չափ պերճախօս կամ բանաստեղծ պաշտպանի չկարենան պատահիլ: Անհեթեթն է ջանալ կամաւ եւ գիտութեամբ արձագանգ ըլլալ հին ու նոր, յառաջադէմ ու յետեալ, սուրբ ու անսուրբ սկզբունքներու եւ խաղալ այն ոգիներու հետ որք իրենց միամտութեան մէջ լոյս կ'սպասեն մենէ: Թող վստահ ըլլայ Պ. Տէմիրճիպաշեան, իւր ոճն իսկ պիտի չահի իւր նոր ընթացքէն, եւ համոզումն ու անկեղծութիւնն պիտի բերեն նոր կեանք իւր գրուածոց մէջ որք այնուհետեւ պիտի կրնան իսկ արհամարհել սին զարդերն ու բացատրութեան կնային հտպտանքն ու նազանքն:

Ե

1883 Յուլիս 31

Սիրելի ընթերցող, տաքերը կ'անցնին կամաց կամաց բայց Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ գլուխ-

ներն հետզհետէ կ'սկսին տաքնալ, եւ երբ ձմեռը գայ՝ նոյն իսկ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն ստուերին ու պաղուծեան մէջ գլուխներու ջերմութեան աստիճանն քառասունը պիտի անցնի: Այս չափազանց տաքութիւնն անշուշտ տաղնապ մը ցոյց կուտայ, մահուան վտանգ մը կը գուժէ. ըստ բժշկաց երբ մարդկային մարմնոյն ջերմութիւնն 40° — 41° ի ելնէ՝ մահառիթ կը լինի: Ուրեմն Ազգ. Ժողովոյ տարապայման տենդն ալ մահ մը կը գուժակէ, եւ այդ մահը կ'երեւի թէ վարչութեան է, որոյ յապազումներն ի պատասխանատուութիւն երեսփոխանաց զայրոյթը կը գրգռեն եւ դիւրավառ գլուխները կրակ կը դարձնեն: Ի՛նչ. վարչութիւնն չպատասխանէ՝ Երեսփոխանական Ժողովոյ հարցումներուն եւ անոր քթին. խնդայ, վեց ամիս պայմանաժամ խնդրելով նոյն իսկ այնպիսի հարցերու մասին որոց առարկային նկատմամբ՝ ըստ պատասխանին՝ հարկ է անմիջական տնօրինութիւններ ընել: Այս ստուգիւ աններելի է. մահուան արժանի է վարչութիւնն. ի մահ, ի մահ. եւ շատ հաւանական է որ վարչութեան դատաւորներն անոր մահուան վճիռն արտասանեն քիչ օրէն: Ի՛նչ. գործ չկայ, պատասխան ալ չկայ. գոնէ բարեհաճէին «բան մը չենք ըներ կոր» ըսել, եւ մենք գոհ պիտի լինէինք. բայց այսպէս մարգու տեղ չընել երեսփոխաններն ու քաղաքավար պատասխանի մ'ալ արժանի չհամարիլ՝ պատշաճութեան ամէն սահմաններէն դուրս կը խուսափի ու այն ատեն նաեւ երեսփոխանաց ամէնէն կարմիրին, Սուրէնեան էֆէնտիի, բերնէն դուրս կը խուսափի,

ինչ կ'ըսեմ, կը պոռթկայ իւր ամէնէն հրաշէկ ճառերէն մին որ իբրեւ բոցավառ ուռմբ մը կ'երթայ թայ պայթիլ վարչութեան գլխոյն վրայ: Գէթ, ի բացակայութեան գործոց, վարչութիւն եւ Երեսփոխանութիւն դէմ առ դէմ նստած իրարու հետ խօսակցէին, ինչպէս շուկայէն անցած ատենդ կը տեսնես որ բան գործ չունեցող խանութպաններն դիմացէ դիմաց կը խօսակցին ու գոնէ այնու կը մոռնան իրաց յոռի ընթացքն, իրենց աղքատութիւնն, ընտանեաց խեղճութիւնն, ու խօսքի առուտուրով վաճառաց առուտուրի բացակայութեան վրայ կը մխիթարուին: Բայց այսպիսի հարց ու պատասխանէ մ'ի՞նչ պիտի հետեւի՝ զայն բնաւ չենք խորհիր: Արդէն գիտենք թէ վարչութիւն ըսածնիս ալ անուանական բան մ'է, որու տրամադրութեան տակ որ եւ է ոյժ մը չկայ, կ'ուզեմ ըսել նիւթական ոյժ, վասն զի ունեցածնիս ալ հոս ու հոն ցրուած է ու կը գտնուի սա ու նա մարմնոյն, աս ու ան էֆէնտիին տրամադրութեան ու մտահաճութեան ներքեւ: Ի՞նչ ընէ այսպիսի վարչութիւն մը: Եթէ ուշադրութիւն ընենք, մեր հարցումներն ո՛չ այնքան իւր յատուկ գործունէութեան կը վերաբերին որքան տարբեր մարմնոց. ինչո՞ւ Սովետոց Յանձնախումբն Շատախու համար քուէարկեալ գո՞ւմարն չէ վճարած. ինչո՞ւ համար կաթողիկոսական Յանձնախումբն վարչութեան հետ խառն նիստ չէ ըրած եւլն. եւլն. առաջարկեալ հարցմանց մեծ մասն կը նմանի ասոնց, թէ եւ անշուշտ ուղղակի վարչութեան ձեռնհասութեան վերաբերեալ խնդիրներ եւս կան: Կը տեսնուի այս

հարցումներէն որ վարչութեան անսակ մը հսկողի դեր տուած եմք ի վերայ գործող մարմնոց, որք սակայն սորա հսկողութեան իրաւունքն չեն ուզեր ձանչել: Իրաց այս վիճակին մէջ անտարակոյս վարչութիւնն շատ խնդրոց մասին չէ կարող գոհացուցիչ պատասխաններ բերել, եւ մեք յաճախ յանիւրաւի կը զայրանանք իրեն դէմ: Եթէ չեմ սխալիր, վեց նիստէ ի վեր բացուած է Ազգ. Ժողովոյ նոր նստաշրջանն, եւ նա դեռ հիմնական խնդիր մը ձեռք չառաւ. Բնչ կ'ըսեմ, նա դեռ նախագիծ մը չունի իւր առջեւ այն խնդրոց որովք առաջադրած է զբաղիլ այս տարի: «Օր աւուր բղխէ զբան» երեսփոխան ես, նստի կ'երթաս, բայց ստուգապէս չգիտես թէ Բնչ խնդիրներ պիտի գրաւեն Ժողովոյն ժամերն ու Բնչ նիւթոց վրայ պիտի կոչուիս խօսիլ: Օրակարգ մը կայ թէ եւ, բայց այդ առերեւոյթ բան մ'է, իրրեւ ձեւ եղած միայն, վասն զի ի ժողով գումարուելու համար հարկ է որ առիթ մ'ունենանք եւ օրակարգին մէջ բան մը նշանակուած լինի, թէ եւ այդ նշանակուածն ալ դարձեալ նախորդ նստին մէջ յանակնկալս ծնունդ առած խնդիր մ'է: Սակայն այդ ալ կը յետաձգուի, եւ անհա նոր հարցումներ, նոր հարցապնդումներ, որք Ժողովոյն աս ու ան անկիւնէն կը ծնին եւ արուեստական հրոյ անիւի մը դայտող կայծին նման իսկոյն կը բորբոքեն Ժողովն ու զայն ժամերով կը հողովեն կայծեր՝ շաչիւններ ու ճայթիւններ արձակել տալով անընդհատ, մինչեւ որ օդին մէջ սպառին ու մարին խօսքի փամփուշտներն ու ցրուին ժողովականք, մի քանիներն խիստ հպարտ ու փքոցուռոյց այն Փիլիպպեաններուն

վրայ որովք գոռացուցին ժողովատեղւոյն կամարներն
ու սարսեցուցին . . . կախածոյ կանթեղներն : Իրաց
անկանոն ընթացքին պատճառն այս կամայն վարչու-
թիւնն չէ ըստ իս կամ գէթ դեռ այնպէս համարե-
լու պատճառ մը չունինք , քանի որ մեր հիմը խա-
խուտ է , քանի որ դեռ կանոնաւոր պիւճէ մը չենք
քուէարկած , քանի որ մեր վարչութեան ձեւն անո-
րոշ ու տարտամ է դեռ ու քանի որ բուն վարչու-
թիւնը մեր մէջ բազմագլուխ ճիւղաղի մը կը նմանի :
Հիմնական բարեկարգութիւն պէտք է նախ կե-
դրոնին մէջ եւ յետոյ նորա օրինակին համեմատ ճիւ-
ղերուն մէջ : Պէտք է որ որոշուին ու գծուին Երես-
փոխանական ժողովոյն , Ազգ . վարչութեան եւ Օ-
ժանդակ Խորհուրդներուն իրաւասութեան սահ-
մաններն , պաշտամանց բնութիւնն , առնչութեանց
եզանակն , օրինաց գործադրութիւնն ապահովող
պայմաններն ու Իշխանութեան տրամադրութեան
տակ դրուին հասութի որոշ աղբիւրներ , եւ պէտք
է որ վարչութիւնն լինի իրօք վարչութիւն ու ան-
կէ դուրս մնացող անհատներն ալ , ինչ եւ լինին ,
յարդեն զայն , վստահին անոր եւ հնազանդին : Յոր-
չսփ այս քառսին մէջ մնան իրերն , ի զուր Ազգ .
Ժողովն պիտի բարդէ հարցում հարցումի վրայ .
ոչինչ պիտի արտադրի այդ հարցմանց նկատմամբ
պահուած լռութենէն կամ տրուած պատասխան-
ներէն : Երեսփոխանական ժողովն պարտի պահ մ'ամ-
փոփել ինքզինք , լրջութեամբ քննել իրաց ընդհա-
նուր կացութիւնն , բարուք վարչութիւն մ'ու կա-
նոնաւոր ընթացք մ'ստանալու համար մեր ունեցած
կարօտութիւններն ուսումնասիրել եւ հիմնական

խնդիրներու քրոկրամ մը շինելով սկսիլ մէկիկ մէկիկ զանոնք լուծելու աշխատիլ, մէկդի թողլով առ այժմ այնպիսի հարցեր որք կը վերաբերին ներկայ անկերպարան վիճակին հետեւանաց եւ ոչ պարտաւորուն: Թող զբաղի վարչութեան կազմակերպութեան, ելումտից հաւասարակշռութեան, դրպրոցաց կարգադրութեան, Եկեղեցականութեան բարեկարգութեան, Հայրապետական աթոռոց իրենց մէջ ու ժողովրդեան հետ յարաբերութեանց, վաճօրէից արդիւնաւորութեան, դատարանաց օրինաւորութեան, գաւառայնոց տնտեսական աննախանձելի վիճակին բարւոքման ու պանդխտութեան արգելման խնդիրներով. մեծ ու հիմնական խնդիրներ որոց անմիջական կերպով սպարտի ուշադրութիւն դարձնել Երեսփոխանութիւնն՝ չարիքն իր աղբիւրին մէջ դարմանել ջանալով որչափ հնար է, ու չնմանիլ այն տգէտ բժշկին որ փոյթ չընէր գիտնալ ախտին բնութիւնն ու կ'անցընէ ժամանակն անհետել ջանալով ախտանիշերն որք կը նորոգին անվրէպ ու անդու՛ քանի որ արմատն կենդանի է: Թող յատուկ Յանձնախումբ մը կազմէ որ պաշտօն ունենայ հիմնական ու անհրաժեշտ խնդրոց ցանկ մը պատրաստել ու անոնց մասին ծրագրեր յօրինելով հետզհետէ բերել ժողովին: Ինձ կը թուի թէ այն ատեն Երեսփոխանական Ժողովն կը մտնէ իւր ճշմարիտ օրէնսդրական պաշտօնի շրջանակին մէջ ու կ'սկսի ըստ կարի առաւել արդիւնաւոր ընել իւր նիստերն:

Մինչ անդին Երեսփոխանական Ժողովն քիթ պոչ կ'ընէ վարչութեան սւ ինքզինք անկէ արհամար-

հեալ անտեսեալ նկատելով կը զայրանայ, որուորն-
դոստ ճառեր կ'արձակէ նորա դէմ, ասդին սեռ
մ'ուրիշ սեռի մը դէմ նոյն բանը կ'ընէ եւ իբրար-
դիւնք իւր սրտնեղութեան՝ գրական բողոք մը կը
նետէ հրատարակի վրայ որ ամենուն ուշն ու ու-
րուշը կը գրաւէ : Ընթերցող բարեկամ, մակաբերե-
ցիր անշուշտ որ խօսքս Տիկին Տիւսարի հրատարա-
կած Մայնային վրայ է : Այս մեր մէջ նորանշան
երկի մասին անտարակոյս այս օրերէն մին քննա-
դատութիւն մը պիտի կարդաս Երկրագունսին մէջ,
բայց ներելի է մեզ յառաջ քան զայն խօսիլ անոր
վրայ կամ անոր առթիւ : Արդէն ամենուն բերանն
է ան . ուր չի խօսուիր նորա վրայ . տանց մէջ, ճե-
մելեաց վրայ, շոգենաւուց մէջ օրուան խօսքի ա-
ռաջին նիւթն է, ու մի միակ գործ քանի կարգ
մարդեր հետաքրքրած է . գրագէտները, փիլիսո-
փաները, ամուսինները, կիները հետաքրքրուած են
առանձին առանձին տեսակէտներով : Այս ինչ գրա-
գէտն հիացման անկեղծ աղաղակ մը կ'արձակէ,
միւսն իւր այրական հպարտութեան մէջ ինքզինք
նուաստացեալ կ'զգայ կնոջ մը գերազանցութեամբն
եւ իւր այր որով եւ մեծագոյն գրագէտի համբաւն
պինդ պահելու համար չհաւնելիք կ'ընէ, առ ա-
ռաւելն « իբրեւ կին բաւական աղէկ է գրեր » կըսէ .
մինչդեռ իրեն, որ այր է, տարիներով դաս կրնայ
տալ Մայտայի հեղինակուհին : Ամուսիններն իրար
կ'անցնին, կը կարծեն թէ իրենց կանանց սիրտն
իրենցմէ կը խուսափի, եւ նոյն իսկ ամէն երեկոյ
տուն դառնալու ատեն մի քիչ երկիւղ ունին թէ
մի գուցէ վանդակէն փախած ըլլայ աղանին, եւ

երբ զայն հոն կը տեսնեն՝ լայն շունչ մը կ'առնուն .
բայց մէկ կասկածին ուրիշ կասկած մը կը յաջորդէ .
աղաւնին վանդակին մէջն է իրաւ , բայց սէրը ա-
ղաւնիին մէջն է . վանդակին մէջ վանդակ մ'ալկայ ,
այն է սիրտն . արդեօք հոն բանտուած թռչունն հոն
է տակաւին , այսինքն կնոջ սէրն . դժբախտութիւնն
այս է որ վանդակին պարունակութիւնն քիչ մը
դժուար է ստուգել ու անկէ փախչիլն ալ շատ դի-
րին : « Ո՛հ , անիծեալ գիրք , կը գոչէ խեղճ ամու-
սինն իւրովի , դու որ եկար սրտիս հանգիստը խը-
ռովել . . . » Ու զգուշութեամբ կը պրպտէ կնոջ
գրեանն , մի գուցէ հոն ըլլայ գարշելի գիրքն ,
սատանան որ գրքի կերպարանքի տակ ելեր է փոր-
ձել ու մորթեցնել եւաներն , ինչ որ աւելի հաւա-
նական ու դիւրին է քան թէ օճի կերպարանքի
տակ , վասնզի գիրքն իրօք կըխօսի : Կանանց կա-
ցութիւնն զարմանալի է այս գրքին առջեւ . եթէ
չհաւնին՝ իրաւունք պիտի տան իւրեանց ամուսնոց
բռնութեանցն ու անուղղակի քաջալերութիւն մը
զանոնք սաստկացնելու . եթէ հաւնին՝ ընդունած
պիտի ըլլան որ կին մ'որ իրենց ետէն տարբեր
մէկն է՝ աղէկ բան մ'ըրեր , գրական երկ մ'ար-
տադրեր է որու իրենք անկարող են , ունի արժա-
նիք մ'որ իրենց կը պակսի , եւ զայս խոստովանիլ
իրենց անձին Պէմ անիրաւել է : Վարպետորդիներն
սակայն հնարք մը գտած են միանգամայն հաւնե-
լու ու չհաւնելու . « Ըստ նիւթոյն ճշմարիտ է ,
բայց ըստ կերպին անտանելի : » Եւ ստուգիւ ան-
տանելի մանաւանդ կարգ մը կանանց համար որք
չեն կրնար ներել բնաւ որ իրենց սեռէն մէկն այն-

քան աղուոր բան մը գրած լինի, վիպասան ըլլայ, իմաստասէր հռչակուի, իրրեւ հեղինակ գովարանուի, մինչդեռ իրենց, որ յաւակնութիւն ունին նմանօրինակ տխրոսի, խօսքն անգամ չըլլար: Bas-bleuներու զայրոյթը կը շարժէ Տիկին Տիւսարի գործն: Եւ անոնցմէ ունինք, թէեւ հրապարակի վրայ շատ չեն երեւիր այս վերջի ատեններս: Հապա ինչ ըսենք անոնց համար որք bas-bleu ալ չեն ու յաւակնութիւնն ունին գրագէտի անունին, որ ուրիշին գրածին տակ կ'ստորագրեն ու կը հրատարակեն, կարծելով թէ որ եւ է գրուած սիրային սուտ խոստովանութիւն մ'է որու տակ կրնան միշտ ստորագրել անխիղճ: Չեմ ուզեր այժմ խօսիլ այս մատենին գրական ու իմաստասիրական արժէքին վրայ որ մեծ է, բայց կը տեսնեմ թէ ինչ վլվլուկներ կը հանէ ու պիտի հանէ ընտանեաց մէջ, ինչ յեղաշըրջումներ մտքերու ու տուներու ու սրտերու մէջ: Ամենէն ազատասէրն պիտի զայրանայ լսելով որ կին մը կը յանգգնի հաստատել թէ կինն ալ սիրտ՝ միտք ու կամք ունի եւ իրաւունք նոցա ներչնչութեանց հետեւելու, եւ ամենէն աղքատամիտ կինն ալ պիտի փութայ գրիչ ձեռք առնուլ իւր հրապուրանաց վրայ յաւելլու համար գրագիտի անուան փայլն, կարծելով թէ այդ գրիչն այնքան դիւրին է ունենալ որքան փետուր մ'իւր գլխարկին վրայ. եւ զաւակ ունենալու անփոյթ կինն իսկ պիտի չկրնայ գլանալ իրեն մտաւոր ծնունդ մը: Եւ շատ կը վախնամ որ հրապարակը ողողուի վարսագեղ հեղինակներով ու անպէիս փիլիսոփայներով, որք գոնէ իրենք ստորագրած պիտի ըլլան այն գրուածներն

որոց տակ պիտի փայլին իրենց անուններն : Գուցէ եւ Ֆիլաւեհններ եւ Պելիզներ անտեսեն ընտանեկան պարտքերն ու սպասներն , քերականութեամբ ու հռետորութեամբ զբաղին աւելի քան կարով ու խոհանոցով , զէպ մը կցկցելու նային քան տղուն պատուած հագուստը կարկատելու , իրենց երեւակայութիւնը վառելու համար վառարանը թողուն մարիլ , Դրիսոդէն ներու ելնեն տալ իրենց աղջիկներն : Իոքա կրնան պատահիլ ու անխուսափելի անտեղութիւններն են աղէկ բաներու : Խնդիրն այս է թէ Հայ տիկին մը իմաստասիրական զէպ մը գրեր է ու լուրջ խնդիրներ կը յուզէ հաճելի ձեւի մը տակ ու հրապուրալի ոճով : Այս պատիւ մ'է Տիկնոջ ու Հայ ազգին , որու մէջ այնքան հազուադիւտ են ճշմարիտ գրագիտուհիներն . Սղալներ , ԺօրԺ-Սաներ , Սուէչիճներ : Գրգիւ մ'է նաեւ անոնց որք կարողութիւն ունին երեւելու հրապարակի վրայ , թերեւս եւ ժամանակ , բայց որք յետ ամուսնութեան կը թաղուին րոլորովին ընտանեկան կենաց մէջ ու ալ ձայն ձուն չեն հաներ : Զորօրինակ ուր է արդեօք Անահիտ , Բնչ կ'ընէ , նա կը գրէր մերթ եւ մեք տեսած էինք իր վրայ ճշմարիտ գրագիտուհւոյ մը խմորն . կ'երդէր ու կը ճառէր . Հիմէն արդեօք կ'ատէ՞ Մուսայներն : Տիկ . Տիւսաբ գործնակա՛նապէս հակառակն կը հաստատէ : Պէտք եւ օգտակար է որ լաւ գրող կիներ լինին որք իրենց տէ՛սակէտով խառնեն ընկերային խնդիրներն , մերկանան իրենց խոհերն ու զգացումներն ու այսպէս նպաստեն այս խնդրոց լաւագոյն լուծման՝ երկուստեք լսուելով կարծիքներն : Բաց աստի , գրակա-

նութիւն մ'որ մի եւ եթ սեռի արդիւնք է՝ կատարեալ գրականութիւն է եւ կը պատկերացնէ՞ ժամանակի մ'ողին իւր բոլոր կողմերով. եթէ կիներ չգրեն ու իբրեւ ներկայացուցիչ իրենց սեռին՝ չհաղորդեն մեզ սորա մտածումներն ու տրա սրտին յոյզերն ու տպաւորութիւնքն, կրնանք կատարելապէս ճանչել ժամանակ մ'ու մարդկութեան երկու մեծ մասերն իւրեանց ճշմարիտ յարաբերութեանց մէջ տեսնել. եւ ինչ գրագիտական գեղեցկութիւններ կան որք իգական գրչի մը տակ միայն կրնան երեւան գալ եւ յորոց զուրկ է գրականութիւն մ'որ իւր մշակներուն մէջ կին չունի :

Լաւ գրագիտուհիներ պիտի ունենանք անշուշտ հետզհետէ երբ Մեզպարեան վարժարանի նման վարժարաններէ ելնեն ուսեալ օրիորդներ, ինչպէս ելան մի քանիներ այս տարի : Ուսումնաւարտներուն ճառերն գեղեցիկ էին եւ կը ցուցնէին մտածելու եւ բացատրելու բաւական կարողութիւն : Այս հանգէս շատ սրտագրաւ էր եւ յուսատու ապագային համար, ինչպէս նաեւ այլ ամէն դպրոցական հանգէսներն, որոց մի քանին իրենց փայլին մի մասն կը պարտէին Սրբազան Պատրիարքի ներկայութեան : Դժբախտաբար կարելի չեղաւ ցարգ պարզել սա կէտ թէ Ազդապետին ներկայութեան փայլն երաժշտական գործուոյ բացակայութիւնն կը դարմանէ՞ բոլորովին, զի Գատրգիւղցուոց դպրոցական հանգէսն կը կատարուէր թատրոնի մէջ ուր աշխարհական նուագարան մը, որսլիսի է դաշնակն, կրնար համարձակիլ լսեցնել իւր ձայնն, եւ զի Խասգիւղի մէջ ալ Ընթերցասէր ընկերութեան երաժշտաց խումբն

եթէ ոչ եկեղեցւոյ պատերէն ներս գէթ դրանն առջեւ հնչեցուց իւր պղնձեայ գործիներն : Սա յայտնի է որ ուրիշ Պատրիարքի մը — այն է Եսայի Սըրբազանին — ներկայութիւնն բնաւ չը կրցաւ դարմանել Հայկական Կրթարանի հանդիսին ցրտութիւնն որ արդիւնք էր երաժշտական գործւոյ ու ծափերու բացակայութեան՝ ըստ հրահանգի Կրօնական սրբամաքուր ժողովոյ : Բայց տարօրինակ բան կրօն . ժողովն ծափահարութիւնն իսկ կ'արգելու իբրեւ աշխարհային ցոյց մ' ուրախութեան ու անվայել սրբավայրին վեհութեան , եւ այս արգելք ի գործ կը դրուի այսօր ճշդիւ յՕրթագիւղ , մինչդեռ ի Խասգիւղ Ս . Պատրիարք Հօր ու կրօն . ժողովոյ ատենապետ Սրբազանին ներկայութեանն իսկ հանդիսականք բուռն ծափերով անընդհատ կը գոռացընեն Ս . Ստեփանոս եկեղեցւոյ կամարներն , ու ոչ ոք բան մը կ'ըսէ իրենց : Ինձ այնպէս կը թուի թէ եթէ Ընթերցասիրաց ընկերութեան երաժշտաց խումբն եկեղեցիէն ներս ալ գար նուագել՝ դարձեալ ձայն հանող չպիտի ըլլար , քանի որ այլ եւս այդ արգելման պէտքն անցած էր ու ան իր գործը կատարած էր . այդ արգելքն Հայկական Կրթարանի հանդիսին փայլը մարեռու ծառայող շիջուցիչ գործիք մ' էր որ կրօնական ժողովոյ ապսպրուած էր բարձրագոյն ճոխութենէ մը (ճոխութիւն՝ իշխանութիւն ալ ըսել է) , եւ սրբազնասուրբ ատենան ալ իսկոյն կերտած ու յանձնած էր որում անկ էր . գործիքը մէկդի նետուած էր իր գործը գլուխ հանելէ , հարուստ կիրք մը յագեցնելէ , վրէժ մը լուծելէ յետոյ : Ո՛վ ժամանակը , ո՛վ բարք . եկեղեցա-

կան ժողով մ'իւր ներշնչութիւններն կ'ընդունի աշխարհակալն գձուճ կրքերէ ու գործիք կը գառնայ անոնց ու ծաղրելի ու ծիծաղելի կը դառնայ ամենուն : Միթէ դաշնակի ձայն լսելով եկեղեցւոյ մէջ ինքզինքնիս թատրոնի կամ զբօսարանի մէջ պիտի կարծէինք . այն ատեն պէտք էր ուրեմն Գատրգիւղի թատրոնին bel-étage ի առաջին օթեակին մէջ , ուր աչքը սովոր էր տեսնել զարդագեղ ու գեղազարդ տիկիներ ու ականջն վարժ էր ըմբռնել սիրային փսփուքներ , յանկարծ վեղար ու կնգուզ տեսնելով ու հայր մեր ու պահպանիչ լսելով ինքզինքնիս եկեղեցւոյ մէջ կարծել . բայց բնաւ մէկն այսպիսի սրբազան տպաւորութեան չենթարկեցաւ . երկիւղ չկար ուրեմն որ անդին ալ անսուրբ տպաւորութեանց ենթարկուէր մարդ ի լուր դաշնակին ու ծափերուն : Բայց արդէն տեսանք այս ծաղրելի հանելուկին լուծումն :

2

30 Սեպտեմբեր 1883

Միրելի ընթերցող , յորմէ հետէ իրար չտեսանք , սրախի դէպքեր տեղի ունեցան : Երեսփոխանական ժողովոյ տեսնչն տխուր վախճան մ'ունեցաւ . ժողովոյն մէջ Նախագահ եւ մի քանի երեսփոխանք դարձեալ առին տուին իրարու . երեսփոխանին մէկն յանդգնեցաւ յիշեցնել թէ Պատրիարքն պարտաւոր է խոնարհիլ Ազգին կամ , որ նոյն է , նորա ներկայացուցիչ ժողովոյն կամաց առջեւ եւ , մե-

Ծագոյն յանդղնութիւն , Ժպրհեցաւ իր խօսքն ընկերացընել գլխու դէպ ի վար շարժումով մ'որուն աններելի՛ ոճիր մ'ըլլալը բարեբախտաբար յիշեցուց ուրիշ երեսփոխան մը , ապա թէ ոչ այդպիսի ծանր եղեռնագործութիւն մ'անտես պիտի անցնէր . հետեւապէս շատեր շնորհակալ եղան սոյն երեսփոխան Էֆէնտիին որ նախադահպկան պրոկուրորի պաշտօն մ'ինքնաբերաբար կատարեց այնպիսի տագնապալից վայրկենի մէջ ուր *l'èse-béatitwdeի* եղեռունք կը դործուէին . . . :

Ո՛հ , պահ մ'ինչ սրտադող առաւ ամէնքն . պտըտած այլեւայլ տարաձայնութեանց վրայ ազատախօս երեսփոխանք՝ մօրուքնին եւ անմօրուսն ալ իր կզակը ձեռք առած՝ սկսան մտածել ժողովրդականութեան վտանգներուն վրայ եւ խորհիլ ցաւազին թէ այդ դափնին ի՛նչ փուշեր կը ծածկէ եւ երեւակայել աքսորավայրի երկնից անողոք խտութիւնն : Արդար է այս պատուհաս , կը գոչէին շատերն ալ ասդին անդին որք Բանիւրժի ոչխարներուն նման սովոր են իրարու ետեւէ երթալ կրկնելով միեւնոյն բառաչն , ի՞նչ ըսել է հաշուոյ խօսք ընել , խարդախութեան կասկածներ արտայայտել մեծ մարդերու նկատմամբ եւ մանաւանդ խօսելու միջոցին ձեւեր ընել , միամտօրէն հետեւելով Դեմոսթէնի խօսքին որ պերճախօսութեան անհրաժեշտ լրացուցիչն կը համարէր ձեւն՝ առանց անշուշտ գուշակելու թէ օր մ'այդ պատուէր կրնար փորձանք բերել իւր խոնարհ հետեւողներէն միոյն գլխուն :

Յտարազգի լրագրեր խնդրոյն մէջ խառնուեցան եւ Երեսփոխանական ժողովոյ լուծումն միակ դարման համարեցին իրաց այս անտանելի վիճակին . եւ վայրկեան մ'ամէն մտքի մէջ տիրեց սա կարծիք թէ Երեսփոխանական ժողովն ապրած էր : Բայց , փառք Ստեղծողին , այս տխուր կանխազուշակութիւններէն ոչ մին կատարուեցաւ . ընդհակառակն Երկինք , որ կարող է չարիքներէ բարիք հանել , այնպէս տնօրինեց որ Ս . Պատրիարքն առիթ ունեցաւ կրկին ներկայանալու Վեհափառ Սուլթանին ու նորա գահոյից ոտքն դնելու անգամ մ'ալ Ազդին իրական ցաւերն , (եւ ոչ թէ ռիսալի անձնական բողոքներ , որպէս կը կարծէին թէ պիտի ընէր նոքա որք ներսէսի բարեկամն ըլլալով հանդերձ չեն ճանչեր զայն բաւական ու չեն գիտեր թէ նա՝ ինչ որ ալ լինին իւր թերութիւնք՝ շատ մեծանձն է այդօրինակ վրէժխնդրութեանց համար) , եւ ընդունելու նոր բերկրառիթ խոստումներ բարենորոգմանց ու բարերար կարգադրութեանց : Ներսէս վերադարձաւ իր աթոռին վրայ ու վերսկսաւ Ազգ . վարչութեան նիստերուն նախագահել , թէ եւ ոչ եւս կ'ստորագրէ « Պատրիարք » , այլ « Ներսէս Եպիսկոպոս » , ինչ որ կը ցուցնէ թէ յարած է դեռ իր հրաժարականին ու իր աթոռին վրայ այնպէս է ինչպէս թռչունն մի երերուն ոստի վրայ՝ ժամէ ի ժամ թռելու պատրաստ : Բայց Ազգն ալ սկսաւ վարժուիլ այս անհաստատ կացութեան զոր կը նկատէ իբրեւ *chronique* մէկ հիւանդութիւնն Ներսիսի Պատրիարքութեան եւ հրաժարականներն ալ իբրեւ *accès* ներ նոյն հիւանդութեան :

Երեսփոխանական ժողովն ալ մահուան տագնապն անցուց ու գործի սկսաւ վերստին. բայց տեսնելու էք որչափ խելօք է. կարծես ծանր հիւանդութենէ նոր ապաքինող մ'է որ մեղմութեամբ կը բանայ աչերն, ապշած նայուածք մը կը պտտցնէ իւր շուրջն ու խօսելու ատեն տկար ձայն մը կը հանէ որ հազիւ կը լսուի: Բայց խնդիրներուն ամենէն մեծոքն կ'զբաղի, այն է կաթողիկոսական խնդրով՝ որոյ մասին կաթող. Յանձնախմբին պատրաստած ծրագիրն ունի իւր գրասեղանին վրայ: Զարմանալին այն է որ ընտրութեան եղանակի խնդիր մ'առեր կ'երթայ, մինչդեռ էականն էր Պալատէնիայի խնդիրն որու համար կազմուեցաւ Յանձնախումբն: Թուրքիոյ Հայք ինչպէս պիտի մասնակցին սոյն ընտրութեան. հիմայ ասոր վրայ կը խօսին, վասն զի Յանձնախումբն նոր առաջարկ բերած է այս նկատմամբ, եւ ասոր վրայ ատենաբանք կ'սպառեն այժմ իրենց պերճախօսութեան գանձերն: Բուն խնդիրն այժմ մէկզի ձգուած է, եւ պիտի ձգուի թերեւս մինչեւ որ ընտրութեան թուականն հասնի ու մենք դեռ բան մը չըրած գտնուինք: Չեմ գիտեր, սատանան առնէ մեղքերնին, բայց ձայներ կը պտըտին թէ հիւսիսային հովերու ազդեցութիւնն կ'իշխէ որոշումներու, առաջարկներու, քուէներու վրայ: Աստուած իմ, կը գտնուին մարդիկ որք Ազգին համար գոյութեան խնդիր եղող իրաց մէջ իսկ իրենց անձն կը խորհին ու չեն կարող հասարակաց իրն նախադասել մասնաւոր շահերու: Ինչ որ պարզ է՝ կը կնճռեն, ինչ որ ուղիղ ճամբայ մ'է՝ մի

ժամածուռ անել բաւիղ կը դարձնեն, եւ պատմական, քաղաքագիտական եւ այլ նկատումներու ու փաստերու դէզի մը ներքեւ կը թաղեն խնդիրն որ ամենապարզ է: Ռուսիոյ կառավարութիւնն օրէնքի մ' ենթարկած է մեր Հայրապետի իշխանութիւնն. այս օրէնքն ունի տրամադրութիւններ որ մեր Եկեղեցւոյ ոգւոյն կը հակառակին ու կը ճնշեն ու կը նուազեն Հայրապետին իշխանութիւնն որ պարտի ի գործ դրուիլ համայն Հայոց վրայ իբրեւ ընդհանուր հօր մ'իշխանութիւնն իւր որդւոց: Թուրքիոյ Հայք կը միանան, գիր մը կը խմբագրեն բացատրող Հայ եկեղեցւոյ ոգին ու իղձերն եւ կաթողիկոսին պաշտաման ու պարտուց բնութիւնն եւ կը մատուցանեն այն կառավարութեանց որոց հպատակ են Հայք եւ ի մասնաւորի Ռուսիոյ կառավարութեան՝ խնդրելով որ Հայրապետին շնորհուիին այն միջոցներ ու արտօնութիւնք որ կարեւոր են որպէս զի նա գործէ իբրեւ ընդհանրական կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ գլուխ Հայ եկեղեցւոյ: Եթէ ընդունուեցաւ, քաջ է. եթէ ոչ, մեզ կը մնայ բողոքել եւ սպասել լաւագոյն ժամանակներու: Ահա այս է խնդիրն, պարզ ու դիւրին. ինչու կը քաշենք կը քաշկուտենք. որը զմեզ շատ տկար կը գտնէ, որը շատ զօրաւոր. այս խնդիրը շատ փափուկ կը համարի, այն շատ ծանր. Յանձնախումբ մը կը կազմենք որ իր տեղեկագիրը կ'սկսի հաստատելով որ մեր եկեղեցւոյ հիմն ու գլուխը Քրիստոս է եւ կը խառնէ Եկեղեցական պատմութեան փոշին. ստուգիւ ծիծաղելի ենք: Արդէն այս ամէնքն ըլլալէն ու մեր պահանջումներն գոհացում գտնելէ

եսքն ալ կը մնայ տակաւին կարեւորագոյն կէտ մը առանց որոյ գոհացուցիչ կարգադրութեան որ եւ է բարեփոխում անօգուտ է. այս կէտն է ընտրելի կաթողիկոսին անձին պարագան: Զո՞վ պիտի ընտրենք կաթողիկոս. ահա օրուան կարեւորագոյն խնդիրն, վասն զի եթէ ընտրուած անձը գէշ է, ի՞նչ օգուտ օրինական բարեփոխումներէ. իսկ եթէ բարի ու արժանաւոր՝ այնատեն կարող է նա ամենայնօրէն օրէնքով իսկ բարիք գործել եւ իւր հօտին երջանկութեան ու փրկութեան ծառայել: Բայց այս մասին մեր լրագրերն լուռ են բոլորովին հակառակ Ռուսիոյ թերթերուն որ կը խօսին ընտրելեաց հանգամանաց վրայ: Ո՞վ պիտի լինի կաթողիկոս. ո՞վ պիտի կրնայ արժանաւոր կերպով գրաւել այն աթոռ ուր Լուսաւորիչ, Ներսէս Պարթեւ, Սահակ, Օճնեցիին, Շնորհալին, Աշտարակեցիին բազմեցան զարգարելով զայն ազնիւ առաքինութեամբք եւ գործելով զայն ազգին համար իբրեւ վառարան մը յուսոյ եւ երկնային շնորհաց: Ո՞վ պիտի կրնայ միացնել իր վրայ սոցա բարեմասնութիւնքն, ըլլալ հոգի ջերմահաւատ, ճշմարիտ հայրենասէր ու եկեղեցասէր, անձնուրաց, արիասիրտ, գործօն, իմաստուն, այր մեծախորհուրդ, իբրեւ պահապան ոգի մը հսկող իւր գահուն բարձունքէն ի վերայ Հայութեան: Այսպիսի բարեմասնութեամբք օժտեալ անձն ի՞նչ ծառայութիւններ չէ՛ կարող մատուցանել ՍՊԳԻՆ, որչափ եւ սեղմեալ լինի իւր կացութիւն որ միշտ բաւական ազատութիւն կը թողու բարեգործութեան. վկայ ձեմարանն զոր կանգնելու համար ոչ ոք արգելեց զՌէնորդ: Ամենուն

ուշադրութիւնն պարտի դառնալ այս կէտի վրայ եւ ընտրելի անձով պարտի գրադիլ Արարատ աշխարհ : Պէտք չէ որ այդ անձ մի եպիսկոպոս լինի անպատճառ , կրնայ եկեղեցական խոնարհագոյն դասէն լինել , վարդապետ մը , քահանայ մը , նոյն իսկ աշխարհական մը , բաւական է որ ունենայ իր վրայ կարեւոր առաքինութիւններն : Այս տեսութեամբ Յանձնախումբն մեծ սխալ մը գործած է ընտրութեան կանոնի ծրագրոյն մէջ գրելով , եթէ չեմք սխալիր , որ ընտրելին մի եպիսկոպոս պարտի լինել էջմիածնական մանաւանդ եւ կամ ոչ-էջմիածնական : Աղաբէկեան էֆէնտին , որ կաթողիկոսական խնդրոյն յարած է որպէս ձուկը ծովին ու անոր մէջ կը դառնայ կը շարժի գիւրաթեք իրբել իւր սեփհական տարրին մէջ , որ այս խնդրոյ վրայ բեմէն զատ տարբեր տեղէ չի խօսիր եւ որոյ ձայնն քահանայական ու վարդապետական շեշտեր կ'առնու՝ երբ ճառէ Հայրապետական գահուն վրայ , այնպէս որ մարդ կը կարծէ թէ նա այդ պահուն ինքզինք քարոզչի կամ դասախօսի բեմին վրայ կը համարի , եւ որ Ագաթանգեղոս , Բիւզանդ , Փարպեցի , Յովհան կաթողիկոս եւ այլն եւ այլն պատմիչներ իրար կ'անցնէ ու շունչ փոր կը հատցունէ հաստատելու համար որ մեր Եկեղեցին ժողովրդական , ռամկավարական է , Աղաբէկեան էֆէնտին , կ'ըսեմ , ի՞նչպէս չհակառակեցաւ այդ յօդուածի եւ չյիշեցուց նոյն իսկ աշխարհականաց ընտրութիւնն ի կաթողիկոսութիւն , եւ ի՞նչպէս չկարգաց Յանձնախումբին մէջ Բիւզանդայ Գ . դպրութեան Գ . գլուխն յորում կը պատմուի մեծին Ներսէսի գին-

ուորականութենէ ի կաթողիկոսութիւն բարձրացումն եւ ինչպէս չստանայ Չաքարիա կաթողիկոսի ընտրութիւնն : Մեր Եկեղեցին ռամկավարական է, այո՛, եւ նորա մէն մի անդամն ո՛չ միայն ընտրող է ու սլարտի լինել՝ այլ եւ ընտրելի : Այսպիսի հիմնական սլարագայից մասին մանաւանդ սլարտի Աղաբէկեան էֆէնտի ձայն բարձրացնել ու հանդէս ընել հմտութեան քան ընտրութեան նոր եղանակ մը փաստաբանելու համար, որ նոր ու աւելի արդար սկզբունքի մը վրայ չի յենուր : Ընտրելեաց շրջանակն ընդլայնելով՝ աւելի հաւանական չի լինիր արժանաւորին գիւտն :

Է

1883 Հոկտեմբեր 25

Սիրելի ընթերցող, կը զարմանամ որ մեզ նման մի ազգի մէջ, որ ամէն բան կորուսած է, ուր բախտին յեղմունք հանրական ու անհատական կենաց մէջ ամէն բան վեր ի վայր շրջած են, ամէն մեծութիւն կործանած ամէն կարգեր իրար խառնած ու հաւսարած, եւ զմեզ մերկ կողոպուտ դուրս վտարած մեր բնակավայրէն ու աշխարհի երեսն փոչոյ պէս ցրուած, տակաւին ազնուականութեան յաւանութիւն ունեցող մարդիկ կան : Իրենց ու իրենցմէ դուրս եղող մարդոց մէջտեղ սլատնէչ կը քաշեն ու կ'ըսեն, « ի բաց, մենք չենք ուզեր ձեզ հետ հաղորդութիւն ունենալ, ձեզ հետ նստիլ ելնել, ձեզ հետ

խորհրդակցիլ, եւ նոյն իսկ աղօթելը, ու իրենց մէջէն Անդղիա տեսնողներ զմայլմամբ կը պատմեն թէ ինչպէս անդ ժողովրդեան ամէն դասուն յատուկ աղօթատեղիներ կան, եւ կ'ուզէին ունենալ եւ աստ յատուկ եկեղեցի ուր՝ ռամկին ներկայութենէն զերծ՝ կարենան աղօթել հասարակաց Հօր: Յորմէ հետէ Քրիստոս մարդկային եղբայրութիւնը քարոզեց եւ ամէնուն սովրեցուց Աստուծոյ դիմել Հայր անուամբ, սոյն օրինակ պահանջումներ սկսան մեղանշական համարուիլ: Յորմէ հետէ 89 թուականն մարդոց իրաւունքներն հռչակեց ու նոցա հաւասարութեան սկիզբն նուիրագործեց, նոքա սկսան ծաղրելի դառնալ: Բայց ենթադրենք թէ ներելի լինի դեռ եւս Անդղիոյ, Գաղիոյ, Գերմանիոյ մէջ ազնուապետական պահանջումներ ունենալ, յարեալ մնալ հին ու պերճ տիտղոսներու եւ դարաւոր հնութեան մը բարձունքէն արհամարհոտ աչօք հայիլ ժողովրդեան վրայ, քանի որ հին ազնուական տոհմեր որոշ ու անընդհատ դժով կը տեւեն անդ դեռ, քանի որ այնքան դժուարին է հրաժարիլ իրաւունքներէ ու բարձրագիր կայութենէ զորս կը վայելէին դեռ քիչ յառաջ իւրեանց հարք. բայց ի՞նչ պէտք ըսել մեր Ազգի կարծեցեալ ազնուապետականաց համար որոնք իրենց ազնուականութիւնն հաստատելու համար գոնէ ցեցակեր թղթի պատառներ չեն կարող ի վկայութիւն կոչել: Անշուշտ մեր ազգի մէջ ալ կային երբեմն նախարարական ընտանիքներ. բայց ո՞ր են դոցա սերունդք, ո՞վ կը ճանչէ նոցա դաւակներն. եթէ կան իսկ, ո՞չ սպաքէն թշուառութեան եւ անկումն մէջ

ինքեանց իսկ անժանօթ՝ խառնուած ու շփոթուած են այն ուամկին հետ որ երբեմն կը դողար իրենց հայրերէն: Հիմայ մեր Ազգի մէջ կամ ամենեքին ազնուական են կամ ամենեքին ուամիկ, զի՛ ի բացակայութեան վաւերական փաստերու՝ յետին աղքատ Հայն իրաւունք ունի ինքզինք զաւակ կարծել հինօրեայ նախարարական զարմի: Այս հաւանականութեան մէջ ամէնքս իրարու հաւասար ենք, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս, ամէնքս ալ մի եւ նոյն ան՝ման, միեւնոյն թշուառութեան ըն՝երներ: Յայտնի է թէ հարստութիւնն ազնուականութեան տիտղոս չընծայեր, զի ծնունդն ս՛յլ է, հարստութիւնն այլ. հետեւապէս կարգ մը մարդոց, որք մի քանի հազար ոսկի ունենալով ազնուապետական գնացք ու ձեւ կ'առնուն եւ կը սիրեն այնպէս յորջորջուիլ, պահանջումներն լոկ ծիծաղի արժանի են: Մարդ ազնուական կը ծնի. բայց քանի՞ հարուստներ երէկ աղքատ էին, երէկ ծառայ էին, ու սոխ հաց կ'ուտէին, եւ որովհետեւ բախտին հողմն նպաստաւոր շնչեց, որովհետեւ ճարպիկ ու ճարտար գտնուեցան օգուտ քաղելու համար պարագայներէ եւ զի յաջողեցան մի քանի տասնեակ հազար ոսկիներ իրարու վրայ բարդել, տուն ունենալ ի Բերա եւ ամառաատան՝ Պէօյիւքտէրէյի կամ Մեծ-կղզւոյ մէջ, այժմ յանկարծ ազնուական դարձան, ու ուամիկ տկար արիւնն որ կը հոսէր իւրեանց երակաց մէջ՝ պի՛ժիլիսին տուած ոյժո՛լն զօրանալով իսկոյն վսեմացաւ: Թո՛ղ մեր մէջ գան ուրեմն այն իւրոպացի իւեղճ մեծատուններն, որք միլիոնաւոր ոսկիներ ունենալով հանդերձ, մարմարեայ ապարաններու տէր

լինելով ու կառքեր գլորելով հանդերձ, ազնուական տիտղոսի մը կարօան ու անձուկն ունին եւ կը հառաչեն անօգուտ այնպիսի ընկերութեանց համար որոց դուռն իրենց առջեւ գոցած է իւրեանց ծնունդն : Քանի՞ք անոնցմէ, որպէս զի իրենց անարգ արիւնն մի վեհազն խառնուրդով ազնուանայ, կը փափաքին մի անինչ բայց քաջատոհմ երիտասարդ փեսայ առնուլ, որ սակայն յաճախ կ'արհամարհէ նոցա ոսկիներն ու չստորնանար նուատացնել իւր արիւնն : Թող հոս գան եւ ահա՛ մէկի տեղ հարիւր անգամ ազնուական պիտի լինին ու հռչակուին մեր թերթերէն :

Բայց արդէն, ինչպէս ըսի ի սկզբան, Քրիստոսէն յետոյ, եւ Վոլդէրլէն ու Ռուսոյէն յետոյ, անպատշաճ ու դատապարտելի են ազնուապետական գոռոզ յաւակնութիւնք : Պէտք է որ այլ եւս հասկցուած լինի թէ ճշմարիտ ազնուականութիւնն գըլխոյն ու սրտին մէջ է, խորհրդոց ու զգացմանց մէջ է : Լիրբեմն ազնուականք ամօթ էր համարէին գրել կարդալ գիտնալ ու ձեռագործ աշխատութիւնն կ'արհամարհէին . տգիտութիւնն ու անաշխատութիւնն ազնուականութեան կարեւոր պայմաններէն էին յաշս իւրեանց . այսօր տգէտն՝ որ դասուն ալ պատկանի՝ մի ստորին էակ է, եւ ծոյլն ու անգործն ամօթոյ մատնուած մի արարած : Եթէ յամենայնի պէտք է իրաց ներքին արժէքին ուշ ունել, այն ատեն մարդուն իրական արժէքն իր ներքին յատկութեանց, իր բարոյական հանգամանաց մէջ պէտք է որոնել ու պատկառիլ նորա՛ առջեւ որ գաղափարաց ճոխութիւն, ընդարձա-

կութիւն ու բարձրութիւն ունի եւ վսեմ ու ազնիւ յոյզեր իւր սրտին մէջ, որ՝ լուսամիտ՝ չէ գերի նախապաշարմանց, քաջ կը ճանչէ իր պարտքեր, գիտէ ծառայել իր ազգին ու նմաններուն, որ՝ դժալից՝ գիտէ կարեկցիլ ու ձեռնտու ըլլալ թշուառութեան, որոյ գործեր պատիւ կը բերեն մարդկութեան. ահա՛ ազնուականն, արդի ու ճշմարիտ ազնուականն: Հարձուտ ես, լաւ, յոյժ լաւ քեզ համար. բայց եթէ մտակոյր ես, եթէ ընկերութեան մէջ բերանդ կապած կը նստիս երբ գաղափարաց հաղորդակցութիւն ըլլայ, եթէ կենակցութիւնդ տաղտկալի է բանիբուն մարդոց, ու քեզ ազտոտ չողոքորթներու ներկայութիւնն է լոկ հաճելի, եթէ գիտութիւն, դպրութիւն ու գեղարուեստ քեզ համար կնքեալ գանձեր, անծանօթ աշխարհներ են, եթէ հարստութեանդ գումարն ստուարացնելու համար, ամենէն անպատիւ միջոցներու առջեւ իսկ չես նողկար չես նահանջեր, եթէ գոց է սիրտդ գորովական զգացմանց ու հարստութենէդ չես ուզեր բաժին մը հանել ի վայելս աղքատին, որբին, տգէտ մանկտւոյն, այն ատեն ճայն մի՛ հաներ ու նստէ կեր ոսկիներդ, բայց քեզմէ վեր պահանջումներ մի՛ ունենար, զի մարդկութեան յետին դասուն կը վերաբերի քեզ նման մի արարած: Ուստի իրար հասկնանք. բառին բուն նշանակութեամբն ազնուականութիւնն անկախ է բախտին շնորհներէն, հարստութենէն. ազնուականներ կրնան լինել հարուստներուն մէջ որպէս աղքատաց, բայց ո՛չ երբեք անսիրտ ու անմիտ, անլոյս եւ անսէր մարդոց մէջ, թէեւ լինին ՝ ի բաստեռուսիս եւ

ի գահաւորակս գրգեալք եւ գգուեալք», թէ եւ իրօք իրենց արեան վտակն բղխի իսկ մի հինօրեայ ազնուական աղբիւրէ :

Այս այսպէս ըլլալով, ինչ պիտի ըսէիր, ազնիւ ընթերցող, թէ ներկայ լինէիր Երեսփոխանական ժողովոյ այն նստին ուր ինքզինք ազնուապետական դասէն համարող երեսփոխան մ'որ մեծ դժուարութեամբ ընդունած էր իւր պաշտօնն՝ ճառ մը կարդաց ցոյց տալու համար Ազգ. ժողովոյ ստորնութիւնն ու անոր պատճառներն, փաստաբանելու համար թէ նա անարժան է Հայոց Հայրապետին ընտրողն ըլլալու : Այդ ատենաբանն կը թարգմանէր դասու մը կարծիքներն, որ Ազգ. ժողովոյ վրայ արհամարհանօք կը նայի ու չուզեր աթոռակցիլ ազգային երեսփոխանաց, վասն զի այդ ժողովոյ մէջ մուտ գտած են այնպիսի մարդիկ որ իրենց հարստութեամբ չեն փայլիր, վասնզի հոն կան արհեստաւորներ, վաճառականի գրագրեր ու գործակատարներ, վարժապետներ, գրագէտներ ու խումբագրեր, այսինքն՝ ըստ իրեն՝ ուրիշին ու ազգին ստակովն ապրող եւ օրէ վաստկող օրէ ուտող մարդիկ, վասնզի հոն պիտի չփուէր օձիքն ազտոտած մարդոց հետ, եւ վասնզի ժողովասեղին իր խեղճութեամբն պօքանք պիտի ազդէր իր ազնուասէր ճաշակին : Այս կարծիքներն ու զգացումներն, որք սոյն դասու ակումբներու մէջ կը բացատրուին յաճախ, պայթեցան հուսկ ուրեմն ու արձագանգ տուին նաեւ պաշտօնական շրջանակի մէջ շնորհիւ յիշեալ երեսփոխան Էջէնտիին, որ ազնուականութեան փորձ մը տուաւ () երեսփոխանաց երեսին

ըսելով թէ իրենք խեղճ ու կրակ մարդիկ են, թէ իրենք վաճառական՝ մեծատուն ու ազնուական չեն, թէ եթէ իրենց մէջ կան մի քանի այնպիսիներ՝ նոքա ալ մ.ծ թախանձքներով ընդունած են երեսփոխանի պաշտօնն, թէ իրենք մաքուր հագուստով ժողովի չեն գար, թէ կօշիկներն ներկուած ու երեսներն ածիլուած չէ երբ ազգային շահուց վրայ խորհելու համար կուգան գրաւել իրենց աթոռներն, թէ ժողովատեղին (Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մի մատուռն) զազրալի է, թէ այդ ժողովն ո՛չ մէկ բարիք ըրած է Ազգին, թէ Սահմանադրութիւնն անօգուտ ու փնասակար եղած է, եւլն եւլն: Կը տեսնեն, ազնիւ ընթերցող, Ազգ. ժողովոյ ստորնութեան ու ապիկարութեան պատճառներն. մի քիչ աւելի նոր հագուստ, ոսկի ժամացոյց ու շղթայ մը բաճկոնէն կախուած, քանի մը թել պակաս դէմքին վրայ, քիչ մը ներկ աւելի կօշկաց, եւ պատուական գորգ մը կամ գոնէ գոնէ նոր փսիաթ մը ժողովատեղւոյն յատակը ծածկող, ահա՛ ամէն բան կը լիննար, ամէն բան լաւ կ'ընթանար ու ազգին ամէն պիտոյք կը լցուէին. — թէ եւ այս պակասութեանց պատճառաւ Ազգ. ժողովն կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարելու անարժան ու անկարող համարող երեսփոխանն կ'ընդունէր: որ այդ ընտրութիւն՝ ըստ առաջարկութեան Յանձնախմբին՝ թողուի գաւառացւոց որք մեծաւ մասամբ եւրոպացիներ չեն հագուիր ու կօշիկ ներկելն ինչ է գուցէ չգիտեն եւ որոց ժողովատեղիք գուցէ աւելի տգեղ ու անզարդ են, ու հակասութեան մէջ կ'իյնար մէկ կողմանէ չհաւանելով

անոնցմէ ընտրուած երեսփոխանաց ու միւս կողմանէ ամենայն Հայոց Հայրապետի կարգմանն համար նոցա քուէին միայն ապաւինելով: Արդէն ուշիմ երեսփոխանին մէկն աղէկ ըսաւ՝ երբ նա իր պարսաւազրին ընթերցումն աւարտեց՝ թէ Լույու գեղեցիկ առիթ մը կորսնցուց: Հիմայ պարզուեցաւ թէ էր այդ կարծեցեալ ազնուապետականք հեռու կը փախչին եղեր երեսփոխանութենէ եւ թէ ինչ ողորմելի պատճառներ ունի եղեր իրենց գրգռմամակութիւնն: Դոքա գուցէ չգիտեն իսկ «երեսփոխան» ի նշանակութիւնն, եւ պէտք ունին գիտնալու թէ այն վայրկեանէն ուր թաղի մը կամ դաւառի մը քուէն կ'անուանէ մէկն իրեն ներկայացուցիչ ու անոր կը յանձնէ իւր ձայնն, նա մի գերազնիւ անձ է, ան է ազնուական եթէ կայ ազնուականաց դաս, եւ սահմանադրական ազգի մը մէջ նոյն ազգին ներկայացուցչաց ժողովէն աւելի բարձր մարմին, բարձր դաս չկայ. ամէն այլ դասք պարտին խոնարհիլ անոր առջեւ, իսկ հակառակ պարագային մէջ՝ օրինաց դէմ կը հետեն: Եթէ կ'ուզեն աշխատիլ Ազգին համար, թող գան երբ կը կոչէ զիրենք ժողովրդեան ձայնն, ինչպէս որ իրենց դասակից մարդիկ ալ պակաս չեն ժողովոյն մէջ: Մարդուն հագուստն ինչ որ ալ լինի, արհեստըն ինչ ալ ըլլայ, գուժարման վայրն ինչ կերպարանք ալ ունենայ, երեսփոխանք կրնան օգտակար ծառայութիւններ մատուցանել եթէ խորհելու կարող դուրս, զգալու կարող սիրտ եւ իրենց խորհուրդքն ու զգացումներն բացատրելու կարող լեզու ունին: Եթէ հարկ չինի, կարող ենք յանուանէ

նշանակել այդ ժողովոյն մէջ՝ զոր այնպէս դիւրաւ
ու մի քանի բառով կ'արհամարհեն՝ այնպիսի անձեր
որք ճմարիտ ազնուականութեամբ եւ սրտի ու
մտքի հարստութեամբ ոչ մէկէ մը վար կը մնան՝ այլ
ընդհակառակն իրենց ետեւ կը ձգեն շատերն ան-
ոնոցմէ որք այնպէս փքոցուռոյց կը յոխորտան ու
իրենց որոտալի պահանջումներով երկինք երկիր
կը դղրդեն : Այդ ազնուականութեան՝ յաւակնող
դասն ալ եթէ իղձ ունի ազնուականութեան հան-
դէս ընել՝ առիթ ու ասպարէզ չի պակսիր . փոխանակ
զայլս նուաստացնելու ու սին մեծաբանութիւններու՝
թող մեծագործութեամբք յայտնէ իւր ազ-
նուականութիւնն , ինչպէս ըրած է Ղազէզ Ամիրա ,
ինչպէս Զմիւռնիոյ մէջ Սպարթալեան եղբարք եւ
Ռուսահայոց մէջ Լազարեան , Սանասարեան եւ մի
քանի այլք ըրած են : Ապա թէ ոչ որո՞ւ փոյթ ուր
կը հասնի իրենց ոսկիներուն գումարն , ինչ է իրենց
ծառայից թիւն եւ ինչ համադամներ կը պաշտուին
իրենց սեղանին վրայ : Այսօրինակ առաւելութիւնք
իրաւունք չեն տար տարբեր ու մասնաւոր մեծա-
րանաց եւ բաւական չեն որպէսզի իրենք՝ իրրեւ
առանձին դաս մը՝ յատուկ տեղ եւ կշիռ ունենան
հանրային կենաց մէջ :

Ը

1883 Նոյեմբեր 24

Սիրելի ընթերցող , որպէս գուշակած էի՝ Տիկին
Տիւսարի վէպը մեծ աղմուկ հանեց , քննադատներ

եւ քննադատուհիներ ասպարէզ բերաւ որոց մին այս կողմ քաշեց զայն եւ միւսն այն , ու այս առթիւ կնոջ բնութեանն ու պաշտաման վրայ իմաստասիրական տեսութիւններ ի լոյս եկան օրագրոց եւ հանդիսից կ'ջերուն մէջ : Ես չպիտի քննադատեմ զՄայսա . բաւական թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան , որոց մէջ ճշմարիտ դատաստաններ կային թէ ի գովեստ եւ թէ ի պարսաւ , ինչպէս նաեւ չափազանց կողմնակալ կամ չափազանց խիստ դատողութիւններ : Ըստ իս , այս վէպն երկու տարբեր մասեր կը պարունակէ , մին վիսլական եւ միւսն իմաստասիրական , որք՝ նման երկու գետերու որք զուգընթաց բայց առանց իրար խառնուելու կ'երթան՝ կը շարունակուին գործոյն բովանդակ ընթացքին մէջ իրարմէ զատ ու մեկին : Կրնայ ըլլալ որ մին միւսոյն առթիւ գրուած լինի , բայց չեն գըրուած իբրեւ միմեանց հաստատութիւն կամ մեկնութիւն . վասնզի յայտնապէս կը տեսնուի թէ Տիկին Սիրայի փիլիսոփայական խորհրդածութիւններն մեծ կապ ու յարաբերութիւն չունին վէպին դէպքերուն հետ ու իբր անկցորդ ու անճահ գրուագներ կուգան ընդհատել մերթ վիպասանութեան թեւն : Սիրա իմաստասէր մ'է տեսութիւններով լեցուն որ մարդ կը փնտռէ պարզելու համար իւր համոզումներ ու Քիոսի մէջ խօսակից չգտնելով կը գրէ զանոնք իւր բարեկամուհւոյն Մայսայի , որ՝ իւր տարփանօք զբաղեալ՝ բնաւ կարեւորութիւն չի տար անոնց ու չի պատասխաններ երբեք՝ շարունակելով միայն իւր սրտի գաղտնեաց ու յոյզերուն խոստովանութիւնքն , մերթ զարմանալով անշուշտ ինքնին

Սիրայի վրայ եւ՝ եթէ Մոլիէր կարդացած էր՝ նմանեցնելով զայն մի քիչ իւր մոքին մէջ Բանքուաս փիլիսոփային որ գլխարկին ձեւին, Արիստոտելի ու հաւաքաբանութեան վրայ կը խօսի Սկանարէլին երբ սա կ'երթայ խորհրդակցել իրեն հետ իւր ամուսնութեան հաւանական հետեւանաց վրայ։ Արդ, Տիկին Տիւսարի վէպն ս'յնքան խիստ քննադատմանց չպիտի ենթարկուէր եթէ բանադատք նշմարած լինէին այս կէտն ու ըստ այնմ բաժնած իրենց քննութիւնն. այն ատեն վէպն առանձին պիտի քննուէր՝ ոչ իբրեւ գործնական օրինակ հեղինակին սկզբանց, ու առանձինն անկախ պիտի դատուէին իմաստասիրական վարդապետութիւնք, ու շատ հաւանականաբար այս անջատումն պիտի շահէին երկու մասերն ալ։ Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ հեղինակն ինք տեղի տուած էր այս անբաժան քննութեան՝ յայտարարելով իւր յառաջաբանի մէջ թէ ուզած է վէպի ձեւին տակ մարտընչիլ նախապաշարմանց ու անիրաւութեան դէմ ու կնոջ իրաւունքներն պաշտպանել։ Սակայն, ինչ որ ալ լինին դործոյն թերութիւնք, Տիկին Տիւսար շնորհակալութեան արժանի է՝ վասնզի կը յուզէ մեծ խնդիր մը, կնոջ խնդիրը, եւ կնոջ խնդիր յուզելն ընտանեաց խնդիր յուզել է, այսինքն մարդկային ընկերութեան հիմանց. շնորհակալութեան արժանի է նա, վասնզի ազատութեան խնդիր կը յուզէ, այսինքն յառաջդիմութեան։ Իւր պահանջումներուն մէջ իմաստասէր Տիկինն կրնայ՝ ըստ ոմանց՝ ծայրայեղ լինել, բայց նա յառաջդիմական մ'է միշտ, ազատութեան ան-

վեհեր ասոյեան մը. նոր ժամանակը կը ներկայացընէ նա իւր ազատասէր իղձերով եւ ոչ անցեալն իւր ստրկամիտ ոգիով. կրնայ նա համոզիչ ու պայծառ եղանակաւ պաշտպանած չլինել իւր դատն, բայց իւր դատն իւր չքմեղութիւնն է եւ այդ դատն կայ ու վեհ դատ մ'է այն, վասնզի տկարին, անտեսելոյն դատն է: Շնորհաւորութեան արժանի է Տիկին Տիւսաբ իւր դրական տաղանդին համար. կրնայ նա իւր նամակներն մի քիչ ուռուցիկ շարագրած ըլլալ եւ՝ թատերագակ Պէշիկթաշեանի աշակերտ՝ մի քիչ թատերական բոմբիւն ու դիւցազնական շեշտ դրած լինել զգացումներու ու մտածման բացատրութեան մէջ. բայց հեղինակ կին մ'է նա միշտ, ճաշակի ու երեւակայութեան տէր, խորհող եւ զգայուն. եւ՝ չի կրնար ուրացուիլ՝ աննման էջեր կան իւր գործոյն մէջ, աննման պատկերներ կան անդ, ինչպէս Հերանոյշին պատկերն զոր այնքան տխրանոյշ նկարած է որչափ բնութիւնն մեւամաղձոտ ու գեղեցիկ կը կերպարանէ աշունը:

Բայց կը մոռնամ թէ նպատակս Մայնայի վրայ խօսիլ չէր այսօր. կ'ուզէի, ազնիւ ընթերցող, խօսիլ այն մի քանի անիրաւ ու անհեթեթ կարճիքներուն վրայ որք նորա առթիւ արտայայտուեցան յոմանց քննադատից կանանց սեռին նկատմամբ: Երբեմն քննադատութեան փափաքն հեռուն կը տանի զմարդ եւ կը մոլորեցնէ: Ոհ, որչափ դժուարին է լաւ քննադատ մ'ըլլալ՝ չլինելու համար անարդար կամ շողքորթ, թափանցելու համար քննադատեալ երկասիրութեան ոգւոյն, ճանչելու համար հեղինակին գաղափարաց խորն ու անոր գրական ար-

ուեստին կերպն ու հնարքն, չանտեսելու համար գեղեցկութիւններ ու զգալու ճշմարիտ թերութիւններն, զանազանելու համար նիւթն ու ձեւն, էականն ու երկրորդականն, ու որոշելու ճշմարիտ ու ապաղայ ունեցող հեղինակն անո՞ճ անարուեստ գրողէն: Ամէն գրական գործ բացատրութիւնն է կարգ մը գաղափարաց որք նորա կմախքը կը կազմեն, եւ այդ բացատրութիւն կը ներկայացնէ մի գրական արուեստ: Քննադատն թէ՛ գաղափարները պիտի քննէ թէ՛ արուեստն. ուրեմն նա պարտի փորած ըլլալ այդ գաղափարներն, նա պարտի հմուտ ըլլալ այդ արուեստին, որպէս զի լոյս ծագի այդ դատաստանէն ու առաջնորդէ մատենագրին: Բայց քննադատութիւնն ալ գրականութեան հետ զուգընթաց է, եւ սա տակաւին յետնեալ ու անկատար լինելով մեր մէջ՝ ի հարկէ նա ալ պիտի լինի այնպէս. c'est en forgeant qu'on devient forgeron, գրողներն դրելով ու քննադատներն ալ քննադատելով պիտի լինին լաւ մատենագիր ու քաջ կրիտիկոս: Ինչ կարծիքներ յայտնուեցան, Աստուած իմ, պիտի ըսէի ինչ հայհոյութիւններ. եւ միթէ հայհոյութիւն չէ՞ ըսել թէ « ընկերական կենաց մէջ կիրն թշուառութեան եւ անիծից տարր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ »: Կիրն միմիայն թշուառացուցիչ ու անիծարեր էակ համարիլ, մինչդեռ երբ մանուկ է մարդ՝ իւր մօր քով միայն երջանիկ է նա, երբ երիտասարդ՝ իւր սիրականին քով, երբ հասուն այր՝ իւր ամուսնոյն քով. մինչդեռ կնոջ անոյ՛ ձայնը մեր կրքերը կը խաղաղէ, անոր ժպիտը մեր վշտերը կ'ամօքէ, անոր համբոյրը մեր ճակտու կնճիռքն կը

փարատէ, անոր գգուանքն կը թեթեւէ մեր բեռն
ու կը սրտապնդէ զմեզ կենաց կոուոյն մէջ: Կայ
արդեօք աւելի անոյշ բառ քան մայր, քոյր, ա-
մուսին, դուստր բառերն, եւ կանայք են որ այդ
քաղցր եւ նուիրական անուանց տակ կը ծառայեն
երջանկացնելու մեր օրերն: Մօր կաթ չէ՞ ծծած
արդեօք այն որ արտասանեց այդ պօգալի ու
քստմնելի վճիռն. արդեօք չէ՞ խաղացած հրեշտա-
կադէմ անբիծ քրոջ մը հետ, արդեօք չէ՞ սիրած
երբեք եւ պարկեշտ կուսի մ'աչքերուն մէջ չէ՞
կարդացած իր կեանքն, իր երջանկութիւնն, սպա-
սելով որ յաւէտ միացնէ իւր կեանքն նորա կեան-
քին հետ ու կազմէ անով բոյն մը սուրբ հեշտու-
թիւններու:

« Կինն օտարական է բողորովին քաղաքակրթու-
թեան այն հսկայ չէնքին որ այր մարդն իւր ա-
րիւնոջն, իւր քրտամբն կառուցած է. » կ'ըսէ քննա-
դատն, ու կ'անգիտանայ թէ կինն է դէխաւոր
գործի քաղաքակրթութեան: Ո՛րչափ աւելի զգա-
յուն եղած է այրն կնոջ հրապոյրներուն, որչափ
աւելի կնոջ ազդեցութիւնն աւելցած առն վրայ,
այնքան բարքերն աշնուացած են ու քաղաքակրթու-
թիւնն քայլ առած: Եթէ այրն մարմնական ուժով
գերազանցած է՝ կինն շնորհօք եւ գեղեցկութեամբ
գերիվերոյ եղած է. եթէ այրն մտաց ստեղծիչ յատ-
կութիւններով հզօր եղած է՝ կինն սրտով ու բը-
նազդումներով առաւելակշռութիւն ունեցած է. և
կարելի է ըսել թէ գեղեցկութիւնն մի ոյժ չէ, թէ
սիրտն մի զօրութիւն չէ, եւ թէ սոքա չեն ունեցած
իրենց բաժինը քաղաքակրթութեան գործոյն մէջ:

Թողունք որ նախնական ընկերութեանց մէջ կինն ե-
լաած է մանաւանդ գլխաւոր աշխատող կենաց պի-
տոյքն հայթայթելու եւ գոհացնելու համար եւ ըն-
դունինք թէ իւր դերն կայացած լինի լոկ ամուսին
եւ մայր լինելու մէջ, բայց փոքր ինչ է արդեօք
առն գործունէութեան վրայ այս երկու պաշտօն-
ներն վարող կանանց ազգեցութիւնն . կարելի՞ է
ուրանալ մօր գերագոյն ներգործութիւնն մարդ-
կային նկարագրին՝ բնաւորութեան կազմութեան
վրայ, եւ իւր ներգործութիւնն իր էրկան ամենօրեայ
ընթացքին ու գործոց վրայ : Կինը չերեւիր յաճախ,
բայց յաճախ մարդը որ կը խօսի՝ կը թարգմանէ
կնոջ գաղափարները, մարդը որ կը գործէ՝ կ'իրա-
կանացնէ կնոջ ներշնչումներն : Օրչափ մեծագոր-
ծութիւնք տեղի չստի ունենային եթէ չլինէր
կինն ներշնչող : Սովկա կոչուած սկանդինաւեան հի-
նօրեայ վիպաց մէջ կը տեսնուի Հարոլտ անուն
թագաւոր մ'որ կը սիրահարի աննշան սեպուհի մը
ազՂկան ու նորա ձեռքը կը խնդրէ . Ժիտա (այս
է ազՂկան անունն) կը մերժէ կամ կը յետաձգէ
իւր հաւանութիւնն ըսելով, « Ըրէ՛ նախ առաւել
քան զոր ըրած ես ցարդ . ի գլուխ հանէ Նորվե-
կիոյ նուաճումն, եւ այն ատեն կ'ընդունիմ զքեզ
ինձ փեսայ : » Այսպէս քանի՛ սիրուած աղջիկներ
յայտնի կամ լռելեայն ըսած են իրենց սիրողներուն .
« Գնա՛, աշխատէ՛ » մեծցիր ու եկուր խնդրել զիս :
Նա որ ճշմարիտ սիրով սիրած է արժանաւոր
ու վեհ կոյս մը՝ նա՛ զգացած է թէ այդ սէրն որ-
չափ յառաջ մղած է զինքն, որչափ խրախուսած
իւր ճղանց մէջ ու նպաստած իւր բարձրացման :

Քանի՛ հնարիչներ, արուեստագէտներ՝ իրենց կանանց քաջալերութիւններովն զօրացած՝ կրցած են յաղթել վհատութեան եւ ի գլուխ հանել իրենց գիւտն կամ հրաշակերտն : Կիկն — համեստ պարկեշտ կիկն — քննադատին կարծածին պէս՝ « իբրեւ ընկեր այր մարդուն՝ նորա անհիման միայն ծառայած » չէ՛ . ընդհակառակն բարձրացուցած ու ազնուացուցած է զնա՝ նորա հնարագէտ ողին գրգռելով եւ ի ստեղծագործութիւն գրդեղով : Սէրն ամէն կարգի մէջ արգասաւորութեան առաջին պատճառն է, եւ կնոջ սէրն — գեղեցկին սէրն — ճարտարութեան ու գեղաճարտարութեան մէջ ստեղծիչ հզօր տարր մ'եղած է միշտ : Սակայն կանայք ուղղակի գործունէութիւն ալ ունեցած են ընկերային կենաց ու յեղաշրջմանց մէջ . իբար է որ պատերազմող սեռը նոքա չեն — ինչ որ լաւագոյն է թերեւս — , բայց գիտցած են ի հարկին արիւն թափել հայրենեաց համար, պաշտպանել իրենց վառարաններն, թշնամոյն դէմ ի մարտ խրախուսել իրենց ամուսիններն ու որդիքն եւ իրենց արցունքներով լուալ հայրենեաց վէրքերն : Սպարտացի մայրներբ վահանը կը յանձնէր իր որդւոյն որ ի պատերազմ կը մեկնէր՝ կ'ըսէր « կամ տակը կամ վրան » . Գերմանացի կանայք՝ Ղոովմայեցւոց դէմ պատերազմին մէջ՝ կը նետուէին արեանց դաշտն, կ'սպաննէին փախստեայներն ու հալածիչներն, եւ երբ կը տեսնէին թէ բախտը կը մատնէր զիրենք, անձնապան կը լինէին խմբովին չապրելու համար հայրենեաց անկախութեան վրայ . կարքեղոնացի կանայք պարան կը հիւսէին իրենց մազերէն ի պէտս հայ-

րենեաց փրկութեան . . . Յայտնի է թէ Քրիստոսն ինքն ինքն ընկերային մեծ յեղափոխութիւն մ'եղած է ու խորապէս յեղաշրջած բարքերն . լաւ ուրեմն , ոչ ապաքէն կանայք , մարտիրոսուհիք մեծ դեր խաղացին նորա ծաւալման ու հաստատութեան գործոյն մէջ , եւ այսօր Քրիստոնէական եկեղեցին կը տօնէ բազում սրբուհիներ . որ քաղաքակրթիչ վարդապետութեան մը համար չվարանեցան իրենց անձը տալ տանջանաց , մահուան , Եւրոպացի գունդ գունդ կանայք Գրուքեան խեղ, Սիօնի ճիկնանց , Իւսիւրչեանց եւ այլ անուններու տակ կը պտտին աշխարհ՝ մարդկութեան տանելու համար սէր եւ լոյս : Գաղիական յեղափոխութեան ատեն կանանց կատարած դերն անծանօթ չէ պատմադիտաց : Գրական ակումբներ՝ տաղանդաւոր եւ մեծաշուք տիկնանց նախագահութեան տակ՝ քանի՞նչ նպաստած են գեղեցիկ դպրութեան զարգացման : Անթիւ կանայք ձեռագործ արուեստով կը պարապին : Թատերական եւ երաժշտական ասպարէզներու մէջ անհաւասարելի են դերասանուհիք եւ գուսանուհիք : Ուսուցչութեան մէջ յԵւրոպա եւ ի Միացեալ Նահանգս օր քան զօր կ'ստուարանայ վարժուհեաց թիւն որ արդէն մեծ է անդ , և տաղանդաւոր հեղինակուհիներ անպակաս եղած են Սափփոջներէն մինչեւ Փօռթ Սան եւ Տիկին Տիւսար : Եւ ելնել ըսել թէ կինն « խրճիթ մը չունի այր մարդուն մեծագործութեանց քով , կէտ մ'իսկ չէ աւելցուցած ահագին հատորներու մի էջին վրայ » : Այս քննադատից ջգերուն կը դպի եթէ ըսես թէ կին մարդը հաւասար է այր մարդուն . իսկոյն կ'ել-

նեն կը գոչեն . «Քր է այդ հաւասարութիւնն . չէք տեսներ , այրը զօրաւոր է , այրն ստեղծագործ հանձար մ'է , եւլն , եւլն» . եւ չեն մտածեր թէ հաւասարութիւն չինչանապէս նոյննորիւն . կինն հաւասար է առն , բայց տարբեր է ի նմանէ . կան բաներ յորս առաւելութիւնն այր մարդուն կը պատկանի , եւ կան բաներ յորս գերազանցութիւնն կնոջ բաժինն է . ըսի , այրն ոյժ ունի մարմնոյ , դնդերաց եւ ստեղծագործ զօրութիւն ունի մտաց , բայց կինն ալ հրապուրիչ գեղ ու ամօթլեամ շնորհ կը բերէ յանձին եւ սիրտ մ'ունի աղբիւր սիրոյ , գորովոյ , անձնուիրութեան . այրն բանականութիւնն է խիստ , կինն զգացումն է խանդավառ . նա գիտութիւնն է , սա բանաստեղծութիւնն . մին իմաստասիրութիւնն է , միւսն՝ հաւասար . առաջինն կը գործէ , երկրորդն կը ներշնչէ . երկօրին կարեւոր , երկօրին անհրաժեշտ միմեանց . այսու կը հաստատուի երկոցուն հաւասարութիւնն : Ու միթէ տրամաբանական է ըսել թէ « եթէ կինն ի բնէ ունենար այն հաւասարութիւնն զոր այսօր կը պահանջէ՝ իր դիրքն շատոնց ի վեր ձեռք բերած պիտի լինէր » : Այս հաշուով պէտք չէ որ գտնուին իրաւագիրկ մարդիկ , իրաւագիրկ դասեր , վասնզի եթէ իրաւունք ունենային՝ շատոնց ձեռք բերած պիտի լինէին , եւ պէտք է ընդունիլ թէ անկարելի է այսուհետեւ նոր ու ճշմարիտ գաղափարի մը գահակալումն , վասնզի եթէ ճշմարիտ լինէր՝ ցարդ դահակալած պիտի լինէր : Բայց կինն այր մարդուն հաւասար չընդունող քննադատն կը դառնայ ըսել թէ « այր մարդուն կը պատկանի մանա-

ւանդ անհաւասարութեան գէմ ձայն բարձրացնելու իրաւունքն, քանզի ամէն շարժարանք այրը կը կրէ եւ կինն լոկ վայելող մ'է անաշխատ» : Այն ասեն դերերն կը փոխուին ու քննադատն հակասութեան մէջ կ'իյնայ . այն ատեն կինն շղթայած կ'ըլլայ զայրն ու իրեն հլու ստրուկ գործած, զի գերւոյն է աշխատիլ եւ տիրոջ՝ վայելել :

Բայց թողունք այս վրէպներն ու հակասութիւններն եւ եզրակացնենք . կինն հաւասար է առն տարբեր հանգամանօք որք կը հակակշռեն առն հանգամանքներն եւ իբր այն պարտի նկատուիլ օրինաց առջեւ . կինն իրաւունք ունի վայելել աւելի ազատութիւն քան զոր կը վայելէ այժմ . կինն յարմար է այլ եւ այլ ընկերային պաշտամանց որոցմէ ցարդ հեռու կը պահուի, եւ իրաւունք ունի աւելի ընդարձակ դաշտ մը պահանջել իւր կարողութեանց կիրառութեան : Եւ ցորչափ անլոյծ մնան այս խնդիրք, Տիկին Տիւսարի գործոյն նման գործեր գոյութեան իրաւունք եւ ընթերցման արժանաւորութիւն պիտի ունենան :

Թ

1883 Դեկտեմբեր 20

Սիրելի ընթերցող, նշանաւոր մանկավարժն ոչ եւս է . մեռաւ իբէկճեան : Հայոց կրթական մարմինն մեծ կորուստ մ'ըրաւ, եւ նրեւփոխանական

ժողովն ալ իր մէկ կարեւորագոյն անդամէն զրկուեցաւ : Թէ եւ իբէկ՝եան մեռած էր այն վայրկեանէն ուր անողոք ախտ մ'իւր ճիրաններն դրած էր անոր վրայ , Թէ եւ կանուխէն ուրիշ անողոք զօրութիւն մը՝ դիտութիւնն վճռած էր անոր մահն , բայց իւր մահուան գոյժն խորապէս ազդեց իւր բարեկամաց վրայ եւ ամէն զգայուն Հայու սիրտ վիրաւորեց : Այսպէս կը հերքուի այն կարծիք թէ մարդ նուազ ցաւագին կը ներգործուի այն դժբախտութենէն որուն կ'ակնկալէր ի վաղուց : Բայց ի՞նչ . իրաւ է թէ ամիսներէ հետէ մեռած ըլլար իբէկճեան . ո՞վ պիտի հաւատար ասոր եթէ՝ մտէն անտեղեակ իւր առողջական վիճակին՝ ի հեռուստ միայն դիտէր իւր հանրային գործունէութիւնն . ո՞չ ապաքէն ամէն ժամանակէ աւելի կենդանի , ամէն ժամանակէ աւելի առողջ պիտի կարծէր գինքն ու աւելի հաղորդ հանրային կենաց քան երբեք : Այնքան մինչեւ իւր վերջին շունչն մեր մէջ էր նա , մեզ հետ խորհող Ազգին շահերուն վրայ ու մեզ գործակից , հակառակ այն ցաւոց մահճին որոյ վրայ կը չարչարուէր եւ զոր չէր կարող վայրկեան մը թողուլ : Կը թղթակցէր Ուսմ . Խորհրդոյ հետ , կը վիճէր իւր երեսփոխանական իրաւանց համար եւ հրապարակի վրայ կը յուզէր կաթողիկոսական ընտրութեան մեծ խնդիրն : Ինք դադրած էր շնչելէ երբ դեռ իր անունը կը խառնուէր մեր վէճերուն , մեր օրուան խնդիրներուն եւ կուսակիցներ ու հակառակորդներ կը հանէր : Գործի վրայ մեռաւ նա , սրպէս Հռովմայեցի կայսրը ոտքի վրայ մեռած էր : Անուանի դաստիարակին մահն ալ դառ մ'էր Հայ ժողովր-

գեան, գաս մ'աշխատասիրութեան, որով միայն պիտի կրնայ նա դարմանել իւր բարոյական ու նիւթական ցաւերն, կարկատել իւր բախտի խրամատներն: Եւ, զարմանալի երեւոյթ, մինչ լրագիրք կենաց եւ մահու մէջտեղ երերափոփ կը հռչակէին զինք ու գողցես կենդանւոյն իւր դամբանականն կ'ուզէին լսեցնել իրեն, իւր գրուածոց մէջ չէր նշմարուեր ոչ մի տկարութիւն. միշտ միեւնոյն կորոյն էր ուղղադատ մտքի, միեւնոյն յամառ յարումն իւր համոզմանց ու միեւնոյն սեզմ տրամաբանութիւնն: Եւ քանի՞ն ցաւալի է, երբ այսպիսի անձնաւորութիւն մը դադրի ապրելէ, երբ այսպիսի ուղեղ մը դադրի մտածելէ, այդպիսի սիրտ մը դադրի զգալէ: Ստուգիւ մեծ պարապ մը կը թողու մեր մէջ Իբէկճեանի անհետացումն: Կրթական բարենորոգման խնդրոյն մէջ՝ որ տակաւին չէ լուծուած՝ յուսոյ բեւեռական աստղ մ'էր նա իր փորձառութեամբն, իր մասնագիտութեամբն: Մի հանրական մարդ էր, մի ազգային դործիչ, եւ կարելի չէ ուրանալ այն նպատտ զոր կարող էր մատուցանել հանրաշահ խնդրոց բարւոք լուծման՝ յարատեւ նոցա վրայ սեւեռած այդպիսի ուղղախոհ եւ լուսաւոր միտք մը: Աւանդ, կանուխ զայն կորուսինք, դեռ հազիւ քառասուն եւ հնգամեայ էր նա, եւ՝ իմ կարծեօք՝ Շահնազարեանի տեսչութենէն հրաժարելէ յետոյ նա չդրուեցաւ իւր տաղանդներուն արդիւնաւորման նպաստաւոր պայմանաց մէջ. նմանեցաւ աքաղաղէն արհամարհուած մարգարտին, եւ տարիներով անգործ մնաց այնպիսի մարդ մ'որուն նմաններ շատ չի հաշուեր Ազգն: Մի-

Չոց մ'երբ ազգային վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ անուանեցաւ եւ իրեն յանձնուեցաւ կրթական օրինաց ծրագիր մը պատրաստել՝ կարծեց գտած ըլլալ իւր գործունէութեան յատուկ դաշտն . բայց դժբախտաբար այդ դաշտ դեռ պատրաստուած չէր ընդունելու իւր քրտունքն ու զայնս արդիւնաւորելու . այդ ծրագիր միշտ ծրագիր մնաց եւ հեղինակն իւր կեանքին մէջ բախտ չունեցաւ Ազգ. ժողովոյ օրակարգին մէջ տեսնելու զայն : Բայց թերեւս ապագայն նպաստաւորագոյն ըլլար իւր գործունէութեան , լուազոյնս ըմբռնէր կրթութեան օգտակարութիւնն , նորա չէնքն հաստատուն հիմանց վրայ կանգնելու պէտքն եւ ըստ այնմ գնահատէր կրթական ճարտարապետներն ու օգուտ քաղէր նոցա կարողութիւններէն . թերեւս . . . բայց ժամանակը մեզ չսպասեր եւ մահն անողորքելի անհամբերութիւններ ունի :

Ի վերայ այսր ամենայնի , իբէկճեանի կեանքն ազդին համար օգտակարագոյն կեանքերէն մին եզաւ , եւ անջինջ պիտի մնայ իւր հետք Հայոց դաստիարակութեան պատմութեան մէջ : Իբէկճեան ստեղծիչ ոգի մը , ձեռներէց հիմնարկու մը չէր , բայց կ'անձնաւորէր կրթական բարեկարգութեան գաղափարն որու առաքեալն եղաւ : Երբ նա մեզի եկաւ եւ երբ տակաւին տղայ էին մեր սյսօրեայ գործիչ ուսումնապետներն , Պոլսոյ մէջ գրեթէ որոշ գաղափար չունէին տակաւին կրթութեան այլ եւ այլ աստիճաններուն վրայ . Շահնազարեան վարժարանն՝ որ թրքահայոց ազգային կրթութեան բարձրագոյն բացատրութիւնն էր՝ գրեթէ կարեւո-

րութիւն չէր տուած դիտութեանց . նորա բարձրագոյն կարգերն նուազ ծանօթ էին գիտական սկզբանց քան այսօր ինչ ինչ գալոսցաց նախակրթական դասերն , եւ ինչպէս Պ . Տէմիրճիպաշեան յիշած էր միանգամ՝ «մանկավարժութիւն» բառն ալ չէր արտասանուած տակուին մեր մէջ : Իբէկճեան ներածող մ'եղաւ , կրթական նոր սկզբունքներու հունտեր նետեց որք արգասաւորեցան , եւ մտքերու դրական ուղղութեան նպաստեց . Շահնազարեան վարժարան նոր կամ մանաւանդ որոշ ուղղութիւն մ'առաւ իր տեսչութեան տակ . գիտութեանց մշակման ընդարձակ տեղ տրուեցաւ անոր ծրագրոյն մէջ՝ թէպէտ ընդդիմադործութեամբ մ'ալ կարի անտեսեցան դպրութիւնք : Զուիցերիոյ մէջ երկարատեւ բնակութիւն մը Իբէկճեանի մանկավարժական հմտութիւնքն աւելի զարգացուց , եւ ինչ որ գրեց անտի զուիցերական դաստիարակութեան ուղղութեան ու հանգամանաց վրայ՝ ոչինչ նուազ լուսաւորեց մտքերն ու ընդլայնեց ուսումնական բարեկարգութեան պիտոյից զգացումն : Այդ ճամբորդութեան մէջ իւր ամբարած տեղեկութեանց ու ստացած զարգացման արդիւնքն եղաւ կրթական օրինաց ընդարձակ Մրազիւրն որ բազմաց կարի եւրոպական թուեցաւ եւ որ , ինչպէս ըսինք , ցարդ չէ ստացած օրինաց ոյժ : Թերեւս ստուգիւ սյդ ծրագիր իւր ամէն մասերով համապատշաճ չլինի մեր ազգային կազմական դրութեան , բայց նա արդիւնք է քրտնաթոր աշխատութեանց , երկար տքնութեանց ու անխոնջ ուսումնասիրութեան , եւ թէ եւ իւր սմբողջութեամբն կարելի չլինի գոր-

ծաղրութեան մէջ դնել՝ օր մ'ազգային կրթութեան բարեկարգիչ օրէնսդիրք պիտի կրնան լիարուան քաղել անոր մէջէն ու առաջնորդուիլ անոր տուած լոյսերէն . իրէկճեանի գլուխ-գործոցն է այն . անով իրէկճեան՝ թէ եւ մեռած՝ աթոռակից պիտի բազմի մեր գալոցական օրէնսդիրներուն՝ երբ կարգը դայ հաստատելու ազգային վարժարանաց ընդհանուր սահմանադրութիւն մը եւ այդ հաստատութեան մէջ կարեւոր բաժին մ'ունենալու փառքը պիտի վայելէ :

Երբ կը մեռնին մեր սիրելիներն , մեր բարերարներն , աւանդ , ուրիշ բան չի մնար մեզ ընել բայց եթէ վերջին անգամ իրենց մարմնոյն ընծայել այն համակրանքն ու այն յարգանք որոց արժանի էին ու մեր վշտի ցոյցերով շրջապատել այն գերեզման որու կը յանձնենք զայնս : Ուստի եւ եթէ ոք արձանաւորագոյն էր ընդհանուր սգոյ արտայայտութեան , հանդիսաւոր թաղման , այն իփէկճեանն էր որոյ կեանքը գրաւուած էր համակ հասարակաց իրին մտածումով , որոյ կեանքը նուիրում մ'էր դաստիարակութեան սուրբ դատին . եւ սակայն , ազնիւ ընթերցող , թնչ խեղճ յուզարկաւորութիւն ու իրզափ անարժան մեծ դաստիարակին անուան ու արդեանց : Թէ եւ չարանկատ ըլլալ չեմ սիրեր , բայց կարծես՝ յատուկ միջոցներ ձեռք առնուած էին արգիլելու համար իրէկճեանի անթիւ բարեկամներն ու համալիրներն ընծայել անոր իրենց վերջին յարգանքն . մայրաքաղաքիս թաղերուն մէջ չէր ծանուցուած ժամանակին նորա մահուան լուրն եւ առաւօտեան ժամ 5 ին սրոչուած էր կամարել

յուզարկաւորութիւնն : Աւստի բազումք չկրցին ժամանակին հասնիլ : Ս. Երրորդութեան եկեղեցին : Ո՞ր էին Շահնազարեանի բազմաթիւ սաներն՝ իւր աշակերտներն , Ազգին վարժապետներն՝ իւր պաշտօնակիցքն , երեսփոխաններն՝ իւր աթոռա'իցքն , հազիւ մի քանիներ ի սոցանէ , ու գերեզմանատան մէջ 10—12 անձինք որք՝ կարծես գաղտագողի՝ Իբէկճեանը կը թաղէին . հազիւ՝ իբր դամբանական մի քանի բառ թոթովուած : Սյսպէս յուզարկաւորեցին ի գերեզման սիրելի Իբէկճեանը զոր շատեր լացին երբ այլեւս գոցուած էր իւր դամբանն , սիրելի անշուշտ ոչ ամենուն , զի ունէր նա իւր թըշնամիներն , իւր անհաշտ ոսոխներն , իւր անարգուններն , որոց ազդեցութիւն մատ ունեցաւ հաւանականաբար իւր յուզարկաւորութեան անչքութեան մէջ :

Երբ Իբէկճեանի մարմնոյն հետ այսպէս կը վարուէին , անդին պաշտօնապէս եկեղեցւոյ մէջ կը թաղուէր Էգնայեան մ'որոյ անունն թերեւս շատեր այն ատեն միայն լսեցին երբ նա ալ չէր սպրեր . ամէն մարդ գիտցաւ ո՞ր թաղուիլն մարդու մ'որուն ո՞ր բնակիլն բազումք կ'անդիտանային , եւ այսպէս ի մահուանն յանկարծ նշանաւորութիւն կ'ստանար անձ մ'որ՝ իբրեւ ազգային անհատ՝ աննշան մնացած էր երկարատեւ կեանքի մը բովանդակ տեւողութեան մէջ . անոր գերեզմանն կը զատուէր հասարակաց գերեզմանատունէն եւ կ'երթար մանեղ եկեղեցւոյ բացած նուիրական գրկաց մէջ դրակից Պէզճեանի վեհ ստուերին , ու այս ամէնն երկու հարիւր ոսկւոյ դումարի մը համար . . .

Փռւնց, որ մերթ կատանեան ձեւեր ունի, կը սրտ-
մբտի, կը զայրանայ, կայծ ու փրփուր կ'արծակէ,
կ'ուզէ գիտնալ թաղերոյն բարեմասնութիւնքն, ա-
նոր անձանօթ մնացած մեծագործութիւնքն ու
հարցազնգում կ'ուղղէ Գեր. Նարայէյի որ հանգու-
ցելոյն ներքողն արտասանած էր Եկեղեցւոյ բեմէն
ու կը պահանջէ որ հրատարակուի այդ ճառ՝ տե-
ղեկացնելու համար զհասարակութիւնն այն նշանա-
ուոր գործոց որք բացառիկ պատուոյ մ'արժանա-
ցուցին հոգելոյսն: Կը հասկնամ որ իւր կենաց մէջ
բացառիկ ծառայութիւններով Ազգին երախտագի-
տութեան վրայ իրաւունք սասցող հասարակաց բա-
րերար անձ մ'իւր մահուան ատեն անսովոր պատ-
ուոյ արժանանայ ու անոր գերեզմանն որոշուի ու
կենայ յարածամ ամենուն աչաց առջեւ իբրեւ յոր-
դոր մ'ի բարեգործութիւն. կը հասկնամ որ կա-
րեւոր կտակաւ մ'ազգային օգտաւէտ հաստատու-
թեան մը հիմն դնող անձ մը նոյնպէս նմանօրինակ
յարգանաց առարկայ լինի. բայց չեմ հասկնար որ
թաղ. կորհրդոյ մը հաշուեցուցին մէջ փոքրիկ ծակ
մը գոցելով կարենայ մարդ գերեզման մը բանալ
իբեն սրբազան տեղոյ մը մէջ ու այսպէս յանի-
րաւի գրաւել այն վայր որ միայն հազուադիւտ ա-
ռաքինութեանց պարտի վերապահուիլ: Երբ այս-
պէս կը վատնեմք անձահարար հանրային երախտա-
գիտութեան ցոյցքն ու բացառիկ նշաններն յար-
գանաց, ինչ պիտի պահեմք ընծայել արժանաւո-
րին: Բայց յանցանքն անշուշտ՝ այն պաշտօնական
մարմնոյն է որ ի վաճառ կը հանէ այսպէս մեր
սրբավայրերն եւ հաշիւ մը մաքրելու համար Եկե-

ղեցւոյ գրկէն տեղ կուտայ անհրաման. . . . Սակայն
Թաղ. Խորհուրդն ալ իր փաստաբանն ունի որ է
Լոյսը, որ՝ արդարացնելու համար այս ապօրէն
Թաղումն՝ կ'աւարկէ թէ «Միշտ Եկեղեցւոյ բակերն
իբրեւ գերեզման նկատուած են», որեմն ըստ
Լուսոյ խմբագրին ամէն մարդ իրաւունք ունի Ե-
կեղեցւոյ մէջ թաղուելու. միայն թէ այն ատեն
պէտք է Պէզճեաններու մարմիններն Եկեղեցիէն
վերջնել ու այլուր փոխադրել, որովհետեւ ամենուն
ընծայուած պատիւ մը կը դադրի պատիւ ըլլալէ :
Ո՛հ, շատ սրբազան բաներ առեւտուրի նիւթ ը-
րինք, հիմա Եկեղեցւոյ նուիրական ծոցն սկսած
եմք ընել. ամենէն մեծ տիտղոսներն, վեհագոյն
պատուանդաններն աժանցուցինք ու ստորնացու-
ցինք, հիմայ ալ Պէզճեանի մը դասակցելու իրա-
ւունքը կը նուաստացնենք : Մտածենք Հայեր

ժ

1884 Յունուար 25

Սիրելի ընթերցող, տղայ պէտք է ըլլալ վայե-
լելու համար տարւոյն ինչ ինչ օրերն, ինչ ինչ տօ-
ներն, ուրախութիւններն. ասոնցմէ է տարւոյն ա-
ռաջին օրն. որ գերազանց օր մ'է տօնի եւ բեր-
կրութեան մանուկներուն համար : Ամսով յառաջ
կ'սկսի այդ անմեղ արարածոց երջանկութիւնն, երբ
իրենց մատաղ երեւակայութիւնն կը փայտեցնէ ար-

գէն իրենց աչաց այն գեղեցիկ պարգեւներն զորս պիտի ընդունին իբրևն ծնողքներէն ու ազգականներէն. ահհամբար են եկած հասած տեսնելու այդ օրն. ցերեկք մէկ մտածութիւն ունին միայն եւ դիչերն քի միակ երազ — կաղանդն: Իրենց անհամբարութիւնն ու փափաքներն եւս առաւել կը սրին կը գրգռին ի տես այն հազարումէկ աղուոր ու դիւթիչ առարկաներուն որոցմով կը լցուին կը զարդարուին Բերայի խանութներն, մանաւանդ Պօն-Մարչի եւ Պագար-Ալման որք տղայոց համար ճշմարիտ դրախտներ դարձած էին մասնաւորապէս այս տարի այն բազմազան բազմամօճեւ հանճարեղ ու մոգա՛յան խաղալիկներով զորս եւրոպա կը յգէր Արեւելից մանուկներուն ի վայելա: Այդ օրերէն մին ինչ երջանկութիւն էր տղու մ'իւր հօր կամ մօր եւ կամ դաստիարակին ձեռքէն բռնած անցնիլ Բերայի փողոցներէն. տղան ստուգիւ փոխադրուած կ'զգար զինքն յանկարծ մի գերերջանիկ երկրի, մի հմայական աշխարհի մէջ. աստ ոսկեզօծ շլացուցիչ մատեաններ որք ո' գիտէ ինչ հրաշալի վէպեր կը խօսին. անդ հիանալի պատկերներ մարդոց ու անասնոց որք կենդանի կը թուին. հեռուն խաղալիկներ ամենազգի որք մարդուն խելքը գլխէն կ'առնուն եւ որոց ամենուն նայելու համար հազար աչք ունենալու է. մին թմբուկ մ'է կամ փող մ'ունկից ինչ զարմանալի ձայներ արդեօք պիտի արձակուին, միւսը տուփ մ'որ կը պարունակէ ամբողջ ագարակ մ'իւր ամէն գործիներով. սա ձի մ'է գեղարաչ որ քօղազարդ թրքուհիներով լի կառք մը կը վարէ, նա կառախուժք մը կատարեալ իւր շոգեչարժ մեքե-

նայովն՝ մեքենավարովն ու ճամբորդներով որք կը նային վակօններու փոքրիկ պատուհաններէն . հոս պզտիկ ազուար աղջիկ մը դեղձան մազերով ու կապոյտ շափիւղեայ աչերով, հոն շարունցի երգեցիկ մ'որ բոժոժաղարդ գլխանոցն կը ճօճէ դափ ածելով երկու ձեռքով ու աչերն իրենց ակնակապճին մէջ դարձնելով ծիծաղաշարժ : Տղան կը դիտէ, կը հրճուի, կը յափշտակուի զմայլուն, ու կը բերլրի նաեւ ինքզինքն աւելի գիտուն զգալով — այո՛, եւ իննեւտասներորդ դարու մանուկն մարդոց, աւանանոց ու բնութեան զօրութեանց վրայ իւր խաղալիկներով աւելի շատ բան գիտէ քան հին ժամանակաց խմաստունք իւրեանց գրքերով : Ու կաղանդի գիշերն ինչ անձառ խնդութիւն, ինչ անպատում երանութիւն . տիրացած է իւր երազներուն, եւ ինչպէս կը խայտայ մրգերով լի սեղանին շուրջն ու կը համբուրէ կաթոգին իւր պէպիքն : «Այգ սիսեաց է արքայութիւն երկնից» — եւ երկրի : Երանելի՛ մանուկներ, չնչին տոճին առարկայ մը կուտայ ձեզ երջանկութիւն մը զօր այլ հասակներու մէջ մարդ չէ կարող ստանալ դանձուց փոխարէն : Է՛հ, բնական է այս, դեռ կենաց դառնութիւնքն չեն ճաշակած . դեռ իրենց ոտներն վարդերու վրայ կը կոխեն ու չեն կոչկոճուած ապառաժներէ . դեռ կռուի չեն բռնուած կեանքի դժուարութիւններուն հետ . տակաւին անցեալ շունին ուր թառամած յուսոց ու սառած երազներու տեսիլն ու սխալանաց ապաշաւն զիրենք տխրեցնէ, եւ եթէ իրենցմէ մի քիչ մեծերը ապագայի գաղափարը կարենան ունենալ, պատանեկան երեւա-

կայութեան մոզական հեռադէտովն միայն կը նկատեն զայն որ կ'երեւի ծրարուած մի ոսկեփայլ մշուշի մէջ. տակաւին մտածումն — անողոք մտածումն — չէ արթնցած բոլորովին եւ զգացումն չէ ստացած իւր համայն նրբութիւններն: Դեռ անգիտութեան դրախտին մէջ են նոքա:

Բայց տարւոյն ճորդումն, թէ եւ այսպիսի խորին ու անպայման ուրախութեան առիթ չընծայեր հասուն մարդոց, ոչ նուազ կարեւոր թուական մ'է եւ նոցա համար այն լուրջ խոհերով զոր կը ծնուցանէ մտաց. մէջ եւ այն առաջադրութիւններով որոց կրնայ առիթ ընծայել: Ա.մէն ոք, տեսնելով տարի մ'ալ բոլորած ու բարդուած իւր անցեալ տարիներու թուոյն վրայ, կը բերուի պահ մ'աչերը դարձնել յանցեալն, մտածել այն ասպագային վրայ որ կը մնայ իրեն եւ վերջնոյն համար դասեր ու խրատներ առնուլ առաջինէն: Հետեւապէս, թէպէտ ստուգիւ, որպէս կ'ըսէ անտարբերն ու ինքզինք իմաստուն համարողն, ամէն օրեր իրարու նման են, կաղանդն՝ իբրեւ ժամանակագլուխ մը յօրմէ մեր կենաց մի նոր շրջանը կ'սկսինք՝ արժանի է գրաւելու մեր ուշն ու ստանալու աւելի կարեւորութիւն քան որքան ունի Արեւելից մէջ: Եւ երանի՛ անոր որ այդ յետահայեաց տեսութեան մէջ կը գտնէ ուրախութեան առիթներ եւ ինքզինք շնորհաւորելու պատճառներ. այն ատեն, բայց միայն այն ատեն, եւ նա կրնայ բերկրիլ եթէ ոչ մանուկներուն նման անժոյժ այլ աւելի բանաւոր խնդութեամբ ու զուարթ նայիլ դէպ ասպագայն, թէպէտ եւ սա կարճի տակաւ ու անձկանայ իւր

հորիզոնն : Սյո՛, երանի՛ քեզ, սիրելի՛ ընթերցող, թէ՛ տարւոյն վերջին գիշերն՝ հսկելով՝ առանձինն ու աչք յածելով անցեալ կենացդ վրայ՝ կը հաստատես թէ՛, ինչ ալ եղած լինի ասպարէզդ, հետեւած ես խղճի ձայնիդ, քալած ես ուղղութեան ու պատուոյ ճամբուն մէջ, կատարած ես առ Աստուած, առ անձնդ ու առ նմանդ ունեցած պարտաւորութիւններդ, թէ՛ օրերդ ծուլութեամբ ընդ վայր չես վատնած՝ այլ աշխատութեան վսեմ լծակով ջանացած ես յար ինքզինքդ բարձրացնել ու վիճակդ ազնուայնել, թէ՛ պատիւն նուիրական եղած է քեզ յաւէտ ու լաւագոյն համարած ես համեստ՝ այլ պատուաւոր կացութիւն մը քան անպատիւ ու վատանուն փարթամութիւն մ'որ անխոստովանելի աղտոտ աղբիւրներէ կու գայ, թէ՛ չես եղած անձնասէր, այլ մերձաւորիդ՝ ազգակցիդ՝ նմանիդ սէրն ալ տեղ մը գրաւած է մտածութեանցդ ու ջանիցդ մէջ եւ ազնիւ հաճոյից աղբիւր նկատած ես այլասիրական զգացումն, թէ՛ երիտասարդ՝ չես թեթեւօրէն անձնատուր եղած պչրանաց ու սնոտի ու ապականարար զուարճութեանց որք հոգին ու մարմինն միանգամայն կը քայքայեն, այլ լրջութեամբ հետամտած ես պատրաստել քեզ պատուաւոր ապագայ մը եւ մարդկային ընկերութեան մէջ յարգելի տեղ մը : Թէ՛ ընտանեաց գլուխ՝ նախանձախնդիր եղած ես միշտ ընտանեկան խորանիդ սրբութեան, հաւատարիմ սէր, առաքինութիւն ու աշխատասիրութիւն նորա երրեակ խարխիսներն համարած ու մանկանց նուիրական աւանդն՝ զոր հաւատացած է քեզ երկինք՝ խնամած ու զարգա-

ցուցած յարգալիր անձնուիրութեամբ, եւ թէ՛ ծե-
րունի՝ անօգուտ անդամ մը չես եղած մարդկու-
թեան՝ այլ դու եւս քու քարոզ կրած ես ընկերու-
թեան հաւաքական շէնքին ու, հեռու նմանելէ մի
անպատու մերկ ու մինակ ծառի, չըջապատեալ կը
տեսնես զքեզ նորարողոջ թուփերու անտառակէ-
մը եւ վստահ ես թէ քեանէ բարերարեալներ պիտի
լան գերեզմանիդ վրայ մի օր որ ոչ եւս երկիւղ
կ'ազգէ քեզ: Բայց եթէ, ընդհակառակն, անցեալը
կը սարածուի ետիդ իրրեւ մերկ ու լերկ անապատ
մ'ուր ծառ մը չես տեսներ քու ձեռքովդ անկուած
որ ախորժ հովանի մը սիռէ եւ ոչ աղբիւր մը զոր
դու բղխեցուցած լինիս, եթէ այդ անցեալն սխա-
լումներու եւ մտրումներու շղթայ մ'է միայն եւ
քեզ ապաշաւ ու խղճի խայթեր լոկ կը թողու, ե-
թէ յետ այնքան տարիներու սիրտդ թափուր կը
զգաս՝ ոչ մի բարի գործոյ, ոչ մի հաստատուն ար-
դեանց յուշն զայն լեցնելով, ո՛հ, այն ատեն տրամե-
լով օրումէ՛ դու, քեզ համար ուրախութեան օր մը
չէ՛ այս, եւ արտասուօք յիշէ մանկութեանդ եր-
ջանիկ օրերն ուր անհուն բեր'րութեամբ կ'ողջու-
նէիր նոր տարին եւ թռչունի մը նման անմեղօրէն
ու անգիտօրէն կը ճռուողէիր ու կը կայտռէիր ըն-
տանեկան յարկին տակ: Եւ իցիւ թէ, երբ սթա-
փելով մարտումէ՛դ՝ ասրագային համար սրարկեշտ ու
արդիւնաւոր կեանքի մ'առաջադրութիւնն ընես,
բաւսկան ծամանակ ունենայիր առջեւդ իրակա-
նացնելու համար նոր խորհուրդներդ ու մոռցնելու
տխուր անցեալն...

Արդէս անհատից, նոյնպէս եւ ազգաց համար

կարեւոր թուական մ'է տարւոյն Եղաշին օրն :
Սքա եւս պարտին կանգ առնուլ նոր տարւոյն
սեմոց վրայ եւ ուշադիր աջօք քննել անցեալն որ
կը թռչի : Հրապարակական թերթեր հանրային կե-
նաց համար սոյն պարտքը կը կատարեն այլ եւ այլ
տեսակէտներով եւ ցոյց կուտան ժողովրդոց թէ սե-
ղի ունի՞ն զինքեանս շնորհաւորելու անցելոյն հա-
մար ու վստահութեամբ յարատեւելու այն շաւղաց
մէջ զորս կը կոխեն , եւ դուրս կը հանեն անցեալէն
այն դասեր զորս նա իր մէջ կը բովանդակէ : Մասիս
ալ իւր մասին՝ մեր ազգային կենաց համար նման-
օրինակ աշխատութեան մը ձեռնարկեց , բայց , ինչ-
պէս դիտեց բարեկամ մը , կ'երեւի թէ այդ ու-
սումնասիրութիւն հազիւ տարւոյն հետ պիտի ա-
ւարտի ու մեք ժամանակ չպիտի ունենանք ներկայ
տարւոյն մէջ արդիւնաւորելու այն հրահանգներ
որք պիտի եզրակային անտի : Բայց մեր թերթե-
րուն տեսակէտք ու նոցա տեսութեանց ընդարձա-
կութիւնն ինչ որ ալ լինին , սա յայտնի է թէ այդ-
յետահայեաց ակնարկ մեզ համար բնաւ մխիթա-
րական , բնաւ բերկրառիթ չէ : Երջանիկ եւրոպա-
կան ու ամերիկեան այն ազգերն են որք ամէն մէկ
վերջացեալ տարւոյ պատմութեան մէջ կրնան ար-
ձանագրել նորանոր քայլեր ու սումնական , տնտե-
սական , արուեստական ու առեւտրական ճիւղերու
մէջ , կրնան խնդագին նշանակել այն աճում զոր
ստացաւ քաղաքակիրթութեան բարեաց դումարն ու
ցոյց տալ մեզ յառաջդիմութեան թեւերը կաշկան-
դող մէկ կապն ալ խորտադուած , ընկերային վշտաց
մին ալ սփոփուած , յաղթանակ մ'ալ տարուած

Նիւթին ու Չարիքին վրայ . . . : Բայց մեք, մեք
Հայքս, ի՞նչ ունինք խնդակցելու. — ս'հ, ոչինչ.
1883ի Հայ տարեգիրն մեր հայրապետներուն ո՞ր
հայրական շնորհքներն, մեր օրէնսդիր ժողովոյ ո՞ր
խմաստուն օրէնսդրութիւնն, մեր գործադիր մարմ-
նոց ո՞ր մեծ գործն, մեր կղերականաց ո՞ր անձնուի-
րութիւնն, մեր ազնուականաց ո՞ր ազնիւ արարքն
պիտի արձանագրէ գոհութեամբ՝ գէթ հակակռե-
լու համար այնքան վիշտ, եւ սուգ, եւ արտօսր:
Գէթ կեդրոնական վարժարանն հիմնուած տես-
նէինք եւ գէթ Միացեալ ընկերութիւնք փայլուն
վիճակ մ'ունենային . . . : Իրաւ է թէ ասդին ան-
դին ինչ ինչ ոգիներ այլեւայլ ասպարէզներու մէջ
իրենց արդեամբ պատիւ կը բերեն Հայութեան ու
քիչ շատ օգուտ կը հայթայթեն, բայց ո՞չ ապաքէն
աւելի մեծ պիտի լինէին այդ շահն ու պատիւ՝ ե-
թէ ոգեւորէր զիրենք քաջալերութեան շունչն որ
կը պակսի անոնց: Եթէ մենք զմեզ շնորհաւորելու
պատճառ մ'ունինք՝ այն ալ սա է թէ մեզ նման
հնագոյն ազգ մը՝ որ Պարթեւաց, Ասորեստանեայց,
Մարաց հետ ապրած է՝ երէկեան ազգաց հետ կ'ող-
ջունէ 1884 տարին ալ, մինչչեռ իւր ժամանակա-
կից բազում ազգեր անցելոյն գերեզմանին մէջ յա-
ւիտենական քնով կը խորդան: Ստուգիւ հնութիւնը
պարծանք մ'է եւ հնութիւնն ազնուականութիւն
մ'է, բայց չ՞մի որ «ազնուականութիւնը կ'ստիպէ»,
կը հարկաւորէ մեր վրայ ազնուավայել գործ եւ
վարմունք: Եւ ի՞նչ կը լինի այդ ազգութիւն՝ երբ
նորա տարերց պահպանման ու զարգացման ան-
փոյթ լինիմք, երբ այնքան մարտիրոսներու ար-

եամբ կանգնուած Եկեղեցին թողունք որ անչքանայ, երբ անօրրեք աչօք դիտենք թէ մեր թարգմանիչ Ս. Հարց հօտը կը հովուեն յաճախ անգէտ անգրագէտ եկեղեցականներ, եւ երբ մեր թեթեւութեան եւ օտարասիրութեան շնորհիւ Հայ ընտանիքն կը կորուսնէ տակաւ ազգային առաքինութեանց աւանդութիւնքն՝ որոց յետին ապաւէնն է: Գէթ այս տխուր խղհեր, զոր կը ներշնչէ անցեալն ամէն մտածող Հայու, նպաստաւոր ազգեցութիւն ունենային ապագային վրայ եւ տային մեր քայլից բանաւոր ու արգիւնաւէտ ուղղութիւն. եւ, քանզի նոր տարին բարեմաղթութեանց թուական մ'է, ես իմ մասիս, սիրելի ընթերցող, մեր առաջնորդաց քիչ մ'աւելի զսնողութեան ու անձնուիրութեան ոգի, մեր հրապարակագրաց քիչ մ'աւելի անչահախնդրութիւն, մեր մեծ ատուներուն քիչ մ'աւելի սիրտ եւ ամենուս աւելի ազգասիրութիւն կը բարեմաղթեմ:

ԺԱ.

1884 Փետրուար 24

Սիրելի ընթերցող, պարահանդէսներու եղանակն անցաւ, ու Հայերս պարեցինք այլ եւ այլ՝ առիթներով: Պարելք հաճոյք մը, զուարճութիւն մ'է, կրնամ ըսել թէ մարդկային սրտին մի պէտքն է, որ մարմնոյ շարժմամբք ու ծածանումներով կը բա-

ցատրէ իւր յոյզեր, եւ ահա էր երիտասարդութեան մանաւանդ յատուկ է պարն, զի այդ հասակի մէջ սիրտն կ'եռայ կենսայորդ բուռն ու տեղուսպ զգացմամբք՝ անհամբեր դուրս ելնելու: Պարն ոչ ապաքէն մի գեղարուեստ է, եւ այլ գեղարուեստից նման կը ծառայէ գեղեցկին զգացման յագուրդ տալու եւ մեր ճաշակներն ազնուացնելու: Մանաւանդ երբ բազումք կը գումարուին մի պարսարահի մէջ, պարի զուարճութիւնն կը բազմապատկի այն հաճոյքով զոր կ'զգայ մարդ իւր նմանեաց ընկերութեան մէջ, եւ երբ այդ սրահ զարգարուած է այն գեղասէր ճաշակով որոյ օրինակը տուին մեր կրթական ընկերութեանց փայլուն պարահանդէսք, երբ հոն կը հնչէ այնքան աշխոյժ այնքան ճարտար երաժշտութիւն մ'որքան էր այն որ Յունվար 27ի եւ Փետրվար 9ի երեկոյթներուն մէջ ցունց կուտար սրտից ու թեւ ոտքերու, երբ նոյն իսկ այդ վայր գեղարուեստական հանճարոյ մի զմայլելի ծնունդն է ու հոն այնքան նիւթական, ճարտարական ու մարդկային գեղեցկութիւնք ժամադիր եղած են ու ձեռք ձեռքի տուած, այդ պարահանդէս քաղաքակրթութեան մի արուեստահանդէսը կը լինի եւ կ'ողողէ զմարդ բիւր սիրալի տպաւորութիւններով: Իսկ երբ պարողք սուրբ նպատակ մ'ալ կը կցորդեն այդ հանդիսին, երբ կայթից եւ կաքաւուց յափշտակիչ հեշտութեանց մէջ կը խորհին տգէտ մանուկին, սովատանջ աղքատին ու անդարման հիւանդին վրայ ու զանոնք սփոխելով իրենց երջանկութիւնն աւելցած կ'զգան, այն ատեն այդ պարահանդէս նոր ժամանակաց յա-

ուաջագիմութիւնն կը ցոյացնէ լիովին՝ իւր գիտական, արուեստական ու իմաստասիրական զարգացումներով եւ կ'զգենու մի նուիրական հանգամանք։ Բայց թերեւս առարկես ինձ, սիրելի ընթերցող, այն զեղծումներ որոց առիթ կրնայ տալ պարահանդէսն, այն ճարակ զոր կրնան գտնալ անդ մոլորութիւնք եւ յոռի կիրք եւ այն բարոյական անկումներն ու աղէտներ որք կրնան հետեւիլ պարահանդիսի գիշերուան մը։ Թերեւս ցոյց տաս ինձ տուն մ'ուր կիսն մեծածոխ հագուստ մը կը պահանջէ իւր էրկնէն՝ գրաւիչ կերպով ներկայանալու համար օթեակին մէջ եւ այն ընտանեկան կազն ու կռիւ զոր կը յարուցանէ այդ պահանջում. ցոյց տաս ինձ նորարոյս աղջիկ մ'որ իւր սիրականին հետ խօսք մէկ ըրած՝ կը քնացնէ իւր մայրն ու վանդակէն փախած թռչնոյ մը նման թեթեւասլաց կը թռչի պարահանդէս որ իւր աչքին անծանօթ գիւթական տեսիլ մը կը պարզէ ու կը դարձնէ նորա անփորձ գլուխն. ցոյց տաս ինձ այն եւաներն որք՝ արդէն Ոստանէն խարուած՝ իրենց կարգին ի խնդիր են իարեւ զայլս եւ որք՝ հակառակ ամէն զգուշութեանց՝ կարող են՝ անյազ գայլեր՝ փարախէն ներս սպրդիլ, եւ վերջապէս ցոյց տաս ինձ այն ամէն համարձակութիւն զոր գիմակը կը թոյլատրէ եւ բարոյականի ու պատուոյ ու պարտուց գէմ այն ամէն արարքն որոց կը յանդգնի մարդ այդ վահանի ետեւ զօրացած։ Այո՛, իրաւունք ունիս, սիրելի ընթերցող, այդ ամէն զեղծմանց կրնայ տեղի տալ պարահանդէսն. միտալին հակակողմն է այդ. բայց ո՞ր միտալ չունի իւր հակակողմն ո՞ր

վարդ չունի իւր փուշերն, եւ ո՞ր ծով իւր մրրիկներն ու անդունդներն: Մարդիկ ամենէն լաւ բաներով կրնան զեղծանիլ, եւ ուր որ մարդիկ կը ժողովին՝ հոն կը բերեն ի միասին իրենց ախտերն ու մոլութիւններն. ընկերութիւնն ալ՝ իբրեւ ծով մը անհուն՝ իւր անդունդներն ու խութերն ունի. հարկ է հոն նաւարկել զգուշութեամբ: Երբ բարքերն ապականեալ են, ՚չ միայն պարահանդէսներն կրնան գլորմանց առիթ լինել, այլ ամէն մարդկային գումարում, նոյն իսկ սրբավայր տաճարներն: Գնա՞ մոխիր լատին եկեղեցի մը. հոն պիտի տեսնես շատ մը հազուած շքուած երիտասարդներ որք խորանին անշունչ պատկերներէն աւելի կենդանի պատկերներու առջեւ ծունր դրած են, որք՝ մինչ սրբազան ու խանդավառ երաժշտութիւն մը հողիներն կը վերացնէ յերկին՝ յափշտակուած են երկու հրալիր աչերու մէջ ու սիրային խոստովանութիւններ կը փոխան ենք քահանայն կը մրմնջէ ջերմեռանդն աղօթքներ, եւ երբ ժամերգութիւնը կ'աւարտի՝ եկեղեցւոյն դրանն առջեւ կը տեսնես շարուած երկու կարգ երիտասարդներ, որոց հիացական հծծիւնին մէջէն նազելաքայլ կ'անցնին մեր բարեպաշտուհի ախիւնայք եւ օրիորդք՝ վերջին ակնարկ մը նետելով իրենց զարմացողներուն, ականարկ որ հաւանութիւն մը, յուսադրութիւն մը, քաջալեր մը, գուցէ հրաւէր մ'իսկ է: Ինձ մատնանիչ կ'ընես կիներն որ մեծափարթամ հազուատ ու կապուստ կը պահանջէ պարահանդիսի համար, եւ ես քեզ ցոյց կուտամ բազում այլ կիներ որք մեծագին շրջազգեստ ու նորաձեւ փեղոյր կը պահանջեն կա-

րենալու համար վայելչապէս ներկայանալ եկեղեցւոց վերնատան մէջ: Ի՞նչ բան աւելի սուրբ քրիստոնէին համար քան հաղորդութեան խորհուրդն, եւ սակայն Մրջիւնիկի ձեռաց մէջ կը ծառայէր դեղամահ սպաննելու զՈղոմպիադա եւ յագուրդ տալու Փառանձեմի մը մեղապարտ նախանձուն: Ո՞ր բաւ բան չի կրնար զեղծման միջոց գառնալ. բանաստեղծութիւնը, նկարչութիւնը, երաժշտութիւնը որք հռչակուած են երկնատուր արուեստներ, եւ սակայն մոլի կրից՝ լպիրշ տեսիլներու տալով հրագուրալի բացատրութիւն՝ կարող են երեւակայութիւնները մոլորել ու հոգիներն գայթակղեցնել: Գիտութիւնը չէ՞ որ ամէն օր մարդախողջ գործիներու կատարելութեան նորանօր նպաստներ կ'ընծայէ...: Ուրեմն ո՞չ թէ պարահանդէսն է պարտական պարահանդիսի զեղծմանց, այլ նոյն իսկ մեր բարքերն, եւ Ազգանուէր Հայուհեաց ու Միացեալ ընկերութիւնք ըստ ինքեան դատապարտելի՝ վատ միջոց մ'ի գործ չեն դներ յօգուտ իրենց ձեռնարկներուն, որպէս կան կարծողներ:

Ասոնցմէ է Արեւելիի Հրագրանը որ «վատ միջոց, սուրբ նպատակ» կը գոչէ եւ կարեկից ու վշտագին բացադանջութեամբ մը ցաւ կը յայտնէ որ խեղճ Յիսուսեանի հալածուած ու բամբասուած են իրենց սքանչելի սկզբունքին համար, այն է «նպաստիկ արդարացուցանէ զմիջոցն», ու գոհ կ'ըլլայ որ Հայք՝ ընդ երկար անտես առնելէ յետոյ այս փրկաւէտ սկզբունքն՝ վերջապէս կը գնահատեն զայն ու կ'սկսին փարիլ անոր: Սյդ Հրագրանի գրչին առաջին պտուղն արդէն ժէզուիդութեան հոտ մը կը

քուէր, եւ հիմայ ինքն իսկ իր երկրորդ յօդուածով
կը փութայ տեղեկացնել զմեզ թէ Լօյօլայի թու-
նիկներէն մին է: Կ'երեւայ թէ այդպիսի քարի նը-
պատակի մը համար էր որ արդէն իրէքճեանի
ասուերն անարգեց ու զՄամուրեան խայթեց, եւ
ո՞վ գիտէ գեռ քանիներու դէմ թոյն պիտի ժայթ-
քէ: Պէտք է շնորհաւորել զՉամուրճեան իրին ար-
ժանի յաջորդ մ'ուենալուն համար, որ ահա հրա-
պարակաւ կը շատագովէ այն սկզբունքն որ Յի-
սուսեանց նշանաբանն եղած է եւ որոյ ետեւ ա-
պաստանած՝ այնքան պժգալի ոճիրներ գործած ու
գործել տուած են միամիտներու: «Նպասակն ար-
դարացուցանե զմիջոցն»․ այո՛, անվեհեր ասպարէզ
եկէք ուրեմն, ո՞վ խարեբայք, չարագործք, աւա-
զակք, սրիկայք, ու անխիղճ անամօթ ստեցէք,
զրպարտեցէք, մուր քսեցէք անմեղին ճակատն, ու-
րացէք համեստ այլ ճշմարիտ արժանիքը, յափշտա-
կեցէք քրտանց արդար արդիւնքը, զրկեցէք իրա-
ւատէրը, մուրեցուցէք անմեղը, գողցէք ինչք ու
պատիւ, ոտնակոխ ըրէք ամէն ինչ որ նուիրական
է, բաւական է որ սուրբ նպատակ մը դնէք ձեր
մտքին մէջ կամ փայլեցնէք միամտաց աչքին, ալ
ամէն բանի կրնաք յանդգնիլ, բարիք գործելու
նպատակաւ կրնաք ամէն չարիք ի գործ դնել,
փոյթ իսկ չէ թէ բարիքը՝ զոր կը մտադրէք՝ օտոյգ
բարիք է թէ ոչ, հերիք է որ դուք այդպէս դա-
ւանիք ու ձեր խիղճն կրնայ հանդարտ ըլլալ: Ահա
ինչ որ կը քարոզէ Հրագղան, ու այս Հրագղանը
Արեւելյի գրագէտներուն առաջինն է: Հիմայ կը
հասկնանք թէ 1876ի սերունդն ինչո՞ւ հիմնեց Ա.

րեւելիք. — Այսպիսի փրկագործ սկզբունքներ քարոզելու համար Հայ ժողովրդեան, այնպէս չէ՞: Եւ հիմայ կ'արդարանայ Արեւելի գոյութիւնն. վասն զի ոմանք սոյն թերթի մէջնոր հրատարակուած գրքի մը մասին գրադասուիլա՛ն մը կարդալով, յորում ըստուած էր թէ գրեթէ նման ծաւալով եւ նոյն նիւթին վրայ գրուած գիրք մ'արգէն գոյութիւն ունենալուն համար նոր հրատարակութիւնն անպէտ էր, իրաւամբ կը դիտէին թէ նոյն իսկ Արեւելի յայտնած սկզբամբ իր գոյութիւնն անտեղի էր, քանի որ Մասիս մ'ունէինք համանման մեծութեամբ. բայց այժմ երկուքին գոյնը կը զատուի. իւթիւճեան Թափառակիսն Հրեայն կը թարգմանէ ու իւր թերթի միջոցաւ ոխերիմ ու անհաշտ թշնամի կը հանդիսանայ ժէզուիդութեան, իսկ Արեւելի՛ հազիւ ծնած՝ արցունք կը թափէ Յիսուսեանց հալածանաց վրայ ու բարձրաճայն կը գովէ նոցա մահաբոյր նըշանաբանն. մին եւ միւսն սարբեր դերեր կը կատարեն, եւ կարծեաց ազատութեան սկզբունքով Արեւելի կրնայ կենաց իրաւունք ունենալ: Արդէն անցեալներս Մասիս նորա մէկ կարեւորութիւնն ալ վարպետութեամբ ցոյց կուտար երբ առթիւ մը կ'ըսէր թէ ինք շատ հին է ասպարէզ ըլլալու համար նորաթեք գրիչներու եւ թէ այսպիսեաց համար չեն պակսիր նորավարժ թերթեր: Աւանդ, ինչ պատրանք: . . .

Որովհետեւ խնդիրն պատրանաց վրայ եկաւ, խօսինք, ազնիւ ընթերցող, մի քանի այլ պատրանաց մասին: Մին է այն պատրանքն զոր կրեւտուաւ մեզ մեծանուն Պ. Նորայր Բիւզանդացի իւր

պատասխանատուութեամբն ընդդէմ Պ. Մեսրոպ Նուպարեանի : Ապշութեամբ ամէն ճաշակի տէր մարդկարդաց այդ ջատաղովութիւնն , որ ծայրէ ծայր մեղանշում մ'էր գրագիտական բարւոք ճաշակի ու քաղաքավարութեան տարրական կանոնաց դէմ , եւ այս եզրակացութիւնն հանեց թէ ո՛չ ամէն բառագէտ գրագէտ է եւ ո՛չ ամէն Եւրոպարնակ՝ քաղաքավար : Իմ մասին չկրցայ ծիծաղոյ զսպել՝ ցաւելով հանդերձ որ այդ բառալից դէխուն մէջ այդքան քիչ ծանրութիւն ու այդ փառաւոր կերպարանքին տակ ս'յդքան քիչ ազնուութիւն գանուի : Կարծեցի կարդալ Պօսլոյի յիշոյ՛հեւը , բայց լրջաբար գրուած յիշոյ՛հեւ մը . ինչ փքոցուռոյց գրուած ; ինչ անսեղի զայրոյթ ու ծիծաղելի բորբոքում , եւ յետոյ , որպիսի տղայական անձնագով սնապարծութիւն : Ոճը նիւթոյն պարտի պատշաճիլ . գրելու արուեստին պարզագոյն կանոններէն մին է այս , իսկ աստ ինչ խնդիր կայ արժանի մի դիւցազնական ոճի , Համերեան բացադարձութեանց , գոռմանց ու բոմբիւններու : Ստոյգ է թէ սրտայոյզ (pathétique) հնարքներն օգտիւ կրնան գործածուիլ ճառերու մէջ , բայց երբ ի ծայրայեղութիւն կը զառածանին , հակառակ արդիւնք կ'արտադրեն . ուստի երբ՝ դեռ ոչ մի յայտնի անիրաւութիւն լինելով Պ. Նորայրի դէմ կամ որ եւ է մի միւսս՝ Պ. Նորայր կուլայ կը հեծէ եւ յետին մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ իւր տառապանքներն , ո՛չ թէ գթոյ կ'արժանանայ՝ այլ խնդուքի : Պ. Նորայր ծանօթ պարտի լինել հոռետորական այն կանոնի որոյ համեմատ հանրութեան առջեւ խօսողէ մը համեստութիւն կը պահան-

չունի՝ ունկնդիրներն կամ ընթերցողներն նպաստաւոր կերպով տրամադրելու համար իւր նկատմամբ, եւ սակայն որչափ այդ օրէնքը կ'անգոսնէ յոխորտալով վաւելի, մէկիկ մէկիկ թուելով իր առաւելութիւններն, տղայօրէն ու շտեսի նման պանծալով իւր գուզնագոյն տիտղոսներուն վրայ եւ արհամարհելով ամէն տաղանդ ու արժանիք որ վանական կրթութեան արդիւնք չէ: Ու նաեւ ինչ հակասութիւն. մէկ կողմանէ այնքան յանձնապատասխան յոխորտանք ու միւս կողմանէ այնքան վայնասուն, իրարանցում, երկիւղ, բողոք, արտասուք իսկ: Չեմք հասկնար: Արդարեւ Պ. Նորայրի պատասխանատուութիւնն խիստ ցուրտ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ ընթերցողաց մեծագոյն մասին վրայ եւ իւր բազմահմուտ բառագրի անժխտելի տաղանդին վրայ սեւ բիծեր սրսկեց: Մենք մեր մասին կ'ապահովեմք զինքն թէ իւր գործ յոյժ յարգելի աշխատութիւն մ'է եւ Հայ գրականութեան համար մի թանկագին ծառայութիւն, բայց կը յաւելումք թէ իրաւունք չունի մենավաճառ պահանջելու եւ սրցումն արդիւնելու, եւ, քանզի գրագիտական ուսման համար հեղինակութիւն կը դաւանի զՀ. Բանթարեան, կը կարծեմք թէ անօգուտ չի լինիր իրեն դիմել մի քիչ նորա խորհուրդներուն յերբ մարմաջ զգայ քովէ քով շարել այն բառեր զորս այնքան քաջ կը ճանչէ:

Պատրանք մ'ալ այն ատեն կ'զգայ մարդ երբ հրաւիրուի մի լսարանի ուր ատենախօսէ Հայ բողոքական քարոզիչ պատուելի մը: Կը խորհիս թէ ատենարանն, որ Ամերիկա տեսած է եւ ըստ ամենայն

հաւանականութեան մի հմուտ եւ ճարտարախօս անձն է քանի որ կը հրաւիրուի կատարել հրապարակախօսի պաշտօն, պիտի պարզէ ոգտակար տեսութիւններ, պիտի լուսաւորէ հետաքրքիր մտքեր եւ պիտի հրապուրէ իրողութեանց նորութեամբ ու թնայ քաղցրութեամբ: Ուստի կը թողուս էջը զոր յկսած ես կարդալ կամ գրել եւ կամ կը փախցնես քունն որ արդէն աչերդ առեր է եւ կ'ընես կ'երթաս. սրահն գրաւած է երկսեռ բազմութիւն մը. ամէնքն անհամբեր կ'սպասեն ճառին սկզբնաւորութեան. ատենաբանն, երեկութին դիւցազնն, կը յառաջանայ ծանրաքայլ դէպ ի բեմ, հոն սեղանի մ'առջեւ պահ մը կը նստի լուրջ մտախոհ՝ թղթատելով մեծահաստոր գիրք մը. լուութիւնը խորին է, սրտայոյզ. երբ արդեօք պիտի սկսի հոսիլ ոսկեղէն բանից աղբիւրն սա անբարբառ շրթներէն: Վերջապէս ծանր ու հանդարտ ձայն մը կը խռովէ սրբահին լուութիւնն. դասախօսը կ'սկսի: Բայց քնչ պատրանք. կը խօսի նա ամենահասարակ բաներ՝ գրեթէ մեր ժամանակաց յետին ուսմիկն ծանօթ: մեծ խնդրոյ մը վրայ կը խօսի իբրեւ տղայ մը. կը մեղքնաս թողած էջդ, փախուցած քունդ. գոնէ այդ հանրածանօթ ամենապարզ իրողութիւնք բացատրուէին մի հրապուրալի սիրուն ոճով. — ոչ երբեք. ատենախօսին լեզուն շատ տկար հայերէն մ'է ու ոճը լի անհամ կրկնութիւններով եւ զուրկ ամէն ճարտարութենէ: Բայց, կ'ըսես, այս է այն մարդը որ Ամերիկա տեսեր է, որ քաղաքակրթեալ երկրի մէջ տարիներով ապրեր է. մեր յետին վարժապետն քան զայն աւելի տաղանդով կարող է

խօսիլ: Կը զարմանաս . բայց զարմանալիին հետ ծիծաղելիին ալ կը խառնուի . այս բողոքական ատենաբանք ընդհանրապէս կ'արտասանեն մի յուսահատեցուցիչ ծանրութեամբ եւ օտարոտի հնչմամբ ու շեշտով: Գիտե՛ս պատճառը, սիրելի ընթերցող . այս է որ դժբա ու գրեթէ մեծաւ մասամբ ամէն անոնք որք միսիոնարական կրթութիւն առած են՝ փոյթ ունին Հայախօս Ամերիկացի քարոզչաց հայերէնն արտասանելու եղանակին նմանող ըլլալ . այս խեղճերն՝ որոց համար հայերէնն մի օտար լեզու է բնականաբար կ'արտասանեն զայն շատ անկատար, յամբարբար ու անբնական շեշտերով, եւ անտարակոյս խիստ գոհ պիտի լինէին եթէ հայու մ'առողանութեամբն ու դիւրութեամբ կարենային խօսիլ հայ բարբառն: Մեր օտարամուք ի՞նչ կ'ընեն . կը թողուն իրենց բնական շեշտն ու ոճն, եւ կը հետեւին օտարին պակասութեանց . կը կակազեն անոր պէս, կը ծամածռեն հայ լեզուն ու կը վիրաւորեն հայ ականջներն . հերիք է որ Ամերիկացւոյն նմանին . ի՞նչ կապկութիւն . . . :

ԺԲ

1884 Մարտ 27

Սիրելի ընթերցող, օրուան խնդիրն կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրն է ոչ միայն Երեսփոխանական ու Համագումար ժողովոց մէջ, այլ եւ ասանց, զբո-

գարանաց, շոգենաւուց եւ շուկայից մէջ, ոչ միայն
կ. Պոլսոյ՝ այլ աշխարհի այն ամէն անկեանց մէջ
ուր հայ կը գտնուի, եւ հետեւապէս օրակարգն է
նաեւ եկեղեցական դասուն կարեւորութեան ու
արժանաւորութեան խնդիրն: Երբեք խնդիր մ'այս
աստիճան չէ յուզած բովանդակ Ազգն ու Պաթա-
վիայէն մինչեւ Մանչեստրեր ու Ս. Իեդերսպուրկէն
մինչեւ Պազտատ վայրավատին հայասեր ձողովոր-
դեան սիրտն չէ՛ բարախեցուցած համատրոփ: Ամէն
Հայոց հոգիք կը դառնան դէպ յԱյրարատ, դէպ
յԱթոռն Լուսաւորչի իբրեւ մէկ կեդրոնի մէջ հա-
ւաքուող ճառագայթներ, ու տիեզերաց ամէն ան-
կիւններէն հոն կը սլանան համայն հայ սրտեր ի-
բրեւ բունկից թռչուններ որ երկնից չորս ծայրերէն
կերթան այցել այն վայր ուր կեանք տուաւ իրենց
մայրենի ջերմութիւնն: Նժդեհութեան քամին ցըր-
ուելով զիրենք ի սփիւռս աշխարհի՝ չէ՛ կրցած ու-
րեմի խզել այն կապ որ կը միացնէ զիրենք, եւ
մինչ իրարմէ օտարացած՝ ուժացած կը կարծէին
զինքեանս, յանկարծ կը գտնեն թէ հասարակաց
զգացումներ ունին, հասարակաց շահեր, եւ թէ
ցորչափ կանգուն է էջմիածին՝ Հայ Եկեղեցւոյ որդ-
ւոց եղբայրական միութիւնն անքայքայելի է: Ուս-
տի եւ ուժգնագոյն եւս կը փարին Մայր-Սթողոյ:
Եւ այս կաթողիկոսական խնդրոյ անուղղակի բայց
ոչ փոքր արդիւնքն է: Այսպիսի տեսակէտով մը
գեղեցիկ, յոյժ գեղեցիկ պիտի լինէր — եթէ սա-
կայն Թուրքիոյ Հայոց Երեսփոխանական ժողովոյ
իրաւանց ու արժանապատուութեան խնդիրն ար-
գելք չըլլար — բոլոր Հայոց եկեղեցական եւ աշ-

խարհական պատգամաւորաց ներկայութեամբ կատարել Հայրապետին ընտրութիւնն, երբ ամէն հայ վիճակ ընտրէր իւր երկու յատուկ պատուիրակներն, եւ երբ սոքա ելնելով այլեւայլ աշխարհներէ ու իրարմէ հեռի քաղաքներէ երթային միանալ Եջմիածնայ կաթողիկէի գմբէթին ներքեւ յընտրութիւն դէպոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Հոն որչափ վեհ պիտի լինէր տեսարանն, որչափ սրտայոյզ ու միանդամայն քանիօն մեծ՝ բարոյական օգուտն: Երեւակայէ միանգամ, ազնիւ ընթերցող, այդ զանազան երկիրներէ ու մարզերէ եկող Հայերն, զանազան տարազիւք, զանազան դիմագծութեամբք, զանազան բարբառներով ու մերթ եւս տարալեզու, որք՝ հակառակ սակայն այդ տարբերութեանց՝ արգիւնք դաղթականութեանց ու կլիմայից այլազանութեան՝ ողջունէին զիրեար ու փարէին միմեանց խանդակաթ կաթոգի իբրեւ միեւնոյն տան զաւակներ որ՝ բախտին ձեռք խաղալիկ՝ երկար ատեն իրարմէ հեռի ապրելէ յետոյ՝ օր մի յանկարծ հայրենի վառարանին շուրջն իրար կը գտնեն: Ի՞նչ սիրաջերմ համայրներ պիտի հնչէին այն սրբազան կամօրաց տակ ու ինչ սրտաբուխ արսասօսք պիտի թրջէին նուիրական սալաքարերն: Ի՞նչ հին եւ նոր դառն ու անոյշ յիշատակներ պիտի յուզէին սրտերըն ի տեսիլ Մասիսի ու խառնէին ոգիներն. ի՞նչ գաղափարաց փոխանակութիւն ու սրտազեզութիւնք համարին՝ բայց հեռաւորութեամբ գրեթէ իբարմէ օտարացեալ եղբարց մէջ. մտաց ու հոգւոց այդ հաղորդակցութեանց մէջ պիտի ուսնէին, լաւագոյնս յլիտի գնահատէին զիրեար, ու ժգին պիտի

սեղմէին միմեանց աջն ու ազգային՝ միութեան շաղախն եւս աւելի պիտի ամրապնդէր, եւ երբ դառնար իւրաքանչիւրն իւր բնակավայրն, ինչեր պիտի ունենար պատմելու խանդավառ իւր շուրջ խանուող հետաքրքիր եղբարց, Հայ եկեղեցւոյ սրտէն քաղուած բարեպաշտութեան ու ազգասիրութեան ինչ եռանդագին զգացումներ պիտի ունենար ներշնչել անոնց, ինչ տեսիլներ պիտի ունենար նկարագրել նացաւրեւակայութեան մոգեալ աչերուն: Այս ամենայն պիտի պսակէր այն գեղեցիկ շարժում որ տեղի ունի արդ աշխարհի մէջ կաթողիկոսական ընտրութեան աւթիւ:

Այս հարց, որպէս ըսինք, օրակարգի մէջ կը դնէ նաեւ եկեղեցական դասու կարեւորութեան ու արժանաւորութեան խնդիրն: Որովհետեւ եկեղեցին դպրոցն է հոգիներու, որովհետեւ նա այն վառարանն է յորմէ մտաց կուրուսթիւնն լուսաւորող լոյս եւ սրտից սառոյցն հալեցնող ջերմութիւն կը ճարագայթէ, քանզի նա այն սեղանն է հաւատոյ յորմէ կենաց հացը կը բաշխուի քաղցեալ ոգւոց, քանզի նա մեր նեցուկն ու ապաւէնն է, եւ քանզի մեր եկեղեցին՝ իրրեւ հարազատ ազգային՝ մեր միութեան միակ փարախն է ու մկհատիկ պատուարն մեր ազգութեան, որչափ կարեւոր ու վեհ պաշտօն մը հաւատացուած է ի ձեռս կղերին: Այսպիսի առիթներու մէջ մարդ կը բերուի անգամ մ'ալ մտածել այն դերին բարձրութեան վրայ զոր կատարել կոչուած է առ մեզ եկեղեցական դասն: Հոգեւորկանն ո՛չ միայն կը մտնէ մեր սանց մէջ, ընտանեկան կենաց ամենէն հանդիսաւոր գործողութեանց

կը մասնակցի ու կը նախագահէ , անհատին խղճին ու Աստուծոյ մէջտեղ միջնորդ մ'է , խրատու մեր մոլորմանց մէջ , յուսատու մեր անյուսութեանց ատեն , քառութեան պատարագն երկնից մատուցանող սրբազան պաշտօնեայն , բեմերու բարձունքէն կենաց բանին քարոզն , այլ եւ մեր ազգային կենաց առաջին գործիչն է այն : Նա մեր թաղային խորհրդոց նախագահն է ու թաղին առաջին հայն . նա մեր վանօրէից ու նոցա կալուածոց տեսուչն ու մատակարարն է . նա մեր վիճակաց առաջնորդն է , եւ ժողովրդեան ներկայացուցիչն կառավարական ժողովոց մէջ , նա մեր պատրիարքն է՝ այսինքն մեր բարձրագոյն գործագիր իշխանութիւնն ու Ազգին ու Տէրութեան միջնորդն . նա մեր կաթողիկոսն է եւ միակ գլուխն ու կապն ցիրուցան Հայ ժողովրդեան : Սյս տիտղոսներ բաւական չե՞ն միթէ ցոյց տալու համար թէ հոգեւորականն մեր մէջ նաեւ ազգային տեսակէտով ինչ մեծ պաշտօններ կը ընու , ինչ կենսական շահեր յանձնուած են իրեն եւ թէ նա՝ Հայութեան արդի կացութեան մէջ՝ նաեւ նորա ազգային ճակատագիրքն ունի իւր ավին մէջ :

Սյսքան բարձր պաշտօններ կը պահանջեն նաեւ նոյնքան բարձր արժանաւորութիւն , նոյնքան բարձր կարողութիւններ : Նախեւառաջ , պէտք է որ Հայ կղերն ըլլայ մտքով ու սրտով այնքան գերազանց մարդ որչափ գերազանց ու վեհ բան է կրօնքն . պէտք է որ նորա մտքին մէջ լոյս ու սրտին մէջ սէր լինի . պէտք է որ նա ո՛չ միայն լիովին ստացած լինի եկեղեցական ուսումն՝ այլ եւ տեղեակ արտաքին գիտութեանց . պէտք է որ կարողութիւն

ունենայ լեզուով ու գրչով հզօրապէս բացատրելու իւր գաղափարներն եւ պաշտպանելու իւր կարծիքներն : Եթէ կրօնքն մի փիլիսոփայութիւն է կենդանի՝ հարկ է որ իմաստասէր մտօք օժտեալ ըլլայ կրօնականն ու կարող սաւառնելու սկզբան ու ճակատագրի խնդիրներուն վերնագաւառներն . եթէ կրօնքն է միանգամայն սրբազան բանաստեղծութիւն մը . հարկ է որ բանաստեղծական խանդ ու աեիւն ունենայ կղերականն՝ զգալու եւ բացատրելու համար կրօնին վսեմութիւնն, ու կարենալու նորա օծութիւնն դնել իւր խօսից մէջ եւ հաղորդել այլ հոգիներու . եթէ կրօնքն բարոյական հաստատութիւն մ'է ու եկեղեցին առաքինութեանց դրպարոց մը , հարկ է որ բարձրագոյն առաքինութեանց տիպն յանձին բերէ եկեղեցականն ու պատուէրին կցորդէ օրինակն : Եւ յետոյ , ըստ որում Հայ կղերն միեւնոյն աստէն առաջնորդն է մեր ազգային ճակատագրաց ու առաջին ազգային պաշտօնեայն , անհրաժեշտ է որ ունենայ վարչական հանգամանքներ եւ հմտութիւն , ընդարձակ տեսութիւններ , ծանօթութիւն այն օրինաց որոց համեմատ ազգի մը բախտն կը բարւոքի կամ կը վատթարի , քաղաքային առաքինութիւններ , սէր յառաջդիմութեան , իւր պարտքերն ու ազգային օգուտն կուսակցութեանց շահերուն ու քմհաճոյքին դէմ պաշտպանելու արիութիւն , եւ ազդեցիկ ու անվատ կամք իրագործելու այն խորհուրդներ որք նպատակ ունենան բարւոքել Ազգին ներկայն ու պատիւստեղապագայն :

Նայէ՛ հիմայ , ազնիւ ընթերցող , թէ Հայ կղերն ունի՞ այդ սպահանջեալ հանգամանքն : — Խօսք չու-

նինք պատուարներ փոքրամասնութեան մը համար , բայց մեծամասնութիւնն որչափ վար կը մնայ այն պաշտօնին բարձրութենէն յոր կոչուած է : Բաց աչքդ , ահա՛ կ'անցնին առջեւէդ : Սա մի քահանայ է սոգէտ տխմար որ կարդալ իսկ շի գիտեր , խաչանիչ կ'ստորագրէ ու բերանացի կը կատարէ աղաւաղ եկեղեցական պաշտամունքն . նա տղայութեան ատեն սովրած է կարդալ մի պառու կնիկէ , բայց ոչինչ կը հասկնայ իւր կարդացածէն եւ յաճախ սրխալ կ'ընթեռնու . սորա առաջին մտածումն առաւտուն գիտնալն է թէ այն օր թաղելու մարդ ունի՞ , թէ մեռեալն պարա՞րտ է թէ վտիտ . նմա ձանձրոյթ կ'ազդեն Մեծ պահոց օրերն ու Զատիկի քառասունքն , վասնզի արգիլուած է պսակ դնելէ ու հեւեւապէս դադար կայ առեւտրոյ , եւ հազիւ կ'ըստփոփուի մի քիչ իւր վիշտ ու կ'սկսի հաշտ նայիլ եկեղեցւոյն՝ երբ կուգան տունօրհնէքի օրերն : Այս երգիչ քահանայ մ'է ու իւր ձայն քաղցր կ'ամբառնայ եկեղեցւոյ կամարներն , բայց մի կարծեր որ կրօնական աւիւնն է որ զինք կը բորբոքէ : ո՛չ երբեք , նա իր ձայնը կը ծախէ ու իւր ծուխերուն թիւն յաւելուլ կը յուսայ ձայնին քաղցրութեամբ . թէ բարձրաձայն կ'երգէ մի յուզարկաւորութեան հանդիսի մէջ՝ գիտցիր որ հանգուցեալն հարուստ ոք է , քանզի եկեղեցականք « Բանդ Աստուած որ ի ծոց Հօր » երգելու այլեւայլ դոներ ունին ու միեւնոյն արժէքը չունի տօնն կամ սօլէն սկսիլ . Այն՝ մեղօք շաղախեալ վատանուն քահանայ , որ սակայն պիտի խոստովանեցնէ զքեզ վաղն ու քեզ պարտուց ու առաքինութեան վրայ խօսի՝ ծիծաղելով իւր

մտքէն թէ՛ քու վրադ եւ թէ՛ իւր, եւ չհասկնարով
թէ՛ էր կ'արդիւն ուրիշներուն սուտ խօսիլ մինչ
ինքն հարիւրներով կը գլորէ ամէն օր: Քահանայ-
ներէն յետոյ ահա՛ կ'անցնին վարդապետք. սա գի-
նեմով մէ՛ որ առն կը փնտռէ իյնալու եւ ճրիա-
պէս կընելու օրհնեալ ջուրն. նա տգէտ մ'է լի նա-
խապաշարումներով՝ իւր լեզուին իսկ անծանօթ՝ որ
կը քարոզէ ժողովրդեան յորմէ դաս առնելու պէտքն
ունի. մի ուրիշն հարուստ թաղի մը քարոզիչ է որ
մեծերը կը շողքորթէ ու տիկիները կը շնթէ ժա-
մուցներուն սիրոյն համար, եւ հլու սպասաւոր՝
խօսէ՛ ըսեն՝ կը խօսի, լռէ՛ ըսեն՝ կը լռէ. մի մեքե-
նայ է որ պատարագ կը մատուցանէ. դա՛ մի փա-
ռասէր ճարտիկ ճապուկ վարդապետ է որ եպիսկո-
պոսութեան կը տենչայ ու կը քծնի այն եպիսկո-
պոսի շուրջ որ ամենէն հաւանական սպառայ կա-
թողիկոսն է. լաւ կըռած է այն ազգեցութեան, դո-
րութեան ու մանաւանդ շահու առաւելութիւն զոյ՝
ձեռք պիտի բերէ այդ տիտղոսով. ուստի խիղճ՝
պատիւ՝ ամէն ինչ կը զոհէ հասնելու համար նպա-
տակին. կը նենգէ, կը դաւէ, կը ստէ, տունէ
տուն, մարդէ մարդ կ'երթայ, մէկուն անուշ լեզու՝
միւսին սպառնալիք կը գործածէ, քուէի պատճէն
մը կը խթէ ասոր ձեռքն՝ բառ մը կը հծծէ անոր
սկանջն ի վայր, միշտ նոր ոյժ ու խրախոյս քա-
ղելով այն գաղափարի մէջ թէ օր մը թագ ի գլուխ
եւ գաւազան յաջ պիտի բազմի եպիսկոպոսական
աթոռով Հայ ժողովրդեան վրայ, ինչ կ'ըսեմ, առ-
ջեւ: Տես այս վարդապետն ալ, առտուն կը պա-
տարագէ, ժողովրդեան կը բացատրէ բարոյականի

վսեմագոյն գիրքն — Աւետարանն, ու երեկոյին սրահից մէջ է. մեղուի նման կը թռչի ծաղկէ ծաղկի, դու իմն օրիորդէ օրիորդ, տիկինէ տիկին. ամենուն համար սիրալիր բառ մը, հանճարեղ բառախաղ մ'ունի. եթէ չի խաղար՝ պատճառն այն է որ նախամեծար կը համարի գեղեցիկ սեռին հետ զբօսնուլ, եւ սակայն մերթ կ'երթայ խաղի սեղանին քով ասոր խորհուրդ մը՝ անոր քաջալեր մը տալու համար, եւ այս այն ձայնն է որ սրբազան շէշտերով կը հնչեցնէր եկեղեցւոյն կամարներն. առաւօտուն երգիոն, երեկոյին լանդիոնա: Գէթ եպիսկոպոսներն, որք եկեղեցւոյ բարձրագոյն աստիճանաւորներն են եւ որոց թիւ սահմանափակ է, օրինակ ընծայէին ընդհանրապէս աւետարանական կատարելութեանց, մտքի եւ սրտի կրթութեան, եկեղեցապետի եւ ազգապետի կարողութեանց. բայց աստ եւս արժանիքը, մանաւանդ անարատ արժանիքը, սակաւուց բաժինն է: Որպէս եպիսկոպոսք սիմոնականութեամբ ձեռք դրած են անարժաններու գլխուն վրայ ու տխմարներ ու անբարոյականներ խումբ խումբ կոչած ի քահանայութիւն եւ ի վարդապետութիւն, նոյնպէս եւ մեր կաթողիկոսք անսալով չահադիտական՝ կուսակցական նկատումներու եւ ոչ եկեղեցւոյ սրբութեան ու փառաց պահանջումներուն՝ եպիսկոպոսութեան բարձրացուցած են շատեր որք յոյժ հեռի են փայլեցնելէ իրենց վրայ իրենց պաշտօնին արժանավայել բարեմասնութիւններ: Մեր եպիսկոպոսաց մէջ ունիմք տգէտներ ու ասպիկարներ, խորամանկ դաւադիրներ, անձնգիւր անտարբերներ, կանացարար

հագուելու շքուելու՝ երպիներփեան վերարկուի ու պերճաշուք շուրջառի համար հոգի տուող զարդասիրիկ թեթեւամիտներ, եկեղեցւոյ բարձրագոյն աթոռին վրայ ցատկելու տենչով անքուն մնացող փառամոլներ, ժողովրդեան կողոպուտովն ու պըտղիներով իրենց քսակն պարարելու համար ճոխ վիճակաց առաջնորդութեան անձկատենչ շահամոլներ, չորպաճիներու ձեռք ժողովրդեան գլխուն խարազան գարձող ապիրատներ, մեծատանց պալատներու մէջ փաստեռանց վրայ յօրանալու համար աթոռ եւ վիճակ թափուր թողող աշխարհասէրներ, ռամկին վրայ քրմօրէն գողոզացող եւ իրենց պաշտուիւն գիտնալով նազող կապիկներու ղերն կատարող կոկոզավիզներ, մեղաւոր հարուստներու հանդէսներն պատուող ու մեծամեծաց ապօրէն ամուսնութիւններն ու այլ արարքն յանուն մամոնայի քաւող եւ թոյլատրող առաջնորդներ, իբար մահու չափ ատող եւ իբարու հոր փորող նենգաւորներ, եկեղեցւոյ հոտը պառակտող եւ պատառող հովուակերպ գայլ գլուխներ, եւ այլն, եւ այլն. ո՞ր մէկն թուեմ: Եկեղեցին անկեալ է, եւ այս ո՞չ ապաքէն նոյն իսկ մի քանի բարձրաստիճան եկեղեցականք յայտարարեցին Համագումար ժողովոյ մէջ, եւ որիչ բարձրաստիճան եկեղեցական մ'ալ ապացոյց այս բարոյական անկումն՝ անկեղծութիւն՝ ատելութեանց մոռացում եւ եկեղեցւոյ շահուց յարում քարոզելով իր աթոռակիցներուն, Աւետարանի պաշտօնեայներուն:

Ո՛հ, այո՛, ազնիւ ընթերցող, Հայ եկեղեցականութիւնն անկեալ է. սիկներե է այս: Երբ այս ի-

մաստով խօսքեր, արտասանուեցան միանգամ Երես .
ժողովոյ մէջ, եկեղեցականին մէկն առարկեց թէ
« Ի՞նչ կ'սպասէք Հայ կղերէն ասկէ աւելի . յառա-
ջադիմութիւնն փառքով ու շահով կ'ըլլայ . օտար-
ազգի կղերն երկուքն ալ կը վայելէ եւ յառաջ կ'եր-
թայ . մեր վիճակն յայտնի է . » պատասխան մ'որ
հաստատութիւն մ'աւելի էր Հայ կղերին բարոյա-
կան ստորնութեանն ընդհանրապէս : Փառք կուզէք,
ճշմարիտ եկեղեցականի արժանի փառք . — խա-
չուած Քրիստոսին նայեցէ՛ք . այդ բարձրութեան
վրայ, Գողգոթային վրայ է փառքը, չէ՞ք հասկնար,
որ Քրիստոսի աշակերտներ : Եսն՛կ կ'ուզէք . — դար-
ձեալ անոր նայեցէ՛ք, ի՛ր արեամբն շահեցաւ նա
ճշմարտութեան դատն, կորուսեալ մարդկութիւնն է
Քւանդ, արիւն անցաւ սրտէս երբ այդ վարդապետ
այդ բառերն արտասանեց Ս . Լուսաւորիչ եկեղեց-
ւոյ մէջ, Տայր երկինք որ ունենայինք մի արժան-
ընտիր Հայրապետ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սրբ-
ութեան ու իւր հօտին բարդաւաճման նախան-
ձախնդիր՝ որ կզերական բարեկարգութեան թուա-
կան մ'սկսէր ու ձեռնարկէր Հայ հողիներն ու Հայ
ճակատագիրքն դնել սուրբ ու հաւատարիմ ձեռ-
քերու մէջ, որպէս զի Հայ-Եկեղեցին դառնար ա-
նդրատուեր ոստղ մը հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ յոր
ամենուստ յառէին խանդավառ բիրք համօրէն
Հայկազանց (*) :

(*) Մեր այս իղձ կատարուած է այսօր միաձայն ընտրութեամբ
Քմեն. Տ. Մելքիսեղեկ Ս. Արքեպիսկոպոսի Մուրատեանց, առաջ-
նորդին Զմիւռնիոյ, զոր յուսարից եմք տեսնել ի մօտոյ Լուսաւորիչի .

ԺԳ.

23 Ապրիլ 1884

Սիրելի ընթերցող, Քրիստոնեայ եկեղեցին տօնեց իւր ամենէն հանդիսաւոր օրերն. մէկ երկու շաբաթ յառաջ Աւագ շաբթու տօներն էին, եւ բոլոր քրիստոնեայ սրտերն թունդ էին ելած : Ամէն ոք, ամէն սեռէ ու հասակէ, կը վազէր եկեղեցի որ մի մասնաւոր հրապոյր ստացած էր հաւատացելոյն համար. տանց անկիւններէն դուն ուրեք իրենց կռնակը զատող տանտիկիներն ու վանդակապատ սենեկաց մթնշաղ լուսոյն վարժուող օրիորդներն իսկ կը փութային խառնուիլ այն մարդկային ալիքին որ նոյն աւուրց մէջ ամէն փողոցներէ կը հոսէր դէպ ի թաղին եկեղեցին, եւ ինչ որ զարմանալի է՝ թերեհաւատն անգամ առանց ներս մտնելու չէր անցներ անոր առջեւէն : Այս եկեղեցասէր եռանդեան բորբոքման մէջ թերեւս մաս մ'ունենայ բնութեան զարթումն որ այնպէս խորհրդաւոր կերպով կը զուգարդիպի Քրիստոսի յարութեան տօնին եւ ձմեռնային անարեւ օրերէ ու՝ մինչեւ մէկ աս-

Ամսոտյն վրայ, գերազանձ փառք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որ այնպիսի վսեմախոհ եւ առաքինազարդ պատուական Գլխոյ մը վրայ իրաւամբ պիտի կրնայ պարծիլ ի մէջ ամէն այլ քրիստոնեայ եկեղեցեաց և լուազոյն աւուրց ակնկալել զստահուժեամբ : (27 Յուլիս 1885):

տինճան՝ տնարգել բանտարկութենէ ձանճրացող մարդիկը կը հրաւիրէ բանալ փեղկ ու դուռ եւ դուրս նետուիլ բաց օդին մէջ արեւուն նորաջերմ ճառագայթից տակ խայտալու : Չարամիտ մ'ալ ուզէ թերեւս կանանց մասին մի ուրիշ պատճառ ցոյց տալ, դիտելով թէ գեղեցիկ սեռին համար Չատիկը բարեդէպ առիթ մ'է հրապարակելու ընդերկար անտես մնացած շնորհներ եւ արդ ու զարդ՝ նազանք ու պջրանք զննող աչաց հիացման ենթարկելու : Սակայն այս ամենէ վեր բան մը կայ որ կը հրապուրէ միտք ու սիրտ ու քայլերն կը ձգէ գէպ յեկեղեցին այդ Քրիստոնէին համար մասնաւորապէս սիրելի օրերուն մէջ, այն է Յիսուսի կենաց վերջին արարուածին գերազանցապէս սրտաշարժ, խորիմաստ ու վսեմ հանգամանքն : Ո՞ր սիրտ չի յուզեր այն աստուածային ողբերգութիւնն որ 33 թուականին տեղի ունեցաւ Երուսաղեմի մէջ : Արդար մը, ճշմարտութեան առաքեալ մը, մարդկային հաւասարութեան ու եղբայրութեան պատգամաբեր անոյշ հրեշտակ մը կը մատնուէր անողոք մոլեռանդութեան օւ շահախնդիր կեղծաւորութեան ձեռքը, ատենաքարչ դատափետ կը լինէր հաւատաքննիչ աններող քահանայապետաց առջեւ, թուք ու մուր կ'ընդունէր, ապտակ ու դան կ'ըմպէր, այպանք ու թշնամանք կը կրէր անարգ ու ստորին արարածներէ եւ հուսկ յետոյ նախատալի մահու դործիքի մը վրայ գամուած՝ կը ծռէր գլուխն ու կ'աւանգէր հոգին՝ իւր ճգնաժամի շարատանջ վայրկեաններուն մէջ կոյր ու ասպանորհ մարդոց ծաղու քրքիջքն ու հայհոյանաց բառերը լսելով :

Սակայն ճշմարտութիւնը կը յառնէր գերեզմանէն որոյ մթութեանն ու փտեցուցիչ խոնաւութեան մէջ ի դուր ջանացին թագել զայն խաւարամիտ մարդիկ անարգ մահու գործին կը լինէր խորհրդանշան մի փրկաւէտ կրօնի որ իւր ետեւէն կը քարշէր մարդկութիւնը գունդագունդ, եւ Յիսուս անմահութեան երկնագաւառին մէջ կը բազմէր անանց փառաց անկործանելի աթոռոյն վրայ: Ո՞չ ապաքէն յաւիտենական պատմութիւնն է այս ժանտից զայրոյթքն իրեն դէմ գրգռող ու նոցա դաւաճանութեան զոհ եզող արդարին, նոր ու կենսաւէտ գաղափար մը յաշխարհ բերող եւ սակայն մտակոյր աւանդամոլ աններողութենէն բոցով՝ կախաղանով կառափնատով վարձատրուած վերանորոգչին, իւր գաղափարաց տարածմամբն հալածանքը ծաղրող եւ իւր շահած անմահութեամբն մահուան յաղթական ճշմարտութեան քարոզին. եւ Յիսուս՝ իւր խաչին վրայ բեւեռապինդ՝ բարձրագոյն օրինակը կը ներկայացնէր մարդկութեան բարերարի զոր մարդոց անիրաւութիւնն ու տգիտութիւնը կանտեսեն ու տանջանաց կը մատնեն եւ որ իւր փորձութեանց բովէն դուրս ելնելով փառաւորագոյն՝ առարկայ կը լինի ապագայից օրհնիցն ու պաշտաման: Խաչելութեան այս ողբերգութիւնն տասն եւ ինն դար յիշատակուելով մարդկութեան սիրտը խանդաղատեցուցած ու աչքէն արցունք իլած է. տասն եւ ինն դար քրիստոնեայ եկեղեցին՝ վսեմագոյն այդ զոհ սեղանին շուրջ ժողովելով՝ սիոփանք ու յոյս խընդրած է անտի, եւ տասն եւ ինն դար յետոյ այդ յիշատակ տակաւին կը ցնցէ՝ գիտնոյն ու տգիտին

հոգիներն եւ կը հրաւիրէ զանոնք պատկառանօք
այն գերեզմանի քով որ աղբիւր եղաւ հաւատոյ
ու անշէջ հնոց մը մարդկութեան սիրոյ : Ահաւասիկ
ուր է ըստ իս զատկակտն տօնից հրապուրանաց ի-
մաստաւիրական պատճառն . այսպէս կ'զգայի ու
կ'զգածուէի երբ տղայ էի , այսպէս դեռ կ'զգամ ու
կ'զգածուիմ երբ մարդ եմ կատարեալ ու կը խոր-
հիմ ես ինձմով :

Չարչարանաց այդ յիշատակութիւնը բողոք մ'է
զոր Քրիստոնէութիւնը կը նետէ կրօնային աննե-
րողութեան , խղճի.ազատութեան բռնաբարման դէմ .
եւ սակայն նոյն իսկ ինքն որքան աններող գտնը-
ւած է՝ ունենալով հանդերձ իբրեւ հիմն եւ գլուխ
զՅիսուս որ այնքան կ'ատէր մոլեռանդ Փարիսեցիներն
եւ որ հաստատեալ Մովսիսական եկեղեցւոյն
մէջ կը յառնէր ախոյեան ազատամտութեան : Որ-
չափ քիչ հասկցուած է այս կրօնի ոգին նոյն իսկ
անոնցմէ որք պաշտօն ունեցած են քարոզել զայն ,
եւ քանի՛ քանի՛ քահանայներ ու քահանայապետ-
ներ Աննաներու ու Կայիափաներու դերը կատա-
րած են : Երբ քրիստոնէայ եկեղեցին հալածեալ լի-
նելէ դադրեցաւ ու կրթնեցաւ պետութեան բազ-
կին վրայ՝ իւր կարգին հալածող դարձաւ , տան-
ջանարաններ եւ փայտակոյտեր կանդնեց եւ ազատ
մտածութիւնը ջանաց խեղդել արեան ճապաղեաց
մէջ ու բոցով քարոզել Քրիստոսի վարդապետու-
թիւնն որ սէր ու ներողութիւն է համակ : Քրիս-
տոնէութեան վարդապետք չկրցին ըմբռնել թէ այդ
կրօն գերազանցապէս հոգեկան կրօն մ'է («հո-
գւով եւ ճշմարտութեամբ երկիր պաղանեղ») եւ

Թէ այնքան պարզ է նորա ոգին ու այնքան գործնական որ պէտք չունի խորհրդանշանաց եւ այնքան վեհ ու ընդարձակ որ չի կրնար ձեւերու տակ ամբողջուիլ: Ուստի մեկնութեանց մասին տարբերութիւն մը, ծիսական զանազանութիւն մը, արտաքին ձեւերու այլայլութիւն մը նկատուեցաւ դատապարտելի հերձուած մը հրով եւ սրով պատժելի, եւ քրիստոնեայ եկեղեցիք խեթիւ նայեցան իրարու, կրօնային կռիւներ ու պատերազմներ գրգռուեցան եւ միմեանց արիւնը խմեցին հաստատելու համար թէ սիրոյ կրօնին հաւատարիմ հետեւողներ են: Աւագ ուրբաթ օր՝ նայելով խաչէն կախուած Քրիստոսի՝ միտքս կը բերէի արիւնջուայ խաչակրութիւնքն, քստմնելի հաւատաքննութիւնը, Ս. Բարթոլոմէոսի դժոխահեռ գիշերն, Ժան Հիւսի խարոյկն ու Գալասի անիւն ու կ'ըսէի «Եւ քու անունովդ գործուեցան այս եղեռուներ, ո՛վ Յիսուս, ո՛վ ազատ մտածութեան երկնային առաքեալ, ո՛վ սիրոյ աստուածային զոհ, որչափ այդ մարդիկ քիչ կը հասկնային զքեզ, որչափ այդ քրիստոնեայք քիչ քրիստոնեայ էին...»

Եւ կը կարծեմ, սիրելի ընթերցող, թէ այսօր լաւագոյն հասկցուի Աւետարանի վե՛տ հեղինակն, այսօր ուր նորա գիրքն հարիւրաւոր լեզուներու թարգմանուած եւ անհամար օրինակներով ցրուած է աշխարհի ամէն խորշերուն մէջ. ո՞չ ապաքէն դեռ ցայսօր ձեւերու կը յարին, կեղեւը կը գրկեն ու կ'անդոսնեն ոգին. ո՞չ ապաքէն ցայսօր անկրօն՝ Քրիստոսի թշնամի կը հռչակուին անոնք որք համարձակին խորհրդանշանաց տակ իմաստն որոնել,

մարմնոյն մէջ հոգին փնտռել: «Բայց, Սրբազան, այն՝ զոր անաստուած կը կոչես՝ կրօնային պատկառանօք կը վերցնէ աչերն գէպ երկնային կամարն ու ծունր կը դնէ ովկէանի վեհափառութեան առջեւ. արեւու ծագմանն առջեւ մտախոհ՝ լսած եմ նորա Գերադոյն էակին անունը մրմնջելն. այն՝ զոր Քրիստոսի հակառակորդ կ'անուանես՝ մի անձնուէր էակ է իւր նմանեաց սիրոյն, թշուառին համար արցունքով լի է իւր աչքն ու յար պատրաստ ունի ձեռքը վերցնելու զայն որ ինկած է: — Չէ՛ փոյթ, մի անհաւատ է նա, մի մոլորեալ հոգի, քանի որ զԱստուած պաշտելու համար իւր ծունգը չի դնել այն քարի վրայ ուր՝ մենք կ'աղօթենք, քանի որ միեւնոյն բառերը չի յեղյեղեր մեզ հետ եւ Յիսուսի ետեւէն երթալու համար մեր քղանցքին չուզեր փաթթուիլ:» Այսպէս կ'ըսէ նորին Սրբութիւնը եւ խուցը կը մտնէ, ուր Արդարութեան դատարանէն հրաւիրագիր մը կը գտնէ՝ կոչող զինքն ի դատաստան պատասխանելու մի աղքատ կնոջ բողոքին որ սրբանուէր կոկորդին մէջ մոլորած իւր խնայողութեանց արդիւնքը կը պահանջէ:

Հետաքրքրական բան պիտի լինէր ու շատ զարմանալի՝ եթէ յանկարծ Յիսուս երեւէր մեր մէջ եւ ընարութիւն ընէր իւր ճշմարիտ հետեւողաց. — Ի՞նչ գայթակղութիւն. քանի՛ Աստուծոյ տաճարէն դուրս չելնող ու անոր պատկերին առջեւ ամէն օր մոմ վառող մարդիկ, քանի՛ Յիսուսի անունը բերնէ չձգող ու Աւետարանի տունները բերնուց գիտցող անձինք, քանի՛ քանի՛ կրօնի վարդապետք եւ եկեղեցւոյ իշխանք դուրս պիտի մնային այն ճշմա-

րիտ հաւատացելոց խումբէն զոր նա պիտի կազմէր : «Սակայն , ո՛վ Տէր , ո՛չ ապաքէն քո սուրբ տաճարիդ պատերն երկիւղածութեամբ կը համբուրէի ամէն օր ու նուիրական սալաքարերու փոշւոյն խոնարհութեամբ կը կցէի ճակատս . — Ի բաց , պիտի գոչէր Յիսուս այն զայրոյթով որով կը գողար նա Փարիսեցւոց դէմ , ի բաց , կեղծաւոր , տաճարին մէջ կը խոնարհէիր առջեւ ու դուրսն աղքատին՝ այրւոյն ու որբին անձին վրայ սոնակոխ կ'ընէիր զիս : » «Ո՛չ ապաքէն , պիտի ըսէր մի ուրիշն , ոչ մի պահոց օր կը պղծէի ու սրբութեամբ մերձենալու համար քեզ ապաշխարութեան եօթն սաղմոսներն անվրէպ կը քաղէի . — Գնա՛ , պիտի որոտար նազովրեցին , գնա՛ , խիղճ չըրիր սակայն ճշմարտութիւնը պղծել եւ սուտ ի բերան մատչիլ հանապազ շահու սեղանին : » «Տէր , մի՞թէ բանիցդ քարոզը չէի՞ եւ անուանդ օրհներգուն . — Հեռի՛ , բարկացայտ պիտի գողար Տէրը , հեռի՛ , ո՞րն իմ խօսքերէս կատարեցիր դու եւ անունս չըրիր միջոց անարգ շահախնդրութեան : » Եւ իւր աստուածային ժպիտովը պիտի ժպտէր անոնց որք Ապելլարներու , Միշէլ Սէրվէներու , Ժօրտանօ Պրիւնօներու յաջորդներն են ու թէպէտ ոչ եւս նոցա նման աքսորանաց մէջ կը հիւծին , բանտերու խորն կը մաշին , խարոյկներու վրայ կը մրկին՝ բայց ոչ նուազ կը բամբասուին ու կը հալածուին Թարթիւֆներէ ու նոր Թորքուէմատաներէ :

Ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը բոլորովին հոգեկան (spiritualiste) կրօնք մ'է , ըսի , որ Աստուծոյ ու մարդոյն մէջ աղօթքն ու բարեգործութիւնը կ'ընդունի գերագոյն միջնորդ , եւ Քրիստոս՝ նորա հիմ-

նադիրն՝ սէրը նշանակեց իբրեւ յատկանիշ իւր աշակերտաց : Ուրեմն ինչո՞ւ նոյն լայն ու բարձր ուղւով չըմբռնել զայն եւ քրիստոնէին ճշմարիտ նշանը չիւնդրել սիրոյ եւ եղբայրութեան վսեմ զգացմանց ու անոնց յայտարար մարդասիրական գործոց մէջ : Ըստ այսմ ի՞նչ նշանակութիւն ունի Լեւոն Ժ.Գ.ի վերջին հովուականն, յորում սատանայական կը հռչակէ Ազատ-Որմնադրութիւնն որ հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնն ունի իրեն նշանաբան եւ իր գիրկը դիմողներուն չի հարցներ թէ ի՞նչ կնիք ունին՝ այլ թէ ունին հոգի մ'որ ծունր դնէ անհունին առջեւ ու մերձաւորին սիրովն համակուիլ կարող ըլլայ : Պէտք չէ երկնչիլ քրիստոնէութիւնը կրնայ ձեւ ու տարազ փոխել, ու այդ ձեւեր կրնան անցնիլ, բայց ինքն՝ իբրեւ ամենէն գաղափարայինն ու աննիւթականն կրօնից՝ կայ միշտ ու ո՛չ մէկ կրօն ապագային մէջ պիտի կրնայ դուրս ելնել անկէ՝ միայն եթէ իյնայ գձուձ նիւթապաշտութեան ու անարգ ինքնամոլութեան մէջ, եւ այն ատեն ալ հարկ է որ կրօնի անունը կրելու յաւակնութենէն հրաժարի այն : Խորին ճշմարտութիւն մը յայտնեց Յիսուս երբ ըսաւ թէ երկինքն ու երկիր պիտի անցնին բայց իւր խօսքերը չպիտի անցնին . դիտէր թէ իմաստասիրութիւնը, ճշմարիտ իմաստասիրութիւնն իրմէ պիտի ներշնչուէր միշտ, թէ վուրէյր եւ Ռուսօ իսկ յանգէտս եւ յանկամս իր դասերուն մէջ պիտի քաղէին իւրեանց վարդապետութեանց կենսական մասն, եւ Հիւկօ զինքն անաստուած կոչող եպիսկոպոսին պիտի սլատասխանէր այնպիսի բառերով որոց մէջ ոչինչ պիտի գտնէր սողտանելի :

ԺԴ

25 Մայիս 1884

Սիրելի ընթերցող, երբ գեղեցիկ եղանակը կը հասնի, անզուսպ փափաք մը չես զգար նետուելու։ Բնութեան գրկին մէջ, դաշտաց ու հովտաց մէջէն վազելու, լերանց կատարն ելնելու եւ կամ ծառի մը շուքին տակ կամ աղբիւրի մ'եզրն նստած ժամերով մտնալու ինքզինքդ ու խորասոյզ թաղուելու մթնոլորտին անուշահոտութեանց ու լայն հորիզոններու ընդարձակութեան մէջ։ Անտարակոյս «այո» պիտի պատասխանես՝ բանաստեղծ ծնած լինիս թէ ոչ, վասնզի բնութիւնն հասարակաց բարեկամ մը, հասարակաց մայր մ'է, եւ ամենուն սիրելի է իւր գիրկն ուր ամէն ոք կը գտնէ քաղցրութիւն եւ իւր հոգւոյն պատշաճ ճարակ մը։ Եւ ո՛չ ապաքէն բնութեան առջեւ ամէն ոք քիչ շատ բանաստեղծ է, այնքան հզօր է իւր հրապոյրն մարդկային սրտին ու երեւակայութեան վրայ։ Տես այս տղաքներ, ինչպէս՝ գառնուկներու նման զուարթ՝ կը խայտան մարգաց վրայ, կը վազվզեն խնդազին, դալար խոտերու վրայ կը թաւալին ու խենդի պէս մէկ ծաղկէն միւսին դիմելով փունջ կը կազմեն երփներփեան՝ իւրեանց փափկաձայն սիրուն աղաղակները խառնելով թռչնոց դայլայլիկներուն։ Երիտասարդը կրնո՞յ տունը մնալ երբ այնպէս գե-

ղեցիկ է օդը, այնպէս պայծառ երկինքը եւ երբ
բնութիւնն իր հազար ու մէկ հրատոյրներովն ու
բիւր ձայներով հրաւէր կը կարդայ իրեն. այդ հա-
սակ այն հասակն է ուր սիրտը նոր արթնցած բու-
ռըն զգացումներու ազդեցութեան տակ կը վրդո-
վի ու իր եզերքէն դուրս վազող ծովու մը նման՝
ինքն ալ կ'ուզէ պատուել կուրծքն ու փախչիլ. փա-
փուկ ու նուրբ ամօթզածութիւններ ունի պատա-
նին կենաց այդ եղանակին մէջ եւ անկարելի է ի-
րեն ուրիշին հաղորդել ինչ որ կը յուզի իւր մէջ:
Ի՛նչպէս քաղցր է իրեն այն ատեն բնութեան ծոցը
ուր հեշտութեամբ կը հոսեն իւր արցունքներ, ուր
կը կարծէ համակիր էակներ տեսնել, սոխակին եր-
գոյն՝ զեփիւռին սոյլին՝ տերեւոց սօսափունին ու
ալեաց մրմունջին մէջ սիրով՝ վշտով կամ երջան-
կութեամբ հառաչող ու իր հոգւոյն պատասխանող
ձայներ գտնել եւ զգալ թէ իւր սիրտն ալ ովկէա-
նին նման կ'ընդարձակի ու երկնից պէս կ'աստղա-
զարդի եւ թէ ինքն ալ իբրեւ բոյր մը կը ցնդի կը
խառնուի համագոյից հետ ու սիրոյ երգ մը դար-
ձած կը կորսուի տիեզերական ներդաշնակութեան
մէջ: Ահա՛ հասուն մարդը, ընտանեաց հայրը, իւր
հետ առած իւր կինն ու զաւակները, կը պտտի՝
հանդարտ եւ գոհ՝ մարգագետնոց մէջ կամ՝ մա-
կոյկի մը մէջ՝ կը քերէ եզերքն ճեղքելով խաղաղ
ալիքն ու վայելելով զովութենէ՝ անուշահոտութենէ՝
երածշտութենէ ու ականապարար գոյներէ կազ-
մուած հեշտութիւն մ'որ՝ ընտանեկան սիրոյն եւ
երջանկութեան հետ խառնուած՝ եղեմական հաճո-
յից զգացման մը մէջ կ'ընկղմէ զինքն ու կը հանգ-

չեցնէ որուան կամ շարժուման յողնութիւններէն :
Ծերունին, որ այնքան գարուններ տեսած ու ան-
ցուցած է, անտարբեր է արդեօք այլ եւս բնու-
թեան երիտասարդացման. ո՞չ ապաքէն նա եւս
տակաւ ինչ առուգացեալ կ'զգայ ինքզինք, երբ
գարնանային արեւը կը ջեռուցանէ իւր պաղած
անդամներն եւ երբ՝ բանալով պատուհանն՝ կը ծծէ
մաքուր եւ առողջ օդ մը, որ կը ընու թոքերն ու
նոր կենդանութիւն մը կը շնորհէ իւր ոգեսպաստ
պրեան. գարնանազարդ առոյգագեղ բնութիւնն
կը յիշեցնէ իրեն նաեւ իւր երիտասարդութեան
տարիներն ու նման տեսարանաց առջեւ իւր ա-
ռաջին յոյզերն, եւ, մտօք փոխադրուելով հին օրե-
րու մէջ, կը մոռնայ ներկայն ու կ'ապրի մի պահ
անցեալ կեանքով : կը տեսնէ վարդայտ երիտա-
սարդներն որ մերթ աշխոյժ մերթ տխուր ման
կու գան եւ կը գոչէ « Ո՛հ, եթէ երիտասարդու-
թիւնը զիտնար, եթէ ծերութիւնը կարենար... » .
եւ խոհեր կը պաշարեն իւր միտքն, ու մտածելով
թէ քիչ ատենէն տարրալուծուած պիտի խառնուի
մեծ ամբողջին հետ՝ ինքզինքն աւելի նոյն կ'զգայ
բնութեան հետ : նորա հարազատ զաւակը, նորա
մէկ երեւոյթը : « Գուցէ, կ'ըսէ նա, գալ տարի այս
երեւոյթն այլ եւս ջնջուած պիտի լինի բնութեան
տեսարանէն, բայց ծաղիկը՝ որ փթթի գերեզմա-
նիս հողոյն վրայ՝ չ'պիտի բուրէ արդեօք իմ շունչս,
խտոր որ պիտի բուսնի հոն՝ չ'պիտի պարունակէ իւր
մէջ զիս կազմող տարրերէն մի քանին, եւ էից ան-
վերջութեան ու յաւիտենականութեան խորհուրդ-
ներու մէջ կը յափշտակուի՝ նա : Այ՛ո, ամէն հա-

սակ եւ ամէն պայման ու ամէն խառնուած ու
սրտի ամէն վիճակ բնութեան տեսիլներուն մէջ ի-
րենց յատուկ հաճոյք մը, մտածութեանց նիւթեր,
խանդաղատիչ առարկայներ, համակիր շարժումներ,
յափշտակութեան թեւեր կը գտնեն եւ կը սիրեն
զայն: Եթէ հարուստն կը վայելէ զայն իւր ծովե-
զերեայ ամարաստաններուն, ու ծաղկաւէտ հոտա-
ւէտ բուրաստաններուն, եւ իւր գեղեցկազարդ նա-
ւակներուն մէջ, ոչինչ նուազ կը վայելէ աղքատն
ալ ծովուն եզրը քարի մը վրայ նստած կամ բլրոյն
կուշտն ընկողմանած. փարթամք միայն մուտ ունին
փարթամաց պալատից ու սակեճեղուն սրահից մէջ,
բայց բնութեան ռամկավարակաբն սեղանին որ կը
տրուի բաց օդին մէջ կաղնեաց եւ մայրեաց սի-
ներով բռնուած երկնակամար. առաստաղին տակ
ու ծաղկահիւս դալարեայ գորգերու վրայ՝ արե-
ւուն կամ աստեղց լուսովն ու ծառոց տերեւազարդ
օստոց վրայ բազմած թեւաւոր երաժշտաց նուագ-
ներովն՝ հրաւիրուած են անխտիր նաեւ աղքատն
ու մուրացիկն: Գիտունը նորա մէջ զմայլմամբ կը
գիտէ բնական զօրութեանց գործունէութիւնը եւ
կը խոկայ տիեզերական օրինաց ու նոցա զանազա-
նութեան՝ բայց մի եւ նոյն ատեն ներդաշնակու-
թեան վրայ. իմաստասէրը կ'ապշի սյն անվերջ ե-
րեւոյթներուն վրայ օրոց տակ կը յայտնուի կեանքը
եւ, պատճառներու եւ արդեանց անծայր շղթայն
նկատելով, սկզբան ու վախճանի խնդիրներու մուս-
լին մէջ կը խորամխի. բարեպաշտ կրօնասէր ոգին
հսկայ լուսաւորին ու ոսկեփայլ միջափն, անսահ-
ման ծովուն ու ցօղոյ կաթիլին, երկնածրար կալ-

նւոյն ու կարճաբերձ խոտին վրայ կը տեսնէ մի եւ նոյն անհուն էակին կարողութեան, իմաստութեան եւ սիրոյն դրոշմը. իսկ արուեստագիտին (artiste) համար բնութիւնը դիւթութիւն մ'է անդիմադրելի, անհուն հոգի մ'որ ինքզինք կ'արտայայտէ անթիւ ձեւերու տակ, որ պատեղաց աչքով կը նայի, գիշերով կը խոկայ, սղոխով կը շնչէ, հողմով կը մռնչէ, ամպերով կը գծագրի, ծաղկամբ կը ծալտի, արեգակով կը սիրէ, ովկիանով կը ցասնու, շանթով կ'սպառնայ, լոյսով կը փայփայէ, լճակով կ'երագէ, թռչնոց բերնով կ'երգէ ու համայնից բերնով կ'աղօթէ, նաեւ անսպառ գանձարան մը բացատրութեան՝ խորհրդանշանաց, ամենահարուստ երանգապնակ մը յորմէ կը քաղէ իւր յղացմանց մարմնաւորութեան ծառայող տիպեր ու պատկերներ: Անոր կը դիմեն զուարճասէրը, մենասէրն ու խոհասէրը, սիրահարն ու սիրազուրկը, յուսալիցն ու յուսաբեկը, երջանիկն ու թշուառը, եւ ամենեքինգոհ են, ամենեքին երախտագէտ առ նա այն համակրութեան, հանգստեան, վայելման, սփոփանաց, մոռացման ու յիշատակաց համար զոր կը գտնեն ի նմա:

Թէ եւ ամէն եղանակի մէջ բնութիւնը կենդանի է ու դործօն, թէ եւ ամէն եղանակի մէջ նա ունի իր գեղեցիկութիւնքն ու հրապոյրները, բայց մանաւանդ գարնային եղանակի մէջ հիասքանչ է նա, կենսաթորդ եւ բազմահրապոյր, որպէս կինն իւր կուսական տիոց մէջ կը զարդարուի իւր չքնադազոյն շնորհներով ու քողարկեալ աչերուն մէջ ունի ամէնէն աւելի դիւթութիւն ու ձայնին մէջ սրտահաճոյ քաղցրութիւն: Երկիրն, իբրեւ թա-

գուհի մ'որ կը զարդարուի, կը բանայ իւր գուհարատուփերն ու սապատներն ու կը պճնուի ճոխապաճոյճ, եւ ամենուրեք կը զարթնու կեանքը խոտոյն տակ միջատներ, օդոյն մէջ թիթեռներ, տերեւոց ետեւ թռչունք կան. արշալոյսն իր ցօղազին քրքմաթոյր ճաճանչներն ունի վերստին, վերջալոյսն իր լուսախառն մելամաղձիկ ստուերներն, պուրակն իր խոհալից հովանին, ծործորն իր դդչող առուակ, եւ ամէն ինչ սէր է ու սիրով կը դրկախառնի, զեփուռն զտերեւ կը փայփայէ, սոխակն զվարդ կ'երգէ եւ ովկէան՝ հանդարտ՝ երկնի լոյսերն կ'օրօրէ իւր ծոցոյն մէջ: Քանի՛օն աւելի կը գեղեցկանայ յայնժամ մեր գեղեցիկ Պոլիսը. ինչպէս իւսկիւտարէն ցՊէյքոզ, Օխլամուրէն ցՀիւնքեար Սուլու՝ Վոսփորի ամուսնք կը ծածկուին դալարեայ քօղով, ինչպէս իւր հովանաւոր եզերաց մէջէն կը հոսէ զովասփիւռ Քեազըտխանէի գետակն, ու Գատըզիւզ եւ Իշխանաց կղզիք Մարմարայի վրայ ծաղկալից ալեծածան կողովներու պէս կը ծփան: Որչափ գեղեցիկ է հիմայ ելնել Չամլըճայի բարձունքն մէկ նայուածով գրկելու համար Պոլսոյ բնութեան հրաշալիքներն, աչք մը յածելու Ռիինքիրօյէն ի Պէօյիւքտէրէ ու դիտելու Մարմարայէն ու Վոսփորէն կազմուած այն անընդհատ ու ոչ նուազ քան Աստղեանն հրապուրալից կապոյտ գօտին որ մեր Մայրաքաղաքին մէջքը կը պնդէ:

Բայց միթէ կրնանք մեք Պոլսոյ բնական գեղեցիկութեանց վրայ խօսիլ Պր. Չիլինկիրեանի Ուղեւորութիւնն ի Կոստանդնուպոլիսէն յետոյ, յորում մեր մեծամուռն հիւրն կը ներկայանայ այնքան մեր ըն-

կերային տգեղութեանց խիստ ու անաչառ քննադատն որքան մեր բնութեան շնորհներուն զմայլուն երգիչն :

Անդէպ չէ անշուշտ սիրոյ առարկայէն սիրողին ու տեսարանէն նկարչին անցնել, եւ Մաղկի նախկին խմբագիրն արդարեւ սիրահար մ'է բնութեան ու անոր ճարտար պատկերահաններէն մին : Բանաստեղծի խանդով օժտուած է Չիլինկիրեան, եւ մեր բնավայրաց ու դաշտանկարուց առջեւ հիացում ունի նա եւ Շաղոպրիանի, Լամարդինի ու Կօթիէի բառն իր չրթան վրայ — ամենագեղեցիկ : Անոնց վրձնոյն պէս իրն ալ ունի շնորհ եւ փափկութիւն, անոնց նման ինքն ալ ունի ամենէն նուրբ գեղեցկութիւններն զգալու համար քերթողի յատուկ զգայարան, — թէ եւ երկու տող հայերէն ոտանաւոր չի սրարունակեր իր գիրքն ու թէպէտ իւր կենաց մէջ բնաւ տաղաչափած չլինի թերեւս, այնքան ճշմարիտ է թէ ոտանաւորը մարմին մ'է յորմէ բացակայ է յաճախ հոգին, այն է բանաստեղծութիւնը : Ո՛րչափ ի դէպ եկաւ մեզ Ուղեւորութիւնը գարունին ու իր հրապուրանաց հետ, ինչ լաւ ընկեր մ'է պտոյսի՝ մատնանիչ ընելու համար մեզ մեր քաղաքին այս ինչ հրուանդանն որ ի ծով կը կարկառի ալեաց ծոցոյն մէջ զովացնելու համար կարծես արեւակէզ ճակատ մը, այն ինչ ծովախորշն որ իր ծնուազարդ եզերաց շուքին տակ կը հրաւիրէ յոգնած նաւակներ, սա՛ սարաւանդն որ՝ երկնից ցանկացող՝ կ'ամբառնայ հպարտ՝ ճառագայթներու պսակ ի գլուխ, եւ դա՛ աշտարակն ալեծուփ որ կոհակաց մէջտեղ արձանացած է գողցես իբր հարց-

ման նշան՝ առաջարկելով անոնց կնճռալի խնդիր մը : Թէ կիւրակէ՛ օր մը շոգենաւ մտնելով Մարմարայի ալիքները պատուես իշխանաց կղզիներն երթալու համար, թէ վտախորի եզերքները քերես զմայլուն աչք մը պտտցնելով օժապտոյտ եզերաց, կրհակածեւ բլրակաց, սոցա կողերն ու կտտարքն ծածկող թաւ անտառակաց, արքայական գիւթա՝ չէն մարմարակուռ պալատանց, քմահաճոյ ամառատանաց ու մարդաշատ ոգեւորեալ հրապարակաց վրայ, եւ թէ նրբամարմին ֆայրֆի մը մէջ ընկղմած՝ շարթու մէջ օր մը՝ Արկեղջիւրի խաղաղ ջուրերուն վրայէն ու Գարաղաճի եւ Պահարկյէի սիրուն կղզեկաց մէջէն սահիս երթաս ի Գեաղղրտխանէ, կրնաս միշտ հետդ ունենալ այս գրքոյկն ու համապատասխան էջը բանարով զգայուն սրտի մ'ու հրավառ երեւակայութեան մը տպաւորութիւններն հարցաքննել : Բայց Չիլիենկիրեան ամբողջապէս իր գրքին մէջ է ու նա Պոլխար կը շրջի ոչ միայն իբրեւ գեղասէր հոգի մը, այլ եւ իբրեւ իմաստասէր միտք մ'որ կը խոկայ ամենայնի վրայ, որ կը յիշէ, որ նաեւ ընկերային ու իմացական աշխարհն առարկաց կ'ընէ իր գննութեան : Ենչպէս Չայլո-Հարոլտի քայլերուն տակ յիշատակաց հոյւք կը թուցէին երամովին ու լեզու կ'ընէր ճամբուն վրայ գլորած քարն, մտածող նոճին, լռին դաշտն, նոյնպէս եւ մեր ուղեւորին մտացն առջեւ կը վերակենդանանան առապելական ու գիւցազնային նախաժամանակք, հին՝ միջին ու վերջին դարերն իւրեանց մերթ զբարթ մերթ տխուր, մերթ շնորհալի մերթ քրտոմընելի յուշերով ու պատկերներով, ու երեւակայու-

Թիւնը կը մոռեն, ու խոհանայ մէջ կը սուզեն ըն-
թերցողին միտքն: Մանաւանդ ինչպէս նարտար է
հեղինակն, որ հակապատկերներու մոլի Հիւկոյին
Թարգմանիչն է, սիրուն տեսիլի մը մէջ նետելու
պժգալի յիշատակ մը, ծաղկանց տակ սողոսկող օձ
մը ցոյց տալու, արծաթաջուր ազդիւրին առջեւ
արեան լիճ մը, եգեմային գեղեցկութեանց ծոցը
դժոխային որջ մը: Մեր անդունդք Թափանցիկ են
իւր արծուային աչաց համար ու ի վեր կը հանեն
իբեան ակեղ գազանիքներ զոր դարերէ հետէ կ'ըս-
քօղեն իրենց խորոց մէջ, ու մեր ծովափանց ջու-
րերուն ու անասուաց ստուերներուն ստրսուռին
մէջ բիւզանդական ոճրալի իրողութեանց վրայ խոր-
հրդաւոր փսփսուքներ կ'ըմբռնեն իւր ականջներ:
Ո՛չ նուազ մեր արդի ընկերութեան վիհը կը խու-
զարկէն իւր կորովարիւ հայեցուածներն, մանաւանդ
մեր ազգային ընկերութեան, ու կը պրպտեն նորա
խաւերն: Զիլինկիդեան խորին դիտող մ'է եւ ա-
նաչառ քննադատ մը մեր ընկերային բարուց, եւ
ինչ տգեղութիւն, նուաստութիւն, մոլութիւն ու
ապականութիւն որ կը նշմարէ՝ չի վարանիր անկեղծ
համարձակութեամբ ի վեր հանել ու մեր երեսին
տալ բարձր դասուց բարոյական ախտերն, երի-
տասարդաց հոգեկան ու մարմնական հիւժուժն,
կանանց Թեթեւութիւնն, ընտանիքի աւերն, սիրոյ
վաճառումն, ժողովոց դատարկութիւնն, գրչակ-
ներու մտային աղքատութիւնն, մամոյ ստորնալ-
թիւնն, սուտ ազգասէրներու դիմակն, կրօնաւորին
խղճի սեւութիւնն, ամէն ինչ կը դիտէ, ամէն ինչ
կը տեսնէ արգոսեան աչերով ու ամէն ինչ կը նկատ-

րէ մի քանի բացօտորիչ հզօր բառերով, չմոռնալով
գովել ու քաջալերել ինչ որ կը գտնէ՝ թէեւ սա-
կաւաթիւ՝ ներքողի ու խրախուսանաց արժանի :
Շողքորթ ապականարար մրողներու այն բազմու-
թեան մէջ, որ զմեզ կ'ողողէ, միտարիչ բան մ'է
անկախ նկարագրի ու արժանապատուութեան տէր
գրագիտի մը վերադարձն ի գրական ասպարէզ, եւ
փափաքելի է որ շարունակէ ընծայել մեզ իւր Ու-
ղեւորութեան նման, ազնիւ զգացմամբ ու լուրջ
խոհերով լի գործեր որ մեկնեն մեզ Ֆիզիքական
ու բարոյական բնութիւնն ու սովորեցնեն սիրել
գեղեցիկն ու ատել տգեղը :

ԺԵ

25 Յուլիս 1884

Սիրելի ընթերցող, թողունք որ կարիճներ կա-
տարեն իրենց խայթելու պաշտօնը, ազտօտ ջու-
րերու մէջ դադարող գորտեր կրկուան, տղմուտ
Հրազդասներ թաւալին հեւալով իրենց ատելութեան
նախանձու եւ ստութեան ալիքներու շեղքը, ան-
պատկառ գրչակներ՝ չկարենալով տանիլ որ եւ է
գերազանցութիւն՝ թոյն ժայթքեն ամէն արժանիքի
վրայ, իրենց ակռայներով պատուտել վազեն ամէն
գովաբան ու աքնին — ճիգ ընդունայն — բիծ
դնել ամէն անարատ ճակատի վրայ, մենք շարու-
նակենք մեր խօսակցութիւնն ու մենք ալ խօսինք

մրցանակաբաշխութեանց հանդէսներու, պատկաց; ատենախօսութեանց; ծափերու, յոյսերու, յոյզերու եւ արտասուաց վրայ: Կ'արժէ՞ միթէ զբազիւ այդպիսի էակներով որք կը բազձային ամէն անձ ու ամէն գործ իջած տեսնել իրենց մտաւորական ու բարոյական մակերեւութին հաւասարութեան, որք՝ եթէ կարենային խեցեվճիռ պիտի հաստատէին դուրս վտարելու համար իրենց հասարակապետութենէն ամէն Արիստիդէս ու Թէմիստոկղէս, որք՝ եթէ կարենային՝ աշխարհի չափ պիտի ընդարձակէին իրենց Արշակաւանն ու օդային գաւառները վանէին ամէն անկեղծ, առաքինի ու անձնուէր մարդ, որք պիտի խնդային Հոմերին ու Վիրգիլին վրայ ալ ըսելով «Թողէ՛ք անցնին սա ցնդածները», որոց մատենագրական խեղալը պիտի լինէր Արիստոփանի Աւսպն ուր Սոկրատ կը ծաղրուի, որք՝ ուղտեր կ'ընելու եւ մօղուկներ քամելու վարժ՝ պիտի դատապարտէին իսկ զՅիսուս որ մեղադրանաց ու վայի արժանի կը գտնէր զՓարիսեցիս...: Մարդիկ որ հարուստ տխմարին գձուձ զարմացող՝ ծաղր մ'ունին իրենց շրթանց վրայ ժողովրդեան ուսեալ զաւակին համար. մարդիկ որք՝ Լօյօլայի ձագեր՝ յաջողելու համար խտրութիւն չեն դներ միջոցներու մէջ ու պատիւը կը համարին նախապաշարուձ մ'որ առ առաւելն մերթ իրբեւ դիմակ ծառայելու օգուտն ունի. մարդիկ որք կը համարձակին իրենց քիթը խոթել ամէն տեղ ու մինչեւ իսկ ներքին՝ սրտի կենաց մէջ՝ հոն արատ մ'որոնելու համար իրենց ատելի արդարոյն ի դատապարտութիւն եւ որք՝ յուսահատ կարող են ամենէն սուրբ ու իրենց

սրտէն վեր բաներու վրայ խորհրդաւոր կերպով
գրուի օրօրել ու փոփոխել, կեղծ գոյներու մէջ վրձին
թափելու ու մրել, չըսուած խօսքեր վերագրել
ու յաղթանակաւ ժպտիլ. մարդիկ որք կը խարդա-
խեն ու կը գողնան Ազգին դրամն ու ազգասիրու-
թիւնը բերնէ չեն թողուր. մարդիկ... բայց չը-
սինք որ չարժեր գրադիլ ասոնցմով որոց շահատա-
կութիւնք բարեբախտաբար արդէն հանրածանօթ
ըրած են գիրենք. կալաթայէն մինչեւ Տփլիս եւ
մինչեւ Էջմիածին ամէն ճանապարհի վրայ ցանած
են իրենց քութեանց, գրպարտութեանց, ստու-
թեանց, անամօթութեանց նողկալի յիշատակներն
ու ամէն արձագանգ իրենց կատաղութեան ասիկար
ճիչերով հնչեցուցած. արհամարհել գիրենք ու անց-
նիլ՝ այս է նոցա արժանաւոր պատասխանը :

Խօսինք, այո՛, մենք ալ մեր դպրոցական տարե-
կան հանդէսներու վրայ որպէս արժան է խօսիլ
ամէն ճշմարիտ մարդու որ սուրբ կը նկատէ դաս-
տիարակութեան գործն ու նորա մէջ կը տեսնէ
մարդկութիւնը շարժելու եւ դէպի լաւագոյն ճա-
կատագրեր բարձրացնելու կարող լծակը : Ի՞նչպէս
կրնան, Աստուած իմ, ծաղր ի շրթունս եւ թոյն
ի սրտի մերձենալ այդ տօներուն. այդ անմեղ ու
յուսածիծաղ ճակատուց տեսիլն վագրն իսկ պիտի
կրնար ցածուցանել ու սատանն իսկ խանդաղատել :
Յուսածիծաղ, ստուգիւ այդ հանդիսից մէջ ամէն
ինչ յոյս է, ամէն ինչ յուսով կը ծիծաղի. մանկու-
թիւնը որ խոստմամբք լի ապագայն կը ներկայա-
ցնէ, հայրերն ու մայրերն, ամէն ազգայինք, աշ-
խարհագան թէ եկեղեցական, որք ներկայ վշտերու

մխիթարութիւնը, ներկայ զոհողութեանց վարձատրութիւնը կը գտնեն ուսանողաց պարուն վրայ եւ լուսադոյն աւուրց տեսիլներու մէջ կը յափշտակուին յուսալից: Ինձ համար դպրոցական ամսովերջի հանդէսներէն աւելի հրապուրալի, աւելի խորհրդաւոր, աւելի բանաստեղծական տօն մը չկայ, ու այսպէս նաեւ կ'զգայ ժողովուրդը որ գունդագունդ կը գիմէ հոն, մանաւանդ իգական սեռն, մայրերն որք այնքան խնդազին կ'երթան ծափահարել իրենց զաւակաց յաջողութեանց ու զանտեք պսակուած տեսներու քաղցր հպարտութիւնը վայելել: Եւ միթէ նոքա մեր գրեթէ միակ ազգային տօները չնն այժմ. հոն են Հայերը, հոն իրենց ամէն դասուց ներկայացուցիչներն. հոն անցեալն, ներկայն ու ապագայն. հոն յիշատակներն ու յոյսերն. հոն վիշտերն ու սփոփանք: Խորհրդաւոր ու սիրալի՛ գրկախառնումն. անդ կը սովորին Հայերն մոռնալ ամէն հեռ., ամէն ատելութիւն որ կը բաժնէ միանալու համար յառաջդիմութեան ազնիւ ճգանց մէջ. անդ հարուստը կը ծափահարէ ու ժպին աղքատին զաւակն որ մրցանակօք կը բեռնաւորի, անդ եկեղեցականն սրտայոյզ կը համարէ եւ կ'օրհնէ այն վաստակաւոր ճակատն որ քրտնեցաւ դաստիարակութեան համար. անդ է գրագէտն ալ, ժողովրդեան սիրելի գրագէտն որ բեմին վրայ երբեկուն պէս կ'ողջունուի որոտածայն: Ծափահարութեամբք զոր կ'արձակեն. եռանդագին այր ու կին, մանուկ ու ծեր, իբր ի տեսիլ մի հասարակաց բարեկամի. ու գրագէտը կը խօսի, ամէն դէմքեր կը ճառագայթեն, ամէն հոգիք կախուած են իւր

բերնէն . բարձր տեսիլներ , ազնիւ զգացումներ՝ հրապուրալի ոճով գեղեցկացած՝ կը լուսաւորեն մտքերն ու կը դիւթեն հոգիներն . նա կը միտքա-
րէ ու կը օրտապնդէ ժողովուրդը , նա կը բոցավա-
ռէ ուսանողները , նա կը վարձատրէ դաստիարակը .
— Այո՛ , կը վարձատրուէր դաստիարակը երբ հա-
մակրելի Գրասէրը , որ այդ խորհրդաւոր պահուն պաշտելի կը դառնար եւ կ'երեւէր իբր նախա-
խնամային դեր մը կատարելու զրկուած երկնա-
յին առաքեալ մը , երբ Գրասէրը մեղմանոյ՝ ճայ-
նով ու մեղրանոյ՝ բառերով կը գգուէր նորա տա-
ռապետլ վաստակեալ հոգին եւ փափուկ ձեռքով
բրարիոն մը կը հիւսէր քրտնաթոր ճակատին շուրջն .
— Եւ աչակերտներ ու աչակերտուհիներ կան . որք՝
իրենց շրջանն աւարտած՝ վկայական կ'ընդունին , եւ
Տնօրէնը պսակ կը դնէ նոցա գլուխն , եւ ծնողք ու
բարեկամք ծաղկահիւս գեղեցիկ փունջեր կը նուի-
րեն . ինչ սրտայոյզ տեսարան , երբ շրջանաւարտք
արտասուալից կ'արտասանեն իրենց « մնաք բար-
եաւ յն եւ երբ Տնօրէնն՝ դողդոջուն եւ զգածեալ
ձայնիւ՝ իւր վերջին խրատներն կ'ուղղէ նոցա որք
կը մեկնին իւր գրկէն ու կը քաջալերէ զանոնք յա-
ռաջագոյն կենաց կռուոյն դժուարութեանց դէմ .
թաց են ամէն աչքեր , ամէն սիրտ տրոփուն . եւ
ծափահարութիւնք կը թնդացնեն վայրն : Հոն ա-
չակերտք , դաստիարակք եւ ծնողք , ամէնքն ալ
միանգամայն երջանիկ են , միանգամայն ուրախ ի-
րենց վաստակոցն համար ու կը հրճուին ստացեալ
արդեանց վրայ : Եթէ առ տկարութեանն չէ՛ հոն
Ներսէս Պատրիարքը , հոն է իւր օրհնութիւնն ,

իւր գիրը կամ իւր ներկայացուցիչն , որ այս տարի մի քանի հանգէսներու մէջ Ազգային ժողովոյ Ատենապետն էր , ընտրութիւն որ յոյժ խորհրդաւոր թուեցաւ ինձ : Ժողովուրդն , իրօք արբշիւ , բուռն պայթում մը կուտայ իւր ամէն համակրութեանց զորս չգիտէ այլեւս զսպել . եւ ահա « կեցցէ » ի աղաղակներ կը գոռան որոց մէջ խառն կը լսուին Ս . Պատրիարքին , կրթութեան հերոսներու անուանք : Վերջապէս Եկեղեցին , յետ ամէն երգերու , արտասանութեանց , ճառերու եւ ծափերու , կը բառնայ իւր պատկառելի ձայնը , կ'օրհնէ թափուած քրտունքն ու քաղուած հունձքերն եւ Երկնից թեւարկութիւնը խնդրելով Հայ ազգին ու նորա հաստատութեանց վրայ՝ կը փակէ սրբութեամբ այս գերազանցապէս նուիրական հանգէսն : Երկար ատեն կը մնայ տակաւին ժողովուրդն այն հրապուրալի տեղւոյն մէջ ուր այնքան հոգեկան անճառ հաճոյք վայելեց , ու տպաւորութեանց հազորդակցութիւնք կը լինին . ծնողք ու բարեկամք մօտէն կ'ողջագուրեն յառաջադէմ պատանին . յաջող ատենաբանն , որ գիտցաւ հաւատարմապէս թարգմանել ժողովրդեան իղձերն , չըջապատեալ կը տեսնէ ինքզինք համակիր ոգիներէ որք մի զմիով կ'ելնեն նորա ձեռքը սեղմելու համար . դաստիարակը , քրտնաջան ուսուցիչն , ամենուն շնորհաւորութիւններն կ'ընդունի . գոհ են ամէնքն , կայ արդեօք ուրիշ հանգէս մ'ուստի ամէն մարդիկ , ամէն սեռէ , հասակէ ու պայմանէ , բաժնուին այսքան բերկրապատար , այսքան վերաշինուած հոգւով ու մտքով , տանելով իւրեանց հետ այնքան սիրուն տպաւորու-

Թիւններ, այնքան յոյս եւ սիրովանք եւ ազազային համար այնքան ազնիւ առաջադրութիւններ, ուր այնքան սերաիւ դւ զմայմամբ իրար խառնուին ու այնպէս գուգաձայն պատասխանեն միմեանց ժողովրդեան ամէն կարգաց ոգիք... բայց, մտցայ, կայ մէկը կամ ոմանք այդ հանդիսից մէջ որոց դէմքը մութ է, աչերը տարտամ, հոգին վիրաւոր ու մռնչազին, եւ որք ստուերի պէս կը սողոսկին կը փախչին յետ աւարտման՝ իրենց սիրտն անտանելի կերպով լցուած ու ճնշուած զգալով մաղձէ. նոքա նախանձու չարակամ ոգւոյն տխուր անձնաւորութիւններն են որք պիտի երթան վաղիւ իրենց թոյնը թափել այն թերթին մէջ որուն անհանդուրժելի է սր եւ է անուն զոր ժողովրդեան համակրութիւնը կը պատուէ :

Բայց ժողովուրդն անկեղծ է ու գիտէ ընտրել իւր ճշմարիտ բարեկամներն ու իւր թշնամիներն. նա քնազդու մն ունի ճանչելու ստոյգ արժանիքն ու գիտէ ծափահարել իրենց գործոց զաւակներն. նա կ'զգայ թէ դաստիարակութիւնը մահու եւ կենաց խնդիր է իւր համար եւ թէ իւր մեծագոյն բարութարներն նոքա են որք զինքեանս կը նուիրեն այս մեծ գործոյն, նոքա որք ուսուցչութեան բեմէն սահրապարակախօսութեան բեմէն կը ջանան հրահանգել միտքերն ու ազնուացնել սրտերն, ճշմարտութիւն ուսուցանել փոքրին ու մեծին, գեղեցիկն ու բարին քարոզել հասուն եւ տհաս հասակներու արժանաւոր դաստիարակներն ու տաղանդաւոր գրագէտներն, ահա իւր սիրելագոյն էակներն, իւր ապագային ճշմարիտ ճարտարապետներն : Ի՞նչ նշա-

նակութիւն ունի երբ գրչակ մ'որ գետ քերակա-
նութեան կանոններն չի գիտեր ու ազգին դժբախ-
տութենէն հրապարակի վրայ տեղ գտած է գրե-
լու՝ ամէն առթիւ փորձէ անպատուել մանկուոյն ու
ժողովրդեան մտաւոր ու բարոյական զարգացման
անձնուէր երախտաւոր ուսուցիչներն ու մատենա-
գիրներն՝ յեղյեղելով չարամիտ ու անիրաւ բազ-
դատութիւն մը Ռուսահայ վարժապետաց ու գրա-
գիտաց հետ. փառք Աստուծոյ, Ռուսահայք այն
աստիճան անժանօթ չեն մեզ որ հաւատ ընծայենք
այդպիսի ստապատիր բազդատութեանց ու փոր-
ձուինք գերազանց բաներ համարել զանոնք ու ա-
նարգել մերիններն. մեր առջեւ է Ռուսահայ մա-
տենագրութիւնն, մօտէն տեսած ենք նոցա ինճե-
շիգհնցիային մի քանի ներկայացուցիչներն ու նոցա
բարձրագոյն կրթարանաց մի քանի արդիւնքներն :
Անտարակոյս գիտաւորութիւն չունիմ բնաւ ար-
համարհել մեր Ռուսահայ եղբարց կրթական ու
գրական ասպարէզներու մէջ ցոյց տուած գործու-
նէութիւնն որ գովելի է ինքնին. բայց կ'ուզեմ
զգալի ընել այն չարամտաց ու յաջադիւտաց ու-
մանց հնարքն որք ամէն առթիւ «Ռուսահայ Պրո-
ֆէսորներն, Ռուսահայ հեղինակներն» գոչելով կը
ջանան նսեմել թրքահայ ուսուցչութեան ու գրա-
կանութեան առաջնակարգ ներկայացուցչաց արժա-
նիքն : Այսպէս Աւգոստեայ դարուն նախանձոտ
կրիտիկոսներն իրենց ժամանակակից մատենագրաց
արժանաւորութիւնը կ'ուբանային դրուատելով չա-
րունակ նախնի քրմական մատենագրութիւնն. այս-
պէս ամէն ազգաց ու ամէն ժամանակաց մէջ ապի-

կար միջակութիւնն միշտ հեռուներն գացնած է կատարելութեան տիպարներն փնտռել տեղեալու ժամանակաւ մտաւ եղողներն անգոսնելու գոհացումը վայելելու համար :

Եւ քանի որ տեղն է՝ ըսենք թէ անհասկանալի է ոմանց կողմանէ խօսքի եւ խօսողներու դէմ ցոյց տրուած ատելութիւնն ալ եւ ուրիշ կերպ չէ կարելի մեկնել, բայց եթէ իբրեւ հետեւանք անզարգացեալ մտաց եւ կամ մախանաց վասն զի խօսքն մարդկային էակին գեղեցկագոյն, վսեմագոյն ստորողելիքն է ու նորա եւ բանականութեան առնչութիւնք այնպէս սերտ են որ երկուքին անուանք նոյնացած են շատ լեզուներու մէջ. հայերէն բան կը նշանակէ խօսք եւ բանասկանողիւն միանգամայն լատին ratio եւ oratio միեւնոյն բառերն են, ու յունարէն λόγος ունի կրկնակի նշանակութիւն: Երբ մարդիկ միմեանց քով կուգան, ի՞նչ աւելի գեղեցիկ քան այն կարողութիւն զոր ունին գաղափար փոխանակելու. ի՞նչ սլիտի մտածէինք մարդոց բազմութեան մը վրայ որ լուռ իրարու երես նայէին. խօսքի թշնամի պարոններն արդեօք մարդկութիւնն կ'ուզէին անբանից վոհմանի մը դարձնել: Եթէ խօսքն զմարդ պատուող գերագոյն կարողութիւնն է, մարդոց պարտքն է ուրեմն մշակել զայն, եւ ստուգիւ խօսքին մշակութիւնն ուղիղ կը համեմատի ժողովրդոց մտաւոր մշակութեան հետ: Ո՞ր ժողովուրդք են ամենէն աւելի յառաջագէմք քաղաքակրթութեան մէջ. անշուշտ անոնք որոց մէջ խօսելու արուեստն կատարելագործուած է: Լաւ խօսիլ կը նշանակէ լաւ մտածել, լաւ զգալ ու լաւ

բացատրել, այսինքն, որպէս Պիւֆօն կ'ըսէ, միանգամայն միտք, հոգի եւ ճաշակ ունենալ: Հին Յունաց մէջ պերճախօսութեան զարգացումն արդիւնք ու նշան մը չէր իրենց ծաղկեալ քաղաքակրթութեան. Հռովմայեցիք ո՞ր ատեն իրենց քաղաքակրթութեան զէնիթն հասան. — երբ ունեցան Յուլիոս կեսարու եւ կիկերոնի նման հրապարակախօսներ: Մտնենք արդի քաղաքակրթեալ ազգաց մէջ ու պիտի տեսնենք թէ ի՞նչ պատիւ կը վայելէ նոցա մէջ խօսելու ձիրքն ու ո՞րքան իրենց վարժարանաց մէջ խնամով կը մշակուի այն: Երբ մարգկային գումարումներ կը լինին, երբ ամենուն սիրտք կը բաբախեն համակիր, երբ ամենուն ուշն գրաւուած է միեւնոյն խնդրով, բախտ մը չէ՞ ունենալ հասարակութեան առջեւ խօսիլ գիտցող մարդիկ որ բացատրութիւն մը տան այն զգացմանց որովք յուզուած են ամենուն հոգիներն կամ որք գիտնան լուսաւորել մտքերն ու ցնցել սրտից թերէրն ի նպաստ գեղեցիկ ու հանրագուտ գազափարաց: Եւ դիտենք միանգամայն որ ո՞րչափ աւելի կրթուած է հասարակութիւն մ'այնքան աւելի դժուարահաճ է խօսքի մասին, այնքան աւելի կը պահանջէ որ ատենաբանն իր մտքին հետ հաճեցնէ նաեւ իր երեւակայութիւնն ու ճաշակն, ու փոխադարձաբար գեղեցկախօս ատենաբանն կը կրթէ իւր ունկնդրաց գեղեցկագիտական զգացումն ու կը նպաստէ նոցա ճաշակաց փափկացման: Կոչու ու անուպայ մարդիկ միայն կրնան ծաղրել գեղեցիկ խօսելու ձիրքն ու փոյթն: Կ'ըսուի թէ պէտք է սակայն որ ըսուած խօսքերն իմաստալից լինին. տա-

րակոյս չկայ որ լաւ ատենաբանի մ'էական յատկութիւններէն մին սլարտի ըլլալ հմտութեամբ եւ իմաստութեամբ քօսիլ. առանց այս յատկութեան կրնայ կորզել ընտրեալ կաճառի մը ծափերն : Ոմանք, որք առակին աղուէսին նման իրենցմէ շատ վեր գտնուած խաղողներուն « խակ են » գոչելու սովորութիւնն ունին, կ'աղաղակեն թէ իմաստ չկայ նոցա խօսքերուն մէջ որք կ'ատենաբանեն մեր հանդիսից մէջ ի գոհունակութիւն ունկնդիր բազմութեան : Այս ոչ ապաքէն ապուշի ու տխմարի տեղ դնել է բոլոր ունկնդիրներն ու զինքեանս անմտօրէն անոնցմէ գերագոյն ճաշակի ու կարողութեան տէր մարդիկ համարել : Բայց ինչո՞ւ չեն խօսիր դոքա . թող հրամեն ու սովրեցնեն հասարակութեան թէ որն է ճշմարիտ ծափահարելի ատենախօսութիւնն . ինչո՞ւ նաեւ, եթէ դոքա խօսքի թշնամի են, ամէն օր հրապարակը կը ընուն զրախօսութեամբք . ոչ ապաքէն գրելն ալ խօսիլ է հանրութեան . յայտնի է թէ այդ խեղճուկներն առակի աղուէսին ծիծաղելի դերը կը կատարեն : Ուրիշ խօսք մ'ալ կը յեղեղուի յաճախ . « գործել պէտք է աւելի քան խօսել » . այո՛, գործել պէտք է, բայց խօսիլ ալ պէտք է, եւ սլարագայներ, վայրկեաններ կան ուր խօսիլն է մեծագոյն ու կարեւորագոյն գործն, յորմէ կը հետեւի թէ խօսիլն ալ գործել է : Բայ աստի, ոչ ապաքէն գործն ալ շատ անգամ խօսքի արդիւնքն է . խօսող մ'որ ամբոխին վրայ ներգործելու կարողութիւնն ունի՝ կարող է հրաշքներ գործել, կարող է հազարաւոր մտքերու մէջ դնել միեւնոյն համազումն ու հազարաւոր սրտե-

րու մէջ միեւնոյն յոյզը բորբոքել ու մղել բովանդակ ժողովուրդի մը կամքն ի մի եւ նոյն գործ : Մեծ է խօսքին զօրութիւնն . մարդկային միտքն՝ իւր միջնաբերդին մէջ ամրացած՝ ոչ մի երկրային զօրութեան կը հաւանի անձնասուր լինել բացի խաքէն որ միայն կարող է ընկճել զայն ու վարել ուր եւ կամի :

Սակայն դառնամք մեք մեր խնդրոյն . խնդակցիլ սկէտք է որ մրցանակարաշխութեան հանդէսներն հետզհետէ կը շատնան ու կ'սկսին տակաւ՝ յառաջագէմ դպրոցաց ընծայած օրինակին շնորհիւ՝ աւելի կանոնաւոր ու գեղեցիկ կերպով կատարուի : Նշանակութեան արժանի է որ շրջանաւարտ աշակերտներ հասցնելու փափաքն ու սովորութիւնն ալ երթալով կ'ընդհանրանան , ինչ որ ցոյց կուտայ ուսմանց որոշ յայտագրի գոյութիւն եւ ծնողաց գէթ մէկ մասին վրայ իրենց զաւակաց դպրոցական ամբողջ շրջան մը կատարել տալու իմաստուն յօժարութիւն մը : Այս հանդէսներն , մանաւանդ ինչ ինչ վարժարանաց մէջ , ճշմարիտ տօներ են գրական ու երաժշտական՝ հրահանգիչ եւ ազնուարար . նոցա մէջ ժողովուրդն , զգալի օրինակաւ տեսնելով ուսանող մանկուոյն վրայ մտքի եւ սրտի կրթութեան գեղեցիկ արդիւնքներն , կը համակրի դպրոցին ու ազգային դպրոցին , դաստիարակութեան աննչը կ'արժարծի ու կը ծաւալի եւ ազգային յառաջդիմութիւնն կը շահի :

Ամէն յառաջդիմութիւն , ամէն ապագայ բարօրութիւն մեզ համար կախումն ունին կրթասիրական ոգւոյն տարածումէն . մեր նրապարակա-

խօսաներն չեն կրնար չափազանց խօսիլ սոյն պէտքի վրայ ու չափազանց գրգռել ազգայնոց մէջ դպրոցական գործոյ եռանդն . դեռ շատ խօսիլ, շատ գրել պէտք է արթնցնելու համար ամենուն յօժարութիւնն զհողութիւններ ընելու յանուն ազգային դաստիարակութեան, դրդելու մանաւանդ մեր մեծատուններն կրթական մեծագործութեանց մէջ որոնել ստոյգ փասքն ու ազնուագոյն հաճոյքն : Ժողովրդեան ճշմարիտ բարեկամ գրիչներուն սլարտքն ալ է քաջալերել ամէն ջանք որ կը լինի յօգուտ կրթութեան, բարձրացնել դաստիարակը, հրապուրելի ընել զայդ պաշտօն, մեծարանօք ու դգուանօք շրջապատել այն անձնաւորութիւններն որք բոլորանուէր կը նետուին այսօրինակ դժնեայ բայց փրկագործ ասպարիզի մէջ, վերջապէս ջանալ կրթական նոր ու բուռն շարժում մը գոյացընել տակաւ իրագործելու համար բոլոր այն միջոցներն յորոց Հայութեան բարոյական ու մտաւորական վերածնութիւնը կ'ակնկալուիք :

Ժ. Զ

30 Օգոստոս 1884

Սիրելի ընթերցող, մեր տուններուն մէջ զբօսանայ գլխաւոր միջոց համարուած է խաղը : Երբ մի քանի անձինք ժողովին մի տան մէջ՝ լաւագոյն բան մը չեն կարող ընել քան խմբուիլ խաղի օսեղանին

շուրջն ու փորձել իրենց բախտն, այսինքն կորուս-
նել ամէն զուարթութիւն, զայրանալ, կատաղիլ,
ներսէն ինքզինքն ուտել կամ, եթէ մերթ ընդ մերթ
բախտը ծիծաղիլ թուի, հեգնել ուրիշի ճախողու-
թիւնն եւ ուրախանալ ի վնաս այլոց՝ յաջորդ պա-
հուն անցնելու համար հակառակ կացութեան. ու
կր կարգին նիւթ ընծայելու հակառակորդին ան-
գութ ծաղուն եւ խնգութեան: Չգիտեմ թէ ինչ-
պէս խելացի ու ազնուական կոչուող անձինք կր-
նան զքօսանք համարել զայս, վասնզի յայտնի է
թէ խաղամոլութեան այս ախտն մեր բարձր ըն-
տանեաց մէջ ամենէն աւելի ճարակած է: Չկան
միթէ լաւագոյն ու ազնուագոյն միջոցներ զքօսնելու
եւ զուարճալի ու միանգամայն օգտաւէտ կերպով
անցընելու մեր պարապոյ ժամերն ու տեսակցու-
թեան վայրկեաններն: Գեղեցիկ երաժշտական հատ-
ուած մը նուազել դաշնակի վրայ կամ երգել ի
միասին, գրական ընտիր հատուած մ'արտասանել
ու նորա իմաստիցն ու գեղեցկութեանց մասին գա-
զափարաց փոխանակութիւն մ'ընել, գիտական՝ ի-
մաստասիրական նիւթոց վրայ խօսիլ ու վիճարա-
նիլ, օրուան ընկերային մեծ դէպքին կամ գրական
մեծ իրողութեան մասին կարծիք յայտնել՝ մտային
ու հոգեկան մարզանք մը պիտի լինէին անտարա-
կոյս ու ժամերն պիտի սահէին շատ հաճոյքով եւ
մեծ օգտիւ: Քաղաքակրթեալ ազգաց ակումբ-
ներուն մէջ սովորաբար այսպէս կ'ըմբռնուի ընտա-
նեկան կամ ընկերական զուարճութիւնն. չեն մոռ-
նար մարդիկ նոցա մէջ թէ խելք ու հոգի ունին,
մանաւանդ թէ կը յիշեն որ բարձրագոյն կարգի

հաճոյից միջոց ու գործի են նոքա . ինչ որ մանա-
ւանդ կը հրամցնեն իրարու՝ իրենց խելքն ու սիրտն
է, իւրաքանչիւր ոք կը պարզէ իւր մտաւոր ու
հոգեկան ճոխութիւններն ու իր ազնուազոյն մասը
կը նուիրէ ընկերութեան : Մեր ընկերութեանց
մէջ մարգիկ տեսած եմ, տաղանդաւոր՝ արուես-
տագէտ՝ բանաստեղծ՝ մարգիկ, որք ի չգոյն զի-
րենք հասկացողներու՝ գացած առանձնացած են
տնկիւն մ'իրբււ անպէտ արարած արհամարհուած,
վասնզի խաղացող չեն, ընկերութեան մօրդ չեն .
Բայց այդ անձ թէ խօսի՝ իւր բերնէն մարգարիտ
պիտի թափէ, թէ երգէ՝ ներդաշնակութեան ալիք
մը պիտի հոսի իւր շրթունքէն . ո՞վ կը հասկանայ
զայն, ո՞վ կը գնահատէ . կեցցէ խաղը, ան է ըն-
կերութեան աղբ : Բարեբախտաբար, սակայն, աստ
անդ կան ընկերութիւններ որք աւելի ազնիւ ճա-
շակ մը կը յայտնեն, որք աւելի կ'ախորժին միտք
ու սիրտ զուարճացնող գրօսանքներէ, որք գիտեն
վայելել Պէթօֆէնի մի սօնադն, Միւսէի մի տաղն,
Ժիւլ Վէրնի մի վէպին վերլուծութիւնն, հանձա-
րաբանութիւն մը, համով կատակ մը, եւ մաղթելի
է որ նոցա օրինակը տարապիտիկ լինէր ու այն-
պիսեաց թիւն օճէր մեր մէջ :

Երկու տարիի չափ յառաջ, սիրելի ընթերցող,
գտնուեցայ մի այսպիսի ընտանիքի մէջ . երեք քոյ-
րեր կային անդ . իրենց ծնողք ընտիր կրթութիւն
մը տուած էին անոնց . մաքուր հայերէն կը խօսէին
ու քաջ Ֆրանսերէն . երեկութին առաջին մասն
անցաւ մերթ երգելով, վերթ վիճաբանելով, մերթ
արտասանութիւններ ընելով . իւրաքանչիւրն այս

երեք Խարիթայներէն կը փութար ի հանդէս բերել ինչ որ կար ազնուագոյն իւր մէջ, եւ մտքի ու սրտի հազուագիւտ ձիրքեր ընկերութեան գերագոյն հաճոյք մ'առթելու կը ծառայէին: Քոյրերէն մին ըսաւ թէ իրենք ալլա՞յ մ'ունէին որոյ մէջ իրենց յարգելի նշանաւոր ծանօթներուն արձանագրել կուտային բուն իրենց ձեռքով պատասխաններ հարցարանի մը զոր միօրինակ կ'առաջարկէին նոցա: Հարցումներն կը վերաբերէին առ հասարակ ճաշակի, նախասիրութեան, նախամեծարութեան խնդիրներու: Աւելորդ է ըսել թէ իսկոյն երեւակայութիւնս բորբոքեցաւ, հետաքրքրութիւնս անդիմադրելի եղաւ, եւ իմ խնդրանօք դիւթական ալլա՞յը բերուեցաւ: Ալ երեկութին մնացորդն ագո՞վ անցաւ: Հետաքրքրական բան էր միօրինակ հարցման մ'այլ եւ սլ անձանց կողմանէ տրուած պատասխանները տեսնել: պատասխանողներուն մէջ կային սեռական անձինք, վաճառականք, գիտունք, արուեստագէտք, բանաստեղծք, եւ պատասխանք անվրէպ կը պատկերացնէին իւրաքանչիւրի պաշտաման ու քնաւորութեան տիպը: Այդ պատասխաններն տեսակ մը մտերմական խոստովանութիւններ էին: Հարցմունք այդ վերնագիրն օրդէն կը կրէին: փառասէրը, սնափառը, սիրահարը, սիրազուրկը, արծաթամոլն ու հեշտամոլը, նիւթապաշտն ու հոգեպաշտը, սուրի մարդն ու գրչի մարդը, կարկինի մարդն ու քնարի մարդն, ամէնքն ալ իրենց ներքին կեանքն գրած էին անդ, ամէնքն ալ իրենց հօգւոյն պատմութիւնն ըրած էին, իրենց ինքնալուսանկարը՝ եթէ այսպէս կըր-

նանք ըսել՝ շինած էին : Չմոռնանք ըսելու որ մերթ-
զարմանալի կերպով արգարացած էր Կոնստնի վր-
ճյուր — L'esprit qu'on veut avoir gâte celui qu'on a .
— , եւ մերթ փափկազգած երեւելու ճիգն ան-
բնական ու ծիծաղելի ըրած էր : Մարդիկ տար-
օրինակ են . ամէն մարդ ամենուն լաւ հանգամանք-
ներն ունենալ կը փափաքի , եւ երբ չէ կարող
կը կեղծէ , կը շարի , ու այդու երեւան կը բե-
րէ իւր նկարագրի ծիծաղելի մէկ կողմը : Ինչ որ
ալ լինի , աչպօմին ընթերցումն հետաքրքրական
ուսումնասիրութիւն մ'էր հոգեբանական . մէկ բառն
ամբողջ կեանք մ'ի վեր կը հանէր , մէկ խօսքը
մոգական լուսով մը կը լուսաւորէր հոգւոյ մը խո-
րը : Չոր օրինակ , սա հարցման « Ի՞նչ յատկութիւն
կը բաղձամ կնոջ մը վրայ » , կար մարդ որ պա-
տասխանած էր « Տգեղութիւն » , մինչ մի սւրիչն
գրած էր « Կուրութիւն » . այս վերջինն կերեւի թէ
Ալֆօնս ա'Արախօնի կարծիքէն էր ու առն ալ կա-
րեւորագոյն հանգամանքն պիտի համարէր խու-
թիւնը , որպէս զի կարելի լինէր երջանիկ ամուս-
նութիւն մը կազմել : « Թէ որ հեղինակները նա-
խամեծար կը համարին » , այս առաջարկին խելացի
գորովալից երիտասարդ մը պատասխանած էր
« Կենացս հեղինակներն » . պետական անձ մը « Եր-
կիրն ուր կ'ուզէի ապրիլ » սուաջարկին դիմաց գրած
էր « Թուրքիա , Թուրքիա » :

Ի մէջ այս ամէն խոստովանութեանց ուշա գը-
րաւեցին երիտասարդ խարտեաչ ուսուցչի մը խոս-
տովանութիւնքն որոց մէջ տարրինակ նմանութիւն
մը գտայ իմ ներքին զգացումներուս եւ ճաշակնե-

բուս հետ . մտացս մէջ դրոշմուեցան . նորա պատասխաններն , եւ , իբրեւ քեզ համար եւս հետաքրքրական , ազնիւ ընթերցող , կը փութամ յառաջ բերել աստ մի քանի գլխաւորներն ի նոցանէ :

Յատկութիւնն զոր նամեծար կը համարիմ մարտէս քր վրայ .

— Ուղղութիւն , պարկէշտութիւն , ի մի բառ՝ բարոյականը . մարդ մը՝ ինչ որ ալ լինին իւր տաղանդք՝ չէ կարող հաճոյ ըլլալ ինձ եթէ միեւնոյն ատեն պարկէշտ եւ ուղիղ չէ :

Յատկութիւնն զոր կը բաղձամ կնոջ մը վրայ .

— Ո՛հ , շատ յատկութիւններ կը բաղձայի կնոջ մը վրայ , մանաւանդ անոր որոյ բախտին կցել պիտի կոչուէի իմս . բայց վասն զի մի միակ հանգամանք կը հարցնէք , պիտի ըսեմ ձեզ զայն զոր նախամեծար կը համարիմ . այն է , այն է . . . բայց մի քիչ դժուարին է պատասխանել . . . այն է որ ունենայ սիրող սիրտ մ'ընկերացած մի քիչ բանաստեղծական մտքի հետ , որ եւ ճառագայթէ շնորհալից ու փափուկ պահարանի մը մէջէն :

Ինչ որ անեկեկ աւելի կը գնանատեմ բարեկամացս վրայ .

— Իրենց բնաւորութիւնը :

Զբաղումն զոր նախադաս կը համարիմ .

— Զբաղիլ մի քիչ ամէն բանով :

Դիպաւոր քերութիւնս .

— Գուցէ կարծելն թէ շատ թերութիւններ ունիմ :

Ինչ որ կուզէի ըրիս .

— Կ'ուզէի ըլլալ ինչ որ ներողամիտ բարեկամ .

մներս կը կարծեն զինէն թէ եւ՛ եւ ինչ որ թշնամիներս չպիտի բաղձային երբեք որ լինէի :

Աշխարհն ուր կը բաղձայի ապրիլ .

— Երազոցս աշխարհն :

Հեղինակներն զոր կը յարգեմ ամենեկն աւելի .

— Բանաստեղծներն են : Միտքս ու սիրտս միշտ կը դառնան կուգան վերստին առ բանաստեղծութիւն՝ նման ալիքին որ բնազդաբար կը մղուի անդուլ դէպ եզերքն : Մանուկը կ'երգէ , երիտասարդութիւնը կը սիրէ , ծերութիւնը կ'աղօթէ , եւ ամէն հասակք քնարէն կը խնդրեն իրենց ներքին կենաց բացատրութիւնն : Այսպէս բանաստեղծք պիտի լինին միշտ մարդկութեան նախասիրած հեղինակներն :

Երաժիշտներն որք սիրելիագոյն են ինն .

— Մենտեղտն՝ Գերմանացիներէն , Պելլինի՛ իւտալացիներէն , Կունօ՛ Գաղիացիներէն , եւ Հայերէն՝ Զուհաճեան . բայց քան զերաժշտութիւնն ամէն այս վարպետներուն նախամեծար կը համարիմ բրնտութեան մեծ երաժշտութիւնն :

Դիւցազնուրիս ի պատմութեան .

— Պէտք չէ շատ հեռուներն երթալ գտնալու համար . պատմութիւնն ամէն օր կը շինուի մեր շուրջն , եւ դիւցազնութեան վսեմագոյն գործերն ո՛չ ապաքէն ամէն օր մեր աչաց առջեւ կը կատարուին ՄԱՐՑ ձեռքով :

Սիրելի նկարիչներս .

— Վսեմն առաւել է քան զզեղեցիկն . տարտամն , անհունն քան որոշն , սահմանաւորն . երկինքն անսահման է , ովկէանն՝ անեզր , մշուշն՝ ան-

ձեւ եւ ծփուն: Այլազովսքիի վրձինն գտած է
գաղտնիքն շօշափելի ընելու ինչ որ կը խուսափի,
նկարելու զանհունութիւնն. վսեմին նկարիչն է
նա: Նախամեծար կը համարիմ զայն բոլոր ուրիշ
նկարիչներէ որք հունաւորն, սահմանաւորն գծե-
ցին, որք գեղեցիկ միայն եզան: Գալով այն նկար-
չաց յորոց կը նողկամ՝ նոքա են որք կը նկարեն
իրենց դիմքն:

Անուանին զոր կը սիրեմ ամենեկն աւելի.

— Արդարեւ չեմ ուզեր ըսել ձեզ զայնս:

Ինչ որ պժգաչի է ինձ ամենեկն աւելի.

— Շատ կարճ է. դիմակը:

Բարենորոգումն զոր կը յարգեմ առաւելագոյն.

— Այն որ կը լինի կանանց ձեռքով, վասնզի
աւելի ազդեցիկ ու տեւակտն է:

Ի՞նչպէս կ'ուզէի մեռնիլ.

— Աչքս հանգչած ամենասիրելի ու հրեշտա-
կային, տխուր ու միանգամայն ժպտուն գէմքի
մը վրայ, ձեռքս արտասուալից բայց մխիթարեալ
Բարեկամութեան ձեռքին մէջ, առջեւ ունենալով
Պարտուց խիստ յայ գոհ գէմքն, միտքս անմա-
հութեան երազներով գրաւուած եւ կարծելով լսել
ձայն մի հեռաւոր որ կը կրկնէ զիմ անուն, աչնան
մէջ, տրտմապէս գեղեցիկ երկինքով մը, այսպէս
կ'ուզէի մեռնիլ:

Երջանկութեան երազս.

— Քանիներ կազմած եմ եւ քանիներու հազիւ
ծնած մեռնիլը տեսած եմ. նման հեռաւոր փայ-
լուն այլ պատիր երեւութի մը, կը շողային հե-
ռուն, հորիզոնին վրայ. կը մօտենայի, ձեռք կը

կարկառէի եւ չկար ինչ: Ի՞նչ պիտի ընես, մարդն աշխատէ շինուած է: Պատրանքէ ի պատրանք գլորելով կ'երթայ կը հասնի մինչեւ գերեզմանի անդունդն: Այսու ամենայնիւ մարդ չի դադրիր երազներ տեսնելէ: Կարծես ստուգիւ կեանքը քուն մ'է որոյ զարթումն է մահը: Կ'երազենք միշտ: հազիւ մէկ երազը կը ջնջուի եւ ահա ուրիշ մը կը կազմուի, ինչպէս ծովուն մէջ ալիք կը յաջորդեն ալեաց: Թշուառագոյնք, նոքա որք ամենէն աւելի խարուած են բախտէն, կ'երազեն դարձեալ, թէ եւ լինի մահուան հանգիստն: Ուստի եւ իրաւունք ունիք ինձ հարցնելու երջանկութեան երազս: — Այն է ամուսնանալ, ունենալ խաղաղ, միանգամայն լուրջ եւ զուարթ ընտանեկան յարկ մը, ինձ յատուկ աշխարհ մը, իբրեւ արեգակ՝ կին մը սիրող ու սիրեալ, տանը նախախնամութիւնը, լուսամիտ խորհրդատուն իւր ամուսնոյն, հազորդ նորա գաղափարաց ու համակրութեանց, նոյնքան կարող առտնին իրաց զբաղելու որքան բարձրանալու մտաւոր իրերու՝ առանց ծեքծեքող մը կամ իմաստակ մ'ըլլալու, որ բարի եւ անաչառ, մտացի եւ միամիտ, քեղեցիկ եւ համեստ ըլլայ միանգամայն: ընտանեկան յարկ մը զոր ապա զուարթացնեն երկու կամ երեք մանուկներ, մարմնացեալ ճամբարիտ հրեշտակներ, կենդանի պատկերք իրենց հօր եւ մօր, աշխոյժ եւ երգիչ թռչունք այն ոսկեղէն վանդակին զոր իմ հոռն պիտի կոչէի, որոց արծաթի ձայներն, միամիտ ծիծաղի քրքիջք, մանկային աղմկալից զբօսք ընուն տունն հնչուն բանաստեղծութեամբ մ'եւ խառնեն զայն պար-

տուց ըւրջ տալին զոր կը կատարեն իրենց ծնողք . երկու կամ երեք սիրուն տղեկներ , որք՝ երեկոյին ժողովուած մեծ սեղանին շուրջն՝ հայրիկէն՝ կամ մայրիկէն խնդրեն մեկնել իրենց պատկերազարդ մեծ գրքին նկարներն . ընտանեկան յարկ մ'ուր գան մերթ ընդ մերթ սակաւաթիւ ընտրեալ բարեկամներ ի միասին վայելելու համար գիտողութեան՝ քննադատութեան ոգւոյն ազատ ասպարէզ տալու հաճոյքն , եւ մի քիչ ըստ բախտի իմաստասիրելու , եւ վիճարանելու մի քիչ , — վասնզի սիրելի է ինձ վիճարանութիւնն , այդ մտաւորական կռիւն . — ընտանեկան յարկ մը , անքոյթ ապաւէն , ուր հոգին կարենայ ապաստանիլ ի վերջ վաստակալից օրուան՝ անդ կնոջ եւ զաւակաց սիրոյն , անձնուիրութեան , անբժութեան եւ գեղոյ տեսիլովն հանգչելու համար բոլոր ատելութիւններէն , բոլոր անիրաւութիւններէն , բոլոր ապականութիւններէն , բոլոր տգեղութիւններէն որք օրուան մէջ տխրեցուցին , զզուեցուցին , չարչարեցին զինքն . ընտանեկան յարկ մը վերջապէս , ճշմարիտ սրբաւայր երջանկութեան , ուր սէր , բարեկամութիւն , առաքինութիւն , ուսումն , աշխատութիւն , ընթերցումն , բանաստեղծութիւն , երաժշտութիւն , յիշատակք եւ յոյս զեայլելի գործեն փոխ առ փոխ ժամերն , եւ ուր ցաւն իսկ ունենայ քաղցր ու սրբազան բան մը՝ նորանոր առիթներ ընծայելով անձնուիրութեան , նորանոր միջոցներ ապացուցանելու բովանդակ առաքինութիւնն որում կարող է : Ահա երջանկութեան երազս : Յոյժ համեստ , յոյժ խոնարհ , յոյժ տնտեսական է , պիտի ըսեն գոցէ այլք . բայց ինչ ընեմ .

փառասիրութիւնս համեստ է, ու երազս ալ համե-
մաս է անոր :

Ուսուցչին այս երազն իրագործուած է այսօր :

ԺԷ

30 Սեպտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող, Հելէնի մ'առեւանգումը Տրովական մարտը գրգռեց, չէր արժեր որ Նար-
կիսի մը բռնի ամուսնութիւնն ալ Հաճընական
պատերազմ մը յարուցանէր, եւ եթէ չարժէր՝ ին-
չո՞ւ ապա մարտագոտ թմբուկը պիտի հնչեցնէր Ա-
րեւելք, ինչո՞ւ յանկարծ գրօշի մը պիտի կերպա-
րանափոխուէր լայնածաւալ թերթն՝ իր վրայ կրե-
լով « Իրաւունք » եւ « Վրէժխնդրութիւն » բա-
ռերն, ու զայն քալեցնող վարչական խորհուրդն ալ՝
սպայակոյտի վերածուած՝ յարձակողական ու պաշտ-
պանողական յատկագծեր պիտի կազմէր, աւրէր
ու վերաշինէր, ռազմագիտական գաւեր ու հնարք-
ներ ստեղծելու տքնէր, հեռագրական թելերն ի-
րար անցընէր, կութթէմպէրի խաղաղասէր մեքե-
նայներն մանգղիոններու եւ հրատարակութեան
ասպարէզն ճակատամարտի դաշտի փոխարկէր,
փաստարանական՝ իրաւագիտական տաղանդներու
նիզակակցութիւնն հայցէր, դարաւոր գերեզման-
ներ բանալով՝ նոցա մէջ գէն եւ զարդ որոնէր ու
վերջապէս Նորասուենիեան խանի ամիսցէն չարա-

գործաց որջը, այն է Հաճընը, ռմբակոծել պիտի փորձէր: Պզտիկ խնդիր է միթէ այս. ո՞չ ապաքէն շատ անգամ ընկերային աշխարհը վրդովող մեծ խնդիրներ կ'իներու պատճառաւ ծագումն առած են եւ ասպետարարոյ Արեւելիեանք կարող էին անտարբեր մնալ գեղեցիկ նա մանաւանդ տկար սեռին վերաբերող անհատի մը գէմ եղած նախատանայ առջեւ եւ «Հաճնոյ խնդիրը» չգրգռել, մինչ Միջին դարու ասպետութիւնն «Աստուած եւ Տիկինս» կը գոչէր եւ սպառազէն ու մահաշունչ կը թռչէր ի պատերազմ:

Կատակը մէկդի, սակայն. ո՞վ պահ մը չգգաց զայրութի մուռնչն իւր լանջաց մէջ, ո՞վ չգգաց իւր հոգին ապստամբած՝ երբ առաջին անգամ կարդաց Արեւելիի մէջ Ատանայի թղթակցին նամակն. անլուր ոճրագործութիւն մը կը գործուէր աղջկան մը վրայ, եւ այն՝ սպասարկութեամբ եւ ընդ հովանաւորութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնէի մը. ամենուն հերք ցցուեցան իրենց գլխուն վերայ եւ «պատուհաս» գոչեցին շրթունք ամենուն:—Ողջիկ մը կը խլուէր իր ծնողաց ծոցէն ու իր սիրականին գրկէն, մի քանի կաշքմբուռն քաջաց բազուկք՝ հակառակ նորա լալագին բողբոջանայ՝ վեր կը բռնէին զայն յանկամս իւր, մինչ քահանայն պսակի արարողութիւնը կը ձեւացնէր աճասպարանօք. յետոյ Տրգատն ու Հրբիփսիմէն առանձինն կը թողուէին մի խուցի մէջ որոյ դուռը կը պահէր Եպիսկոպոսն, եւ ահա արիասիրտ դիւցազնուհիէն պարտեալ երիտասարդին օգնութեան կը զր'ուէին երկու կարիճներ. մարմի-

նը կը նուաճուէր բիրտ ու միացեալ ուժէն ու պատիւը կ'ստիպուէր անձնատուր լինել, վայրենութիւնը կը յազթանակէր, եւ հուսկ ապա դժբաղդ զոհն, արիւնլուայ՝ պատառատուն զգեստներով խառնիխուռն մազերով կը դրուէր ձիու մը վրայ ու փողոցներէն անցնելով կը տարուէր վայրագ բռնաւորին տունն, ու փողոցներուն մէջ կը կաթէին իւր արցունք ու կը լսուէր դեռ իւր նուազեալ կերկերեալ ձայնն որ կը բողբէր խուժուժներուն դէմ եւ օգնութիւնն, արդարութիւն կը հայցէր Եւ Արեւելոյ ալ ինչպէս ամէն մարդկային էակ՝ իրաւունք ունէր յուզուելու, սրամտելու, ոճրագործներուն վրայ արդարութեան կայծականց տեղացումը պահանջելու, բայց անշուշտ այն պարագային մէջ ուր հաստատուէր թէ թրդթակցին պատմութիւնն ստուգութիւն մ'էր եւ ոչ կցկցեալ վէպ մը կամ խեղաթիւրեալ ու չափազանցեալ իրողութեանց պատիր նկարագրութիւն մը։ Մինչ, առաջին տպաւորութեան մեղմանալէն յետոյ, շատեր պաղ արեամբ մտածելով պատմուած իրողութեանց վրայ՝ ստոյգ լինելու համար չափազանց դազանային կը գտնէին զայնս ու կը խորհէին թէ կիրք մը կամ թաքուն նպատակ մ'իրաց այդօրինակ դժոխային կերպարան մ'ուզած էր տալ, Արեւելոյ չուզեց կարծել թէ իր թղթակիցը կրնայ սխալիլ, կրնայ կրից մատնուիլ, կրնայ խաբել, եւ, իւր միամիտ վստահութեան վրայ յեցած, ձեռնարկեց այն անվերջանալի գատասացութեանց ու պայքարներուն որք լուրջ մարդոց ծիծաղն իր վրայ հրաւիրեցին եւ օգին մէջ սուր խաղցնող Տոն ֆի-

չողի մը դերը կատարել տուին իրեն : Ամէն քըն- նութենէ , ամէն դատաստանէ յառաջ այս ինչն յան- ցաւոր համարիլ ու այն ինչը զոհ , ոտքով գլխով խնդրոյն մէջ նետուիլ միակողմանի տեսութեամբ եւ անտեղի մեծանձնութեամբ ինքզինք կողմերէն մէկուն տրամադրութեան տակ դնել առանց կաս- կածելու որ գուցէ ստորին խարեբայի մը գործիք եւ խաղալիկ կը լինի՝ արդարեւ ծանր մարդու գործ չէր : Ի՞նչ անսահման վստահութիւն ազլկան հօր վրայ , նորա հեռադրոց , նամակաց ու բողոք- ներուն վրայ ու միւս կողմանէ կասկած եւ ան- հաւատարմութիւն այն ամենուն մասին որք Գըր- գեաշարեան կամ գէթ իր թղթակիցը չեն : « Բայց քահանայն սապէս կը հեռագրէ , կաթողիկոսը կը հերքէ , ուրիշ թղթակիցք կը մերժեն եւ նոյն իսկ պետական դատարանը տարբեր կերպով կը վճռէ » : — « Ո՛չ , կը պատասխանէ Ղալաթիոյ Հայ Թերթը , Գրգեաշարեանին մէկ նամակն ունինք զոր վազը պիտի հրատարակենք եւ որ անհերքելի փաստե- րով պիտի ապացուցանէ թէ ազլիկը բռնաբարուած ու լլկուած է . հակառակը կարելի չէ . նոյն իսկ եթէ առարկայն վկայէ թէ մի այդպիսի բռնաբա- րութիւն ի գործ դրուած չէ իւր անձին վրայ , ա-ւելի կը սիրենք հաւատալ թէ մտային խանգար- ման մը՝ ցնորքի մ'ենթակայ եղած է քան հաւանիլ որ ստած լինի մեր թղթակիցը , սուտ խօսի Գրգեաշարեան , Հայ եպիսկոպոս մը յանցաւոր ե- ղած շլինի . . . »)

Խնդրոյն ստացած վերջին վիճակին մէջ Արեւելի բռնած լեզուն գրեթէ կրնայ այսպէս ամփոփուիլ .

եւ մենք չեմք կարող մեր զարմանքը բռնել այս ընթացքին վրայ . չէ՞ կարելի որ Նարեկիսի հայրն՝ իւր նպատակին չը հասնելուն վրայ զայրացած՝ ուղէ վլվլուկ յարուցանել վրէժ լուծելու համար անոնցմէ որք իւր ծրագիրն ու հաշիւներն քանդեցին . չե՞ն անսնուած հայրեր որք ի վաճառ հանած լինին իրենց աղջիկը , նոցա պատիւը . վասն զի հայր է՝ իւր դիտաւորութիւններն միշտ սուրբ են , իւր խօսքերն պատգամ ճշմարտութեան . նա չէ՞ կարող կեղծել , չէ՞ կարող յանուն իւր դստեր կեղծ նամակներ խմբագրել , եւ այլն : վերջապէս խոհեմութիւնը , լրջութիւնը կը պահանջէին որ Արեւելք քննութիւն պահանջելով բաւականանար ու նորագոյն եւ ընդարձակագոյն տեղեկութեանց սպասէր . եւ ոչ թէ փող զարնէր , ծուխը չը տեսած « հրդեհ » աղաղակէր եւ գուցէ անարատ եկեղեցականի մ'անունն ալ տիեզերական ամօթոյ եւ նախատանաց մատնէր : Ի՞նչ շահ կար իրեն համար այս կերպ վարուելուն մէջ . — չեմք կրնար մեք մեր մասին համոզիչ պատասխան մը գտնել այս հարցման . վաստնովի եթէ ստոյգ լինէր իրողութիւնն իւր քրտմնելի պարագայներով անտարակոյս չպիտի մնար թաքուն , հասարակաց խիղճը պիտի բողբէր , հոգեւոր եւ մարմնաւոր արդարութեան աչքը պիտի տեսնէր եւ նոցա բաղուկն յանցաւորները զարնելու համար չեմ կարծեր որ պէտք ունենար Արեւելքի բարկութեան սպասելու . ուրիշ բան՝ եթէ եկեղեցական ու աշխարհային իշխանութիւնք անտարբեր մնային կամ մատնտու լինէին իրաւանց . վասն զի եթէ ստոյգ իսկ լինէր իրողութիւնն՝ մաս-

նաւոր պարագայ մ'էր, որ միայն մասնաւորներ պատժոյ եւ ամօթոյ պարտական կը կացուցանէր, մէկ եկեղեցականի ապօրէն գործն Հայաստանեաց եկեղեցւոյ օրէնքը չէր եղծաներ եւ նորա մէկ զեղծումը չէր ապացուցաներ, քանի որ ամենուն ծանօթ է ամուսնութեան մասին մեր եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը, ուստի եւ Արեւելք վնասակար օրէնք մը ջնջել տարու փառասիրութենէն ալ չէր կրնար դրդուիլ: Եթէ այսքան կը յուզեն եւ կը տաղնապեն զինք մասնաւորաց ձեռքով գործուած ոճիրներ՝ առաջին անգամն է որ տեղի կ'ունենայ անհատական իրաւանց բռնաբարում մը. ոչ ապաքէն ինքն իսկ իւր սիւնակներուն մէջ ամէն օր կը պատմէ աստ անդ գործուած եղեռներ որոցմէ ոմանք մարդկային կենաց, ոմանք ընչից եւ այլք պատուոյ դէմ դաւաճանութիւններ են, բայց երկտող խորհրդածութիւն մ'իսկ չի տեսնուիր այն տողերէ յետոյ ուր այսօրինակ ահաւոր ոճիրներ կը պատմուին: Մի՞ դուցէ Արեւելք օրինակ մը տալ ուզեց այն քաջութեան որով Հայերն կը փայլին յաճախ, այն է քաջութիւն իրարու դէմ, տկարին դէմ:

Ի զուր կը պնդէր նա թէ, մարմնային ճնշում ի գործ դրուած լինէր թէ ոչ, խնդրոյն բնութիւնը չէր փոխուեր. վերջին պարագային մէջ խնդիրն օրինական սահմանէն կ'ելնէր ու բարուց սահմանին մէջ կը մտնէր, եւ բարքերն ալ չեն պատժուիր օրինական ճամբով այլ իրաց տրամաբանական հետեւութեամբ, ու չեն կարող փոխուիլ մէկ օրէն միւսն՝ այլ քաղաքակիրթ կենաց սկիզբներն

հետզհետէ աւելի խորն ու աւելի հեռուները տանելով ընկերութեան մէջ: Մէկ կողմանէ ստուգագոյն տեղեկութեանց սպասելով պարտաւոր էր Արեւելի օգուտ քաղել այս առթէն ի վեր հանելու համար գաւառացի ժողովրդեան մանկային հարսնախօսութեան անբանաւոր սովորութեան աղետաշի հետեւանքներն ու կրօնային իշխանութեան ուշադրութիւնն հրաւիրել: Ստուգիւ եթէ մեր թերթերն ուզեն լուրջ եւ հիմնական խնդիրներով պարապիլ, փոխանակ անձնականութեանց զհետ պընդելու եւ կիրքեր գոհացնել ջանալու, ամենօրեայ դէպքեր ինչ պատուական առիթներ կ'ընծայեն: Բռնի ամուսնութիւն. այս խորագրի ներքեւ՝ հանքացնելով խնդիրն՝ ինչ գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը կարելի էր ընել ընդհանրապէս մեր ամուսնական սովորութեանց վրայ եւ դիտել տալ թէ եթէ Հաճոյ դէպքն պարագայներէն մի քիչ նշանաւորութիւն եւ հռչակ ստացաւ՝ որքան բռնի ամուսնութիւններ իրապէս ամէն օր կը կատարուին մեր մէջ եւ մեր աչաց առջեւ առանց մեր ուշք գրաւելու եւ ամենափոքր բողոքի մը տեղի տալու: Բռնի ամուսնութիւնը դեռ մեր բարուց մէջ է, դեռ դուրս չէ ելած: Այդ հայրն, որ այսօր չորպաճիներու եւ եկեղեցականի մը դէմ բողոք կը բառնայ իւր աղջիկն հակառակ իւր կամաց ամուսնացուցած լինելու ամբաստանութեամբ, անտարակոյս իւր մտքին մէջէն իւր անբռնարարելի իրաւունքը կը համարի զաւակ կարգելու այդօրինակ եղանակ մը, վասն զի ինքն հայր է ու կարող ըստ իւր քմաց տնօրինել իւր զաւակին ապագան: Եւ

քանի՛ քանի՛ հայրեր այսպէս կը խորհին տակաւին ան մեզ, ո՛չ միայն դաւառաց՝ այլ նոյն իսկ մայրաքաղաքիս մէջ, եւ քանի՛ քանի՛ դժբաղդ էակներ արտասուօք ու սարսուռով կը դնեն իրենց ձեռքըն ատելի ձեռքի մը մէջ ու կը կապուին ան յաւէտ՝ հնազանդելու համար հօր մը բռնաւոր կամաց ։

Ահա երկու երիտասարդներ իրար կը սիրեն, իրենց հոգիք յերեսար խառնուած են, գիշեր ցերեկ իրարու վրայ կը մտածեն, երազն են միմեանց ։ ստուգիւ այնքան պատշաճ են իրարու՝ Ֆիզիքական ու բարոյական հանգամանօք եւ ամէն ինչ երջանիկ միութիւն մը կ'ազդարարէ ։ Այլ ահա գեղեցիկ առաւօտ մը հայրն առանձինն իւր առջեւ կը կոչէ իւր աղջիկն ու հանդիսաւոր ձայնով կ'իմացնէ նմաթէ որոշած է զայն կնութեան տալ իւր բարեկամներէն այսինչ անձին ։ այդ մարդն արդէն անցած է կենաց հասարակածէն, իւր միտքն ու սիրտն խոպան դաշտեր են, կոշտ է իւր վարմանց մէջ՝ բայց կրցած է երկար աշխատութեամբ, խաներու անկիւնը ծնգելով, պանիր հաց ուտելով ու քիչ մ'ալ խարդախ ձամբայներով բաւական ստակ շահիլ ։ աղջիկն երբ կը լսէ այդ անունը՝ կը դողայ, կը գունատի, մտածելու համար ժամանակ կը խնդրէ ։ Այդ մտածումի օրերն ի՛նչ հոգեբանական տանջանքի ժամեր կը պարունակեն ։ խեղճ օրիորդն ի զուր կ'աշխատի հաշտուիլ հակակրելի էակի մը յաւիտենական կապով մը միանալու քստմեծեցուցիչ դաշտափարին հետ ։ իւր աչքին առջեւէն չի հեռանար իւր հոգւոյն ընտրեալը որ մերթ կը ժպտի իրեն սիրազին եւ մերթ կը նայի յուսահատ լաւադին ։ մին

արջանկութեան հրապուրիչ տեսիլն է, միւսը դժոխքի ուրուական կը թուի իրեն: Վերջապէս կ'որոյշ պատասխանել իւր հօր թէ լաւ է մեռնիլ քան կին լինել այդ մարդու: Ո՛հ, այն ատեն տեսնելու ես հօր զգայրոյթը, ինչպէս կը հեգնէ խեղճ աղջիկն ու նորա զգացումները կը վիրաւորէ, ինչպէս նորա առջեւ անգթօրէն կը ծաղրէ անոր սիրած երիտասարդը որ ֆրանսերէն կը ջարդէ, շիֆ կը հագուի, բայց գործակալ մ'է թոշակաւոր: Նորա համար նշանակութիւն չունին տաղանդքու ապագայն անվստահելի է: Հուսկ ապա կը յայտնէ իւր աղջկան թէ այս է իւր վճիռը եւ թէ կամայ կամ ակամայ պարտի ընդունիլ... աղային ձեռքը: Հէք կոյսն արցունքով կը հագնի հարսանեկան հանդերձներն, պսակի ժամն սեւ ժամ մ'է իրեն համար ու անդարձ հրածեշտ մ'իւր երանութեան երազներուն... առագաստին մէջ կը նետուի իբրեւ գերեզմանի մը մէջ... Միթէ շատ մ'օրիորդաց, շատ մը հարսնացեւոց պատմութիւնը չէ՞ այս, եւ միթէ բռնի ամուսնութիւններ չեն սոքա որ լուռ անշունջ կը կատարուին ընտանեկան յարկաց տակ: Ինչո՞ւ ապա սոքա չեն գրաւեր մեր հրապարակագրաց ուշն, ընկերային այսօրինակ հանրական երեւոյթներ չեն ուսումնասիրուիր նոցա կողմանէ, եւ այնքան ազնուկ կը յարուցուի կեղակարծ դէպքի մը շուրջն, իբր թէ բռնի ամուսնութիւնն անսովոր բան մը լինէր, իբր թէ ամէն օր թշուառ աղջիկներ զոհ չերթային անոր, իբր թէ սոցա կրած հոգեկան տանջանքն կարծեցեալ մարմնային լիցումներէ նուազ դժնդակ լինէին:

Երբ թերթ մը ժողովրդականութեան դափնւոյն կը ցանկայ, երբ իրօք ոգեւորեալ է հանրային շահուն ծառայելու վեհ փառաքանօք, առիթներ կը պակսին միթէ. թող Արեւելի յիշէ Մանգուսի անցեալը. Մանգուսի՝ երբ թաղի մը վարժարանը կ'այրէր ու մանկտին փողոցները կը մնար անուսումն՝ աւերակաց վրայ դպրոց մը կը կանգնէր ու նորա հովանւոյն տակ կը կոչէր լուսազիբկ մանուկներն. երբ Ազգին Հիւանդանոցն անտէր կը մնար՝ նորա խնամակալութիւնը կ'ստանձնէր, շուկայէ շուկայ կը պտտէր եւ սնունդ ու զգեստ կը հայթայթէր տառապելոց, եւ վարժարանի մը շէնքը կը կառուցանէր այդ հաստատութեան շրջապատին մէջ. երբ քաղաք մը սովէն կը բռնուէր՝ հրապարակային ատենախօսութեանց բեմ կը կանգնէր, գութ ու եղբայրութիւն կը քարոզէր եւ հաց կը հասցնէր սովեալներուն. այսու ստացաւ նա այն ժողովրդականութեան դափնին որ զարդարեց յայնժամ նորա ճակատը եւ որում ո՛չ մի Օրադրապետ արժանի եղած է ցարդ : Արեւելի առիթ մ'ահա, գեղեցիկ առիթ մը՝ իրաւամբ շահելու այն ժողովրդականութիւն որոյ ետեւէն կը թռչի կրից եւ կողմնակալութեան թեւերով որք միշտ կէս ճամբան կը թողուն զինքն. Զէյթուն հրոյ ճարակ եղած է վաճառանոց, տուն, եկեղեցի, դպրոց մոխրոյ կոյտ մ'են արդ, ու երեք հազար ընտանիք կը մնան անյարկ, անհաց, անուսումն, անմիտար. թող ցունց տայ իրեն թշուառաց օգնելու վսեմ իղձը. երիտասարդներ են որ կը կազմեն նորա վարչական մարմինն, եւ բարոյապէս ու նիւթապէս կարող

մարդիկ կան բաժանորդական ընկերութեան մէջ ուզուին. օն անդր, թող հանգրիճեն իրենց թեւերըն ու քզանցքն, հանգանակութեան մը ձեռնարկեն, ի գութ հրաւիրեն սիրտերն, գործ տեսնեն, ճշմարիտ բարիք մ'արտադրեն: Ամէն օր իրենց մէկ գրողը Մշակի ներքողը կ'ընէ. լաւ. նա լրագրապետ մ'էր ու Միացեալ ընկերութեանց 20000 թուրքի հաւաքեց ու յղեց: Այսպիսի գործեր կատարելու է, այսպիսի նպատակներու համար աղմուկ հանելու եւ հրապարակը դղրդելու է, եւ ոչ թէ աննշան ու կասկածելի թղթակից մը պաշտպանելու համար սիւներ ու սիւներ լեցնելու: *Sorsum corda*.

ԺԸ

31 Հոկտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող, թերեւս այսօր եւ դու հոն էիր, Մայր Եկեղեցին, այն բազմամարտի Հայ ժողովրդեան մէջ որ եկած էր վերջին ողջոյն մը նուիրել ներսէս Վարժապետեանի մարմնոյն, եւ դու յուզուեցար ու հեծեցիր ինձ նման տեսնելով մեծ անձնաւորութիւն մը քայքայուած ու սեւ վիհը բացուած ու կազմ կ'ընելու նորա յետին մնացորդքն: Աւանդ, ինչ ցաւազին տպաւորութիւն կը կրէ մարդ, երբ կը մտնէ տեղ մ'ուր ամէն ինչ սիրելի էակի մը վրայ կը խօսի տակաւին եւ ուրկէ սակայն

անհետացած՝ դացած է անդարձ այդ սիրեցեալ
էութիւնն: Կենացս մէջ ամենարուսն կերպիւ այդ
վշտադին զգացմամբ երկիցս համակուեցայ. մին՝ երբ
յետ մահուան իմ ամենասիրելի մօրս՝ աչք յածեցի
հայրենի տանս չորս դին ու չգտայ հոն զայն որոյ
մատանց հետքն կը կրէր ամէն ինչ եւ որոյ շունչն
դեռ կը ծփար սենեակներու մթնոլորտին մէջ, եւ
երկրորդ՝ երբ այսօր Մայր-Եկեղեցւոյ տաճարը մտ-
նելով՝ իւր գագաղին մէջ պառկած ու անշունչ
տեսայ զնա որոյ ձայնն այնչափ անգամ թնդացու-
ցած էր այդ կամարներն եւ որ այնչափ անգամ
վեհաշուք երեւցած էր անդ ժողովրդեան: Այդ-
պիսի պարագայի մէջ կենաց ու մահուան հակա-
պատկերն աւելի ազդու կը ներկայանայ մարդուն,
աւելի ապշեցուցիչ, եւ մարդկային միտքն արագ
բաղդատութիւն մ' ընելով անցելոյն ու ներկային՝
առաւել հզօրապէս կը ճնշուի անէութեան գաղա-
փարէն: Այսօր կ'ակնարկէի Պատրիարքական գա-
հուն ու կը կարծէի բազմած տեսնել անդ Ներսէսն
իւր պատկառելի վեհութեամբ. կը նայէի գրան եւ
ինձ կը թուէր թէ ահա ներս կը մտնէ քահանայ-
ներէ ու վարդապետներէ առաջնորդուած ու կը
յառաջանայ բարեպաշտ ամբօխին մէջէն որ կը ճեղ-
քուի իւր առջեւ յարգալիւր. կը դարձնէի աչքս ի
բեմ ու դիմացս կը նկարուէր նա հայրապետական
զգեստութեամբ զարդարուած, թագ ի գլուխ, գաւա-
զան յաջ ու քարոզող հազարաւոր բազմութեան որ
կախուած կը մնար իորա քաղցրախօս պերճաբան
չրթներէն. ու կը կերպարանէր աչացս առջեւ Ներ-
սէս Սրբազանը, իւր բարձր ու գեղադիտակ հա-

սակաւ , սեւ մազերով , կրորովի նայուածքով , յանկուցիչ դէմքով , եւ երբ ապա կը դիտէի դադազն ու կը խորհէի թէ հոն էր նա անշարժ , անզգայ , անկենդան , դիակնացեալ , ու չէր կարող այլ եւս բանալ աչերն , լսելի ընել իւր ձայնն , խօսիլ մեզ , ոգեւորել զմեզ , գոգցես գերեզմանի պաղ քար մ'ալ կը ծանրանար իմ սրտիս վրայ ու կ'ընկճէր զայն , հոգիս մթութեան մէջ կը խարխափէր , եւ աչերս կը լցուէին արցունքով :

Եւ ո՞վ չարտասուեց , ո՞վ չողբաց Ներսէս Պատրիարքի մահն . արեւելքէն արեւմուտք եւ հիւսիսէն հարաւ հնչեցին հեծութեան ձայներն եւ սուգ առին՝ ամէն երկնից տակ՝ սիրտք Հայկազանց , երբ համբաւն արագ սիւռեց յընդհանուրս Հայոց Հօր մահուան ցաւալի բօթն : Ի՞նչ ընդհանուր եւ եզական արտայայտութիւն սգոյ , ապացոյց այն խորին սիրոյն որով ամէն Հայոց սիրտք տողորուած էին Ներսէսի նկատմամբ : Զնա չճանչցող ոք՝ ներկայ գտնուելով յուզարկաւորութեան հանդիսին՝ պիտի հասկնար իսկոյն թէ մեծ մարդ մ'եղած էր նա , թէ գիտցած էր ամբողջ ազգի մը երախտագիտութիւնը շահիլ եւ սիրելի ու պատկառելի ընել զինքն ո՛չ միայն իւր ազգայնոց՝ այլ եւ օտարաց : Մատազ եւ յուսափայլ ուսանողութիւնն , ազգային ընկերութիւնք , եկեղեցականութիւնն , երեսփոխանք Ազգին , ժողովք եւ խորհուրդք , կառավարական պաշտօնատարք , աստիճանաւորք տարակրօն , եկեղեցեաց , ներկայացուցիչք դեսպանատանց եւ օտար մամլոյն , ամէնքն ալ , տխուր վշտաբեկ , ի վիրայ մանաւանդ քան ի պաշտօնէ յորդորուած , կը շրջա-

պատէին ողբացեալ Հայրապետին դազաղն ու ան-
վերջ թափոր մը կազմելով վերջին անգամ մ'ի տես-
կը հանէին նորա մարմինն բիւրաւոր ամենազգի
ժողովրդեան որ թաղծագէմ դիզուած էր՝ ծովա-
կոյտ՝ ճանապարհաց ու անցից վրայ: Խորէն Սրբա-
զանին բնաբանն ստոյգ բացատրութիւնն էր իրո-
ղութեան. «Եւ ժողովուրդն ելաց լալիւն մեծ, զի
այր մեծ անկաւ յիսրայէլ »: Իսկ այսօր որչափ
սրտաշարժ էր ժողովրդական վշտի արտայայտու-
թիւնն. ամենուստ տեղացող ծաղկեայ խաչերու եւ
պսակաց ներքեւ աներեւոյթ եղած էր բարձրագիւր
դազաղն. դողցես բովանդակ ազգի մը սիրտն՝ ան-
հուն պսակի մը փոխուած՝ եկած էր բոլորիլ ներ-
սէսի մարմնոյն շուրջն. անթիւ լոյսերու եւ անհա-
մար ծաղկանց մէջ կը հանգչէր նա. մահն պատրիար-
քական՝ կաթողիկոսական աթոռներէն աւելի բարձր
ու գերափառ գահոյք մը յօրինած էր իրեն. ստու-
գապէս մի այդպիսի դազաղ սեամն է անմահու-
թեան տաճարին. եւ եկեղեցականք ու աշխարհա-
կանք, ուսուցիչք եւ ուսանողք, երեսփոխանք եւ
ժողովուրդ, մեծատունք եւ աղքատք, ջերմե-
ռանդն՝ պատկառոտ, կը համբուրէին՝ արտասուա-
լից՝ զնա ծածկող նուիրական հանդերձքն որք
կրկնակի սրբազան եղած էին: Կարծես թէ անհնա-
րին էր ժողովրդեան հաւանիլ որ ի հող ամփոփի
իւր ամենասիրելի Հովուապետն, անհնար էր նմա
համոզուիլ թէ այլ եւս ոչ այլ ինչ կը մնար ի նմա-
նէ՝ բայց եթէ ափ մ'ոսկրոտի որ գերեզմանի բա-
ժինն էր. նորա սրտին ու մուայլ անդունդին մէջ
կուի մ'ըլլալ կը թուէր. պահանջեց որ գէթ մաս

առ մաս՝ տակաւ առ տակաւ ծածկէ զնա հողն , գողանալ իւր աչերէն : Ազգային Երեսփոխանութիւնն իւր նստերը դադրեցուց , փակեցան ժողովք , փակեցան ընկերութեանց գործատեղիք , եւ մանկտին դպրոցաց սգաց զմահ մեծ վարդապետին :

Այսպիսի ընդհանուր եւ խոր սգոյ ապաքէն արժանի էր Ներսէս . նորա մահուամբ մեծ ոգի մը կ'անհետի Հայ աշխարհէն , լուսափայլ աստղ մը կը մարի Հայութեան երկնից մէջ : Չլսել զինքն այլ եւս մեր եկեղեցեաց մէջ՝ վարդապետող այնքան իմաստութեամբ որչափ սրտագին պերճախօսութեամբ , չունենալ զայն մեր ժողովոց , մեր վարչութեան դլուխն իբրեւ առաջնորդ արի ու լուսամիտ , չտեսնել զայն մեր վարժարանաց մէջ՝ երկնախրախոյս հրաւիրակ ի լոյս , մեր յառաջդիմական ճգանց մէջ չզգալ այլ եւս նորա աջն որ չէր պակսեր երբեք կարկառեղ յօրհնութիւն եւ ի թիկունս , զրկուիլ մի քաջ հովուէ՝ անձնուէր իւր հօտոյն երջանկութեան , մի ճյմարիտ հասարակաց Հօրէ որոյ սրտէն կ'անցնէին իւր զաւակները խոցող ամէն նեւք եւ առ որ կարող էր վստահութեամբ դիմել ամէն վրչտակիր ու կարօտեալ , եւ վերջապէս այն անապատին մէջ՝ ընդ որ կ'ընթանամք տաժանաքայլ՝ չնըմարել զինքն այլ եւս՝ իբրեւ նոր Մովսէս գնացող մեր առջեւէն , արդարեւ դառն ու անդարմանելի կորուստ մ'է , ամէն ողբոց արժանի : Ներսէս , թէ իբրեւ մարդ եւ թէ իբրեւ եկեղեցական , մին էր այն չքնադազիւտ անձնաւորութիւններէն որք պատիւ կը բերեն մարդկութեան եւ հպարտութիւն կ'ազդեն Ազգին որ ծնաւ զնոսա : Բնութիւնն օժ-

տած էր զնա ճոխաբար, եւ Երկիրք զայն ստեղծե-
լու ատեն՝ կարծես՝ ի մտի ունէր դերն որում զնա
կը սահմանէր եւ առ այն կուտար նմա ամէն կա-
րեւոր ու մոգիչ հանգամանքներ: Գերազանցապէս
համակրելի կերպարանքի մը կը միացնէր քաղցր
ձայն մ'որ կարող էր սակայն զգացմանց ամէն ել-
եւէջներուն հետեւիլ, սիրտ մ'որ հնոց մ'էր ամէն
ազնիւ ու վեհ կրքերու, միտք մը սուր՝ թստիանցող
հեռատես՝ ազատ՝ ճկուն, քերթողի աշխոյժ ու երե-
ւակայութիւն եւ բերան ներշնչեալ ատենաբանի:
Այսպիսի սակաւագիւտ յատկութիւններով զարդար-
ուած երեւցաւ նա յանկարծ՝ քսանամեայ վարդա-
պետ՝ Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյն մէջ,
եւ ամէնքն կարծեցին տեսնել մի այլ Դանիէլ երկ-
նազդեցիկ: Ո՛ւստի ուսած էր լեզուն զոր կը խօսէր.
Ո՛ւստի այն իմաստութեան պատգամներն որք իւր
բերնէն կ'ենէին. Ներսիսեան վարժարանէն ուր
աշակերտած էր. — բայց իւր վարժապետներուն
խսկ անձանօթ էր այդ բարբառ. Եկեղեցականէն
որ ձեռնադրած էր զնա. — բայց ոչ մի եկեղեցա-
կան թերեւս յօրէ անտի ուր լուծ էին Շնորհալին
ու Լամբրոնացին՝ լսելի ըրած էր ցայն վայր մի
այսպիսի հեշտալուր, դիւթիչ, ոսկեղարեան, ի-
մաստալից ճարտարխօսութիւն: Բնութիւնն էր իւր
վարժապետը. Ներսէս իւր բնատուր ճրից մէջ գը-
տած էր սքանչելապէս արագ զարգացման մը մի-
ջոցներն. իւր բարձր բանականութեան մէջ կը գըտ-
նէր իւր քարոզած ճամբատութիւններն, եւ իւր
հրաբորբոք սրտին մէջ ճարտարխօսական այնպիսի
հնարքներ որոց գիտակ չէին հուետորք: Այսպէս

ինչ որ բնութիւնը կ'ընէ՝ անհամեմատ կերպով ի վեր է քան արդիւնքն մարդկային ճգանց , եւ ամբողին ալ բնազդումն ունի աստուածայնոյն , կ'իզայ ոգին որ երկնային մատին կնիքը կը կրէ , կը յարի , կը հպատակի նմա , անոր կը յանձնէ յօծարակամ իւր ճակատագիրքն ու կը հետեւի նմա հլութեամբ : Այսպէս եղաւ Ներսէսի ալ համար . այդ անունն իսկ մարդարէական ու նախախնամական բան մ'ունենալ կը թուէր Հայ ժողովրդեան համար . քարերէն Արրահամու որդիներ յարուցանելու կարող Աստուածն . չէ՞ր ուզած արդեօք Ներսէսնէրու անիւնէն յաջորդ մը հանել նոցա՝ ի փառս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ . եւ որչափ աւելի երիտասարդ վարժապետեանին մոգիչ ու նորանշան օծութեամբ լի խօսքերուն կ'ունկնդրէր , որչափ աւելի նորա աւետարանական առաքինութիւնքն , կրօնական լայն ու բարձրախոհ գաղափարներն , սահմանադրասէր օրինասէր նախանձն , ազգասիրութեան եռանդն կը տեսնէր , այնքան եւս կը հաստատուէր իւր համոզման մէջ եւ կ'աճէին իւր յոյսեր : Ուստի եւ Ներսէս աստիճանէ աստիճան , բարձէ ի բարձ թուաւ արագաթեւ . եպիսկոպոսական մատանին կրեց քսան եւ հինգ տարեկան , երեսուն եւ եօթն ամաց հասակին մէջ նստաւ պատրիարքական գահուն վրայ , եւ քառասունեւեօթնամեայ ամենայն Հայոց ձայնն անուանեց զնա Ս . Լուսաւորչի աթոռոյն գահակալ եւ գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ , պաշտօն զոր սակայն չկրցաւ ընդունիլ եւ որոյ ընտրելութենէն իսկ հրաժարեցաւ կանխաւ՝ ոգեսպառ այն անողոք ախտին ճի-

քաններուն տակ որ երկար ատենէ ի վեր տիրաճ էր իւր մարմնոյն :

Պատրիարքական տօնուն փառք եղաւ աւելի քան փառք առաւ ի նմանէ : իւր պաշտօնավարութեան շրջանն շքեղագոյն էջն : եղաւ Հայ պատրիարքութեան պատմութեան : Պարագայները չեն ստեղծեր զմեծ մարդը , այլ երեւան կը հանեն նորա մեծութիւնը . մի եւ նոյն պարագայից մէջ՝ ուր վսեմացաւ Ներսէս՝ սովորական հոգի մը պիտի նսեմանար , նուաստանար : Ներսէս փայլեցաւ իւր բնութեան բոլոր ճոխութեամբն , բարձրութեամբն : Բովանդակ ազգի մը սիրտն իւր կրծոց մէջ տրոփեց . իւր հոգին այնչափ մեծցաւ , ընդարձակեցաւ որ կրցաւ ամփոփել յինքեան Հայութեան հոգին : այն անհուն գթութիւնն՝ զոր կ'զգար իւր ժողովրդեան վրայ՝ այլակերպեց զինքն . կանգնեցաւ , երեւոյթ նորանշան , տխուր եւ արի՛ մրրկէն յետոյ՝ ծիածանի կամարին ներքեւ , եւ մի ձեռքով կը հայցէր շնորհ՝ մինչ միւսով կ'օրհնէր զգահն Օսմանեան : Այս տեսիլով պիտի ապրի նա մանաւանդ պատմութեան ու Հայ ժողովրդեան յիշողութեան մէջ : Ճշմարիտ հայր իւր Ազգին , չքաւականացաւ երկնային մխիթարութեանց խոստումներով , այլ ջանաց թեթեւել նորա աշխարհային բեռն եւ դիւրել նորա առջեւ յառաջդիմութեան եւ բարօրութեան ուղիքն : Այն հիանալի ճգունքն՝ զորս ճգնեցաւ նա առ այս՝ չպիտի մոռցուին երբեք . նոքա իւր փառաւորագոյն տիտղոսքն են անմահութեան ու ազգային յաւերժական երախտագիտութեան : Ի՞նչ փոյթ որ քննադատեցաւ յոմանց իւր ընթացքն :

քանիք կը քննադատեն վարէն զնաւապետն որ հոն վերն՝ լայնագոյն հորիզոն մը կը տեսնէ ու լաւագոյն ուղին կ'որոշէ խութերու եւ անդնդոց մէջէն . ոչ ապաքէն նոյն ինքն Օգոստափառ վեհապետն գնահատեց անկեղծութիւնն Ներսէսի նպատակաց ու մեծապարգեւ մեծարեց նորա անյեղլի հաւատարմութիւնն : Ի՞նչ էին այդ նպատակք . — Բարօրութիւն եւ զարգացումն Հայոց ընդ հովանեաւ Օսմանեան Պետութեան :

Չեմք սխալիք եթէ ըսեմք թէ Ներսէսի գահուն քով պահ մ'իւր առաջնութիւնը կորոյս . նոյն իսկ Մայր Աթոռն . կարծես՝ Հայութեան կեդրոնը տեղափոխեցաւ , ու ամէն Հայոց սիրտք՝ որ դրօշի տակ ալ լինէին՝ դարձան ի Պոլիս : Ի՞նչ կ'ըսեմ, ոչ ապաքէն Մայրենի եկեղեցւոյ գրկէն բաժանեալ եղբարք նոր հրապոյր մը յանկարծ դատն ի նմա , եւ բազումք՝ նոր Հովուապետին ախորժալուր սըրինգէն դիւթեալ՝ վերադարձան ընդհանուր փարախն : Հրապոյր . ահա ինչ որ կը բղխէր իրմէ , իւր բովանդակ անձէն , իւր նայուածքէն , իւր խօսքէն , իւր ձայնէն ու կ'ընդգրկէր ու կը պարուրէր զամէն անոնք որք կը մերձենային իրեն եւ կը ցոլանար իւր գահուն վրայ . հրապոյր , ահա այն բառն որ ամբողջապէս կը նկարագրէ զՆերսէս , հրապոյր որ կը կազմուէր հեզութենէ , վեհանձնութենէ , ներողութենէ , գթութենէ , խանդէ , իմաստութենէ , հմտութենէ , համեստութենէ , անկեղծութենէ , անուշութենէ , քաղցրախօսութենէ , գեղեցկութենէ , եւ որոյ անգլխադրելի ձգողութենէն շէին կարող խուսափիլ իւր թշնամիներն ու ա-

տեցողքն իսկ : Այսու նա սիրելին էր մեծաց՝ միշտ
պաշտելին լինելով խոնարհաց , այսու նա մեծա-
րելի էր գիտնոց եւ տարփելի ռամկաց , այսու հա-
մակրելի : ու յարգելի եղաւ օտարաց , եւ Հայ եկե-
ղեցին՝ առաւել քան երբեք՝ վայելեց օտար Եկե-
ղեցեաց եւ Եկեղեցապետաց համարումն ու սէրն :

Ներսիսի պատրիարքութեան նշանաւոր հան-
գամանքներէն մին զանց ըրած կը լինէինք՝ եթէ
չյիշէինք իւր հզօր ազդեցութեամբ կրթական
գործոյն արուած մղումը : Ներսէս , վարժապետի
որդի եւ ինքն իսկ մերթ վարժապետ , անսահման
սիրով կը սիրէր դպրոցն : իւր ուսուցչութեան
տարիներն այնքան սրաայուզութեամբ կը յիշէր որ
յայտնապէս կ'երեւէր թէ վարժապետի տիտղոսն
մեծագին ու վեհ բան մ'ունէր իւր համար : Մի օր ,
մրցանակարաշխի հանդիսի մը մէջ , ըսաւ հրապա-
րակաւ թէ «վարժապետն է ամենէն մեծ մարդն» ,
վճիռ որ իւր մտքին բարձրութիւնն ու հեռատե-
սութիւնն կ'ապացուցանէ : Արդարեւ հաւատք ու-
նէր դպրոցի վրայ . Հայութեան այս անկերպարան
վիճակին մէջ ի նմա միայն կը տեսնէր միտթա-
րութեան նշոյլներ , անհատական ու հաւաքական
ծաղկման սերմունքն , զարգացման ապահով տա-
րերքն , եւ իւր բոլոր զօրութեամբ ոյժ կուտար
ամէն կրթական՝ յառաջդիմական ձեռնարկի : իւր
չունչն կ'ոգեւորէր ամէն կրթական ընկերութիւն .
սորա նախագահն էր , նորա խորհրդատուն , ամենուն
բարերարն . մէկուն կուտար իւր խօսքն , միւսին իւր
գիրն , ամենուն իւր դրամն . իսկ չտեսնել զինքն
կրթական հանդիսից մէջ ու չսեւ իւր ձայնն՝ օրհ-

նող ու խրախուսող՝ անսովոր մի բան էր : Այս ուղ-
ղութեամբ սրջափ աւելի մեծ քայլեր առած պիտի
լինէր Ազգն եթէ յաճախ իւր հուր փառաքներ ու
ջերմագին հրաւէրներ անպատասխան չմնային այ-
լոց կողմանէ . Շահնազարեանի՝ իւր ձեռակերտ «լու-
սարան» ին՝ աւերակներն իւր սրտին վրայ կը ծնա-
յին . աւանդ, իւր վերջին հայեցումած ք չկարողացան
տեսնել հաստատուած կեդրոնական վարժարանն ,
որոյ դազափարն մին էր իւր ամենէն աւելի դգուած
գազափարներէն եւ որոյ վրայ դեռ կը խորհէր իւր
մահճին մէջ՝ մահամերձ :

Ո՛հ, շատ վշտեր կային Ներսէսի հոգւոյն մէջ,
շատ վէրքեր կ'արիւնէին ի նմա . տխուր մտածու-
թեանց մէջ նա անշուշտ փչեց իւր վերջին շունչն :
Այն միայնութիւն՝ ուր մեռաւ՝ կը պատկերէր այն
ամայութիւնն ուր ապրեցաւ գրեթէ . քիչեր կը
հասկնային զինքն, ամենէն քիչ նոքա որք իւր բա-
րեկամներն կ'անուանէին զինքեանս բարձրաբար-
բառ . ոմանց ապերախտութիւնն, այլոց գձձու-
թիւնն եւ բազմաց անտարբերութիւնն կը կանգնէր
յաճախ իւր առջեւ եւ դառնութեամբ կը ընուր իւր
սիրտն . հիւանդութեան տագնապներուն կը խառ-
նուէին իւր հոգւոյն տագնապք որք անտարակոյս
դժնդակագոյն էին . արծիւ մ'էր որ կը չարչարուէր
վանգակի մը մէջ կամ չէր՝ կարող՝ ի չգոյ՛ օգոյ՛
բախել իւր թեւեր : Եւ մեք, անիրաւ, չհասկնալով
Ֆիզիքական ու բարոյական այդ կրկնակի տագնապ-
ներ, այն ջլատում որում ի հարկէ կը դատապարտ-
ուէին իւր խորհուրդքն ու ճգունք, խստադատ, կը
պահանջէինք ի նմանէ մեր ամէն ցաւոց արագ դար-

մանն եւ ի յանցանս կը դրէինք նմա մեր ճակատագրին անիրաւութիւնքն, մեր անզգայութեան հետեւանքն, հետզհետէ յառաջացող մարմնային աւերումի մը պատճառած տկարութիւնքն: Այդ ջլատման զգացումէն էր որ յառաջ կուգային իւր հրաժարականք, որ միշտ անկեղծ էին եւ որոց միշտ յաղթեց սակայն Ազգին սէրն, մինչեւ որ իւր վերջին հրաժարականին հետ իւր հրաժեշտի ողջոյնն ալ ընծայեց աշխարհի, հազիւ քառասունեւեօթնամեայ:

Կեանք կարճատեւ, բայց սրջափ լցեալ, սրջափ փառաւոր, կեանք մ'որ՝ կոտորակուելով՝ պիտի կըրնար մէկէ աւելի մարդոց անմահութեան գրաւականներ ընծայել: Իրաւամբ ապա Ներսէսի հոգին կ'երթայ խառնուիլ իւր անուանակից երջանկայիշատակ Հարց դասուն, մինչ իւր նուիրական նշխարք պիտի հանգչին Մայր-Եկեղեցւոյ գմբեթին ներքեւ: Այն ազգային մեծ սուգն՝ որով կը սգամք նորա կորուստն՝ պատիւ կը բերէ անշուշտ մեր զգացումներուն եւ կը հրճուեցնէ նորա ստուերն: Բայց պէտք է նաեւ գիտնալ թէ լոկ սուգ, պսակ, արցունք բաւական չեն՝ եթէ մեր վշտին աւելի գործնական ցոյցերովն չապացուցանեմք թէ արդարեւ սիրելի պիտի լինի մեզ յաւէտ իւր յիշատակն: Մեծ մարդիկ իրենցմէ յետոյ կը թողուն իրենց մտածութիւնքն, եւ լուսաշաւիղ հետքն իրենց քայլից, եւ նոքա՝ որք սիրեցին զնոսա՝ կրնան կերպիւ իւրիք շարունակել նոցա կեանքն ազդուելով նոցա ոգիէն ու հետեւելով նոցա գործոց: Թո՛ղ ուրեմն Ներսիսի շիրիմն դպրոց մ'ըլլայ մեզ ազգասիրութեան, եկեղեցասիրութեան, եղբայրսիրութեան, կրթասիր-

րութեան . Թո՛ղ կրօնաւորին խոնարհութիւն , քր-
րիստոնէական սէր եւ անձնուիրութիւնն ուսուցանէ ,
մեծատան՝ զոհողութիւն եւ բարեգործութիւն ,
ժողովրդեան՝ համերաշխ ու անվհատ գործունէ-
ութիւն , եւ յոյս ու հաւատ ներշնչէ մեզամենուս :

ԺԹ

30 Դեկտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող , կ'երեւի թէ մեր եզրայրա-
կից Գրասէր Ատոմի արդար դիտողութիւնն իր ազ-
դեցութիւնն ունեցած է մեր մեծ թերթին խմբա-
գրաց վրայ , վասն զի ի նոցանէ մին որ միանգա-
մայն կը գրէ Մասիս շարթաթերթին մէջ , վերջա-
ցող տարւոյն վրայ տեսութիւն մ'ընելով անդ , կը
հաճի , յետ կաթողիկոսական , պատրիարքական ,
տեղապահական , Երուսաղեմական , մեծատունա-
կան խնդրոց , ակնարկ մ'ալ նետել Հայ գրականու-
թեան վրայ՝ իբր նշանակելու համար այն շարժում
որ 1884 տարւոյ մէջ գործուեցաւ ի նմա : Բայց
ինչ վեր ի վերոյ , թեթեւ ու նաեւ ինքնասիրական
ակնարկ . Սրուանձտեանցի , Միրախորեանի եւ Ալ-
լահվէրտեանի հրատարակութիւնքն եւ Նորայրի
Բառգիրին ու Տէրվիշեանի Հնետրոպսիսն նախա-
նգոն յիշելէ վերջ , ուրիշ կարեւոր ինչ չի գտներ
յիշատակել ըայց եթէ Արեւելի երեւումն՝ իբր գրա-
կան մեծ դէպք , եւ Մասիսի կերպափոխութիւնն

իրբ պակաս մը լեցնող գործ : Նման կարգ մը ճար-
պիկ մարդերու որք ամէն ինչ յօգուտ իրենց դար-
ձընելու եղանակը գիտեն , նոյն իսկ պարսաւն , այդ
խմբագիր եւս փութացեր է օգուտ քաղել Գրա-
սէրին խրատէն փառաւորելու համար ինքզինքն ու
իւր պաշտօնակիցներն : Այսու ամենայնիւ , թէեւ
չատ իրաւունքներ ունիմք տարակուսելու որ Արեւ-
ելջի յաջորդութիւնն Մասիսի ու այս վերջնոյն
ձեւափոխութիւնն գրական ճամբարս մեծ դէպքեր
լինին ու կարենան գոհութեամբ նկատուիլ իբր
յառաջդիմական քայլ , սակ մ'ենթադրեմք թէ
իրօք այնպէս եղած լինի . բայց իրաւունք ունի՞
խմբագիրն ըութեամբ անցնելու ազգային գրական
կենաց միւս արտայայտութիւններն գրական շարժ-
ման այլ արդիւնքներն : Եթէ Մասիս , իբր հան-
դէս , արժանի է յիշատակութեան , պէտք չէ՞ յի-
շել Պոլսոյ Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժումն ,
Ընթացակիւն , Բիւրակն , Բուրասան , Երկրագունն ,
Թէեւ թրքաբարբառ՝ բայց Հայ մտաց արդիւնք
Տեղիքն ու Ճիւղն , Զմիւռնիոյ Մանուկ Արեւել-
եանն , Ադրբանուպոլսոյ Խիկարն , Էջմիածնայ Արա-
րասն ու Մանկավարժանոցն , Տիգրիսի Աղբիւրն , Ե-
րեւանի Առողջապահական քերթն , Վենետիոյ Բագ-
մավիպն : Ամբողջ տարին ամէն շաբաթ , առօրեայ
ու յաճախ անկարեւոր խնդիրներու վրայ երկար
բարակ գրելէ վերջ , չ'արժեր գէթ տարին միանգամ
հայ իմացականութեան այս արտադրութիւններուն
վրայ բառ մ'ըսել , ոմանց՝ ինչպէս Խիկարի , Ճիւղ-
նի , Մանկավարժանոցի՝ նոր երեւումը շնորհաւո-
րել , այլոց յարատեւութեանն համար խնդակցիլ ,

մի ուրիշին՝ որպէս վարժաբանին՝ անհետացմանն համար ցաւիլ։ Ազգի մը գրականութիւնն անոր կենդանութեանն ամենէն կարեւոր նշաններէն մին է։ ազգի մը գրականութիւնն անոր մտաւորական, բարոյական, ընտանեկան ու ընկերական կացութեան լաւագոյն հայելին է։ Ժողովրդեան մը գրականութեան մէջ մանաւանդ հարկ է ուսումնասիրել նորա ձգտումներն, իղձերն, ուղղութիւնն որում կը հետեւի, իւր ապագային նկատմամբ տածել կարելի եղած յայտերն, նորա ուղիղ կամ թիւր սկզբունքներն, նորա մէջ գտնուած կենաց ու զարգացման տարերքն կամ վատթարացման ու անկման անվրէպ հաւաստիքն։ Գրագէտք ոմանք կը գրեն, բայց իւրեանց գրուածոց մէջ կը պատկերեն իւրեանց ժամանակակցաց, իւրեանց ազգակցաց բարքն ու սովորոյթքն, թերութիւնքն ու առաւելութիւնքն, գիտութիւնքն ու տգիտութիւնքն, առաքինութիւնքն ու մոլութիւնքն, ճշակի ազնուութիւնն կամ ապականութիւնն, ներկային տիրող ոգին ու ապագայն յարդարող ազդեցութիւնքն, իրականն ու իտէականն։ Արդի Հայ գրականութեան ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունին պարբերական հանդէսներն, վասն զի նոցա մէջ մանաւանդ կը կատարուի Հայոց այժմեայ գրական գործունէութիւնը, մատենագրական ասպարիզին նիւթական ամրութիւնն նպատաւոր չլինելով մատենից մեծածախ հրատարակութեան։ Գրքեր, արդարեւ, քիչ կը հրատարակուին մեր մէջ, վասն զի քիչ կը վաճառուին եւ հետեւապէս արդիւնքն քաջալերիչ չէ հրատարակչաց եւ հեղինակաց համար՝

որպէս զի յորդորուն առաջինք ձեռագրեր գնելու կամ երկասիրութեանց պատրաստութիւնն յանձնարարօքը եւ վերջինք իրենց ժամանակն մեծաւ մասամբ զոհելու մատենագրական աշխատութեան : Մեկեանսք նոյնպէս սակաւագիւտ են . հազիւ կը կարդացուին մերթ ընդ մերթ անուանք գրասէր առատածեռն անձանց ոմանց որք յանձն կ'առնուն մատենի մը տպագրութեան ծախքն հոգալ , բայց եւ այս չ'ապահովեր հեղինակին դիւրակեցութիւնն , որ ապրելու համար պէտք ունի գրողելու ուրիշ պաշտօնով . եւ սմա նուիրելու իր ժամանակին մեծապէս մասն : Ճշդիւ խօսելով գրականութիւնը դեռ ասպարէզ մը չէ մեր մէջ , չէ կարող ապրեցնել իւր մարդը , որպէս կը տեսնեմք յԵւրոպա , ուր մատենագրական կոչում ունեցող անձն կը նետուի այդ ասպարիզի մէջ՝ վստահ իր գրչին վրայ որքախտ եւ փառք միանգամայն կը հայթայթէ իրեն : Կը խոստովանիմք թէ այս երեւոյթ՝ նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ նորէ եւ 19րդ դարուն յատուկ , որովհետեւ կախում ունի ընթերցասիրութեան տարածումէն եւ այս վերջինն ալ կարդալ գիտցողներու թուոցն ստուարացումէն , ինչ որ արդի դարու Եւրոպական քաղաքակրթութեան յատկանիշերէն մին է : Բայց , յառաջ քան 19րդ դարու ընթերցող հասարակութիւնն , կար այն պաշտպանութիւն զոր Եւրոպիոյ թագաւորական ու իշխանական արքունիք կ'ընձեռէին բազում մատենագրաց՝ թոշակ սահմանելով նոցա կամ անաշխատ պաշտօն մ'որով բանաստեղծք եւ արձակագիրք կարող կը լինէին ապահով հետեւիլ իւրեանց Մուսային ներշնչումներուն կամ մշ-

կել հանդարտ մտօք գրագիտական սեռերէն այս
ու այն : Աւելորդ է հոս երկայն ցանկ մի շինել .
Վիրգիլիոսէն ու Ուվրատիոսէն սկսեալ մինչեւ կէօ-
թէ՝ Մեկենասներէ , Շարլըմայներէ , Ֆռանուա-
ներէ , Լուգովիկոսներէ , Ֆուէտէրիքներէ , Քրիս-
տինէներէ , Քառ օկիւսդներէ հովանաւորեալ ու
խրախուսեալ գրական տաղանդներու : Աւելորդ է
յիշել Ալէն Շառթիէի պարագայն , որ քունին մէջ
Լուգովիկոս ԺԱ . ի կնոջ համայրն ընդունեց իւր
բերնին վրայ « այն գեղեցիկ բաներուն համար որ
անտի կ'եղնէին » . աւելորդ է յիշել կարողս Թ . Խ
առ Թոնսար ուղղած տաղն՝ յորում կարողոս կ'ըսէր

« Tous deux également nous portons des couronnes ;
Mais , roi je les reçois , poète tu les donnes . »

աւելորդ է յիշել ի Հոռմ , կապիտուլի մէջ , հոյակապ
բանաստեղծից մեծաշուք արարողութեամբ ընծայ-
ուած պատկն , « զարդ կայսերաց եւ քերթողաց » ,
եւ այլ բազմաթիւ պարագայներ որք կապացու-
ցանէն անցեալ դարուց մէջ իշխանութեանց ու
բարձրադիր դասուց կողմանէ տաղանդաւոր հան-
ճարեղ մատենագրաց նուիրուած պատիւներն ու
խրախոյան : Մեր գրագէտք զուրկ են թէ՛ ժողովր-
դական թէ՛ իշխանական քաջալերութիւններէ :
մեր ժողովուրդն դեռ մեծաւ մասամբ կարդալ չի
գիտեր ու չէ կարող դնահատել ու վճարել գրական
աշխատութիւններ , եւ չկան առ մեզ իշխանական
արքունիք՝ թեւարկող Մուսայից սիրելիներուն :
Տէսակէտով մը թերեւս լուսադոյն է այս վիճակ
գրական արտադրութեանց անկախութեանն համար ,

վասն զի մէկ կողմանէ զերծ կը մնան ուամոլային եւ զեղծ ճաշակի ճնշումէն որում՝ շահասիրութեանէ դրդեալ՝ տեղի կուտան յաճախ Եւրոպացի գրադէտք՝ գրականութեան մէջ փոխադրելով առեւտրական ասպարիզի հնարքներն, եւ միւս կողմանէ մեծերը շողոքորթելու հարկէն որում ենթարկուած էին նոցա թեւարկութիւնը վայելող հեղինակներն, որոց այս պայմանաւ անշուշտ աւագանիք կը չուայէր իւր շնորհներ՝ հալածելով անխնայ չափազանց անկախ ու անկքելի ոգիներն։ Բայց սա յայտնի է որ, իրաց այս վիճակն յառաջ բերած է Հայ գրականութեան աղքատութիւնն։ Անշուշտ այս տկարութիւն ունի տակաւին ուրիշ կարգի սրատճառներ, որք կ'արդիւնէ Հայ հանճարն իւր բովանդակ թռիչն առնել, որք կը ծայրատեն նորութեւերն, կ'ամփոփեն տեսութեան գաշտն, լռութեանց եւ խրթնութեանց կ'ստիպեն, եւ շատ անգամ լաւագոյն համարել կուտան խորտակել քնարու գրիչ եւ կապել լեզու ու բերան քան ամէն վայրկեան ճգնիլ վայելուչ եւ ներելի հագուստ մը ձեւել գաղափարին եւ զգացման։ Ի վերայ այսր՝ ամենայնի, թէ եւ աղքատիկ, թէ եւ վեհերոտ, հայ գրականութիւն մը կայ, եւ չեմ ընդունիր անոնց կարծիքն որք կը պնդեն թէ ազգային ուրոյն գրականութիւն չունիմք եւ չեմք կարող ունենալ։ Այս վերջնոց կարգէն է եւ Պ. Ե. Մուրատեան, որ արդի աշխարհիկ Հայ մատենագրութեան Ծաղիկն կը հրատարակէ՝ ուրանալով նորա գոյութիւնն։ Մեր արդի կացութիւնն ոչ թէ արգելք մ'է ազգային գրականութեան՝ մը գոյութեան, այլ նորա

պայծառութեան ու բազմակողմանի զարգացման :
Երբ ազգ մը լեզու ունի եւ գիր ունի ու իրենց
մտածումներն ու զգացումներ այդ լեզուով բացա-
տրող ու հրատարակող անձինք՝ այդ ազգ գրական-
ութիւն ունի : Խնդիրն այդ գրականութեան վի-
ճակն , օտարեմանն , նկարագիրն ճշգրիտ վրայ կը
մնայ եւ ոչ թէ նորա գոյութիւնն հաստատելու
կամ հերքելու : Շատեր պ, տեսնելով Եւրոպիոյ
մատենագրութեանց պանծալի ճոխութիւնն ու նո-
ցա մերոյն վրայ ի գործ դրած ազդեցութիւնն ,
կը փութան գոչել թէ « Չիք հայ գրականութիւն ,
ինչ որ այդ անուամբ կը կոչուի՝ թարգմանութիւն-
ներ կամ հեռեւոզութիւններ են » : Սիրելի ընթեր-
ցող , չե՞ս զգար այն անիրաւութիւն որ կայ այս եւ
սոցա նման կարծեաց մէջ . թարգմանութիւնք եւ
հեռեւոզութիւնք չեն արգիլեր ուրոյն գրականու-
թեան մը գոյութիւնը : Լատին հեղինակք Յունաց
հեռեւոզներն ու թարգմանողներն էին . պէտք է ը-
սել թէ չէ եղած Լատին գրականութիւն . Գերմանիա
երկար ատեն օրինակ ընտրեց իրեն մերթ Գաղիացի
եւ մերթ Անգղիացի մատենագրերն . նոյնն ըրաւ
Անգղիա գաղիական գրականութեան համար , եւ
Սպանիա մէկէ աւելի օրինակներ ընծայած է Գա-
ղիացի քերթողաց եւ վիպասանաց նմանողութեան :
Ընտիր թարգմանութիւն մը , յաջող հեռեւո-
զութիւն մ'ալ օտարազգի գրական բարձր արտա-
դրութեան մը , կրնայ ազգային սեփականութիւն մը
համարուիլ : Ամենուրեք տեսնուած է բարձրագոյն
քաղաքակրթութեան մը բացատրութիւնն եզոզ ճո-
խագոյն մատենագրութեան՝ մ'ազդեցութիւնն ի վի-

րայ խմբարհազոյն մատենագրութեան մի ազգի որոյ կենաց պայմանք նպաստաւոր չեն տակաւին դպրութեանց փայլուն ծաղկման մը: Բայց այս ներդործութիւնն իսկ յառաջդիմութիւն մ'է, եւ անկախ կեանքի մը սկզբնաքայլն: Յոյն եւ Հռոմ դասական գպրութեանց բուռն ազդեցութիւնն պատրաստեց նոր ազգաց փառաւոր գրականութիւնն: Եւ յետոյ, չեմ հասկնար բացարձակ եւ զուտ հետեւողութիւն: Երբ Հայ բանաստեղծ մը, ճշմարիտ բանաստեղծ մը, — որպէս եղած են Ալիշան, Պատկանեան, Պէշիկթաշեան, Նար-Պէյ, Դուրեան — կերգեն իրենց սրտին յոյզերն, իրենց յուշքն ու տենչքն, իրենց զմայմուռնքն եւ իրենց խոհանքն, ազգային յիշատակներ եւ իղձեր խառնելով անհատական տպաւորութեանց հետ, միթէ կը բանաքաղէն, կը թարգմանեն, կը հետեւին. ո՞չ ապաքէն իրենց սիրտն է որ կը խօսի, մեր ամենուս հոգւոյ բարբառքն են զորս նոքա կ'արտայայտեն խանդաղափչ, զգայուն լեզուաւ: Ո՞ր ազգին գիւցազնն իրեն նիւթ առած է Բազրատունին: Ո՞ր անծանօթ հեղինակէ կը թարգմանէ Ռաֆֆի իւր վիպասանութիւններն: Ո՞ւստի փոխ առած է Խրիմեան այն հեշտալուր սրինգ որով՝ էր երբեմն՝ կը հրաւէր զմեզ յայց «Արարատեան աշխարհին» եւ «Աւետեաց երկրին» եւ այն ինքնագեղ վրձին որով կը նկարէր «Դրախտի ընտանիքն»: Ո՞յր անցելոյն բեկորքն, ո՞ր ժողովրդեան երեւակայութեան եւ իմաստութեան գոհարներն կը հաւքէ ու կ'ընծայէ մեզ այնքան բնատիպ շնորհօք ու որո՞յ տունն եւ կեանքն այնքան ճշմարիտ յուզումով կը նկարագրէ

Սրուանձտեանց : Երբ , քառորդ դարէ ի վեր , Մա-
մուրեան գրիչ կը շարժէ՝ բրեյու համար Հայ իմա-
ցականութեանց խոսքն դաշտերն , Հայ ընկերու-
թեան հիւանդ մարմինն զննելու իւր խորատես բի-
բերով , մատնանիչ ընելու վէրքերն ու դարմաննե-
րն ցոյց տալու , անդուլ եւ անխոնջ քանդելու նա-
խապաշարումներն , հարուածելու ազգակուլ մոլու-
թիւններն ու ախտերն , վերաշինելու տունն ու
դպրոցն , ո՛չ ապաքէն իւր արտագրած գրականու-
թիւն էապէս ազգային է , ազգային շնչով ոգեւո-
րեալ , ազգային կեանքով զանգուած : Կարող է ա-
մէն մարդ շարունակել այս խորհրդաժութիւնն , եւ
դեռ բազում այլ գրագիտաց՝ Գարագաշեանի , Օ-
տեանի , Հէքիմեանի , Թէրզեանի , Չիլինկիրեանի ,
Տէմիրճիպաշեանի , Չերազի եւ այլոց գրական եր-
կոց մէջ տեսնել անհատական հանդամանքներ , հայ
հանճարոյ յատուկ դրոշմ մը : Չեւն , բացատրու-
թիւնն թերեւս Եւրոպական է յաճախ , որպէս Եւ-
րոպականն ալ յունական եւ լատինական , բայց
նիւթն , ոգին , գիւտերն հեղինակաց սեփական :
Անիրաւ չլինիմք մեր գրականութեան դէմ . նա
տկար անզօր է , նա սահմանափակ է , բայց նա կայ ,
նա մերն է : Դառնալով այժմ հոն ուստի սկսանք ,
կ'ըսեմ թէ մեր գրական արդի գործունէութիւնն
ի յայտ կու գայ մանաւանդ Հոնգէսներու միջոցաւ ,
որոց խմբագրութեան կը մասնակցին մերթ ընդ
մերթ այլ եւ այլ գրագէտներ՝ այսպէս հաւաքաբար
կատարելով ինչ որ իւրաքանչիւրն ի նոցանէ առանձին
անկարող պիտի լինէր ընելու : Երբեմն Անգղիոյ մէջ
Սըիլի հիմնած , գրական պարբերական թերթերն

այսօր Անգղիական դասական մատենագրութեան կարգն անցած են : Մեր գրական հանդէսներուն մէջ չեն հրատարակուիր այնպիսի աշխատութիւններ որք ո՛ր եւ է ազգի գրականութեան կրնային պատիւ բերել : Նոյն իսկ Եւրոպացի հեղինակաց մէջ ո՛չ ամէն բանաստեղծ Պայրըն կամ Հիւկօ է , ո՛չ ամէն վիպասան Տիւմա կամ վալթէր Աքօդ , ո՛չ ամէն թատրերգակ Շէքսպիր կամ Շիլլէր , ոչ ամէն պատմաբան Միլլէ կամ Կէրվինուս : Ի նկատ պէտք է առնուլ նաեւ ազգի մը քաղաքական կացութիւնն , միջավայրն ուր կը ծնին մարդիկ , զարգացման միջոցներու առաւել կամ նուազ ընդարձակութիւնն , ընկերական դէպքերն որոց կը խառնուին ճակատագիրք , անհատից կեանքը շրջապատող հորիզոններուն անձկութիւնն կամ լայնութիւնն : Զիարդ եւ իցէ , մեր դպրութեան մէջ ուրախառիթ երեւոյթներ են Հանդէսներն , շարթական , հնգետասանօրեայ կամ ամսեայ . կը պարունակեն նոքա յաճախ խնամով պատրաստուած , լաւ տճով գրուած յօդուածներ , հասուն խորհրդածութիւններ , գողար սիրուն . բանաստեղծութիւններ . կը մշակեն նոքա այլ եւ այլ ճիւղեր , գիտական , կրթական , հնախօսական , լեզուաբանական , վիպական , բանաստեղծական , եւ ազգային կենաց յառաջադէմ կամ յետադէմ շարժումներն . կը նշանակեն : Նոցա մէջ կը խայտայ հիմա մեր գրական կեանքը . նոցա մէջ կը խօսին , կը քարոզեն , կ'երգեն , կ'ողբան , կը խնդան , կ'երազեն օժտեալ ոգիներ՝ ոյց իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ շէշտն , իւր մասնաւոր նկարագիրն : Բազումք ի նոցանէ

գուցէ չունենան առանձին անուն մը Հայ դպրութեանց պատմութեան մէջ, բայց նոցա կազմութեան նպաստած պիտի լինին, բերած իրենց քարն Հայ գրական շէնքին: Չմոռնա՞նք ուրեմն, երբ ուզեմք խուզարկել ազգային կենաց տարերքն, չմոռնա՞նք մանաւանդ Հանդէսներն, որոց ամենուն ալ յարատեւութիւնն ըղձալի եւ որոց ամենուն ալ հրատարակիչ Տեսարք եւ Ընկերութիւնք՝ իբրեւ երախտաւոր սպասարկուք ազգային մատենագրութեան՝ արժանի են սրտագին շնորհակալութեանց:

Մասիսի Տեսութեան հեղինակն երբ մէկ կողմանէ զանց ըրած էր յիշել պարբերական Հանդէսներն, միւս կողմանէ նաեւ մոռցած էր յիշատակել ինչ ինչ մատեններ որք վերջացող տարւոյն մէջ ի լոյս եկան եւ ուշադրութիւն գրաւեցին: Ասոնցմէ էին Պիպերճեանի եւ Մուրատեանի Հաւաքածոյն, Տ. Փէշտիմալճեանի Պատմ. մարդկային պատուաստանն, Չիլիկիերեանի Ուղեւորութիւն ի Կ. Պոլիսն, Ասքանազեանի Տեսական եւ Գործնական Գրագիտութիւնն, Տ. Սեթեանի Գարուն եւ Աշունն: Կարելի էր սոցա վրայ յաւելուլ այլուր հրատարակուած կարեւոր մատեններ: Մեր գրական ասպարիզին այս աննախանձելի կացութեան մէջ, ուր հեղինակել՝ հրատարակել անձնուիրութիւն մ'է, ամէն գործ ուշագրութեան արժանի է: Տ. Փէշտիմալճեան, Ստեփան Յակոբեանի, Տաղաւարեանի, Գարամաճեանի հետ, մեր գիտական մատենագրութեան մչակման տաղանդաւոր աշխատաւորներէն է եւ իւր գործ գեղեցիկ յիշատակարան մ'է կանգնեալ ի պատիւ անմահ Ճէննէրի: Չիլիկիերեանի

աշխատութիւնն, որոյ վրայ խօսած եմք արդէն, գոհար մ'է Հայ գրականութեան մէջ, շար մը դիւթիչ-թղթակցութեանց յորս իմաստասէր միտք, վառվռուն երեւակայութիւն, զգայուն սիրտ միմեանց հետ կը մրցին ընթերցողին աչաց առջեւ դնելու համար բնութեան եւ ընկերութեան պատկերներն ու հակապատկերներն: Ասքանազեան, որոյ գրքին վրայ դեռ ոչ ոք հրատարակեց մի կարեւոր քննադատութիւն, յեղաշրջում կը գործէ դպրութեանց ուսման մէջ, գործնականը կ'ընկերացնէ տեսականին եւ գրագիտութեան օրէնքները կ'աւանդէ մանաւանդ ազգային մատենագրութենէ քաղուած հատուածոց եւ օրինակաց վրայ: Տ. Սեթեանի գրքոյկն սիրուն հաւաքածոյ մ'է զուարթ եւ տխուր քերթուածոց, արձագանգ իւր ներքին կենաց: Պիպէռճեանի շաշակն եւ Մուրատեանի Ծաղիկն ամենէն պայծառ փաստերն են Հայ գրականութեան մը գոյութեան, նոյն իսկ ներկայիս մէջ, նոյն իսկ աշխարհիկ լեզուաւ: Թէ եւ ընտրողք՝ ստիպեալ՝ ձեռնպահութիւններ ունեցած են ինչ ինչ գրական ածուներէ, սակայն եւ այնպէս փունջերն՝ զորս կազմած են՝ կը պարունակեն բազմաթիւ բնագեղ քաղցրահոտ ծաղիկներ եւ կը վկայեն պարտէզներուն՝ յորոց քաղած են՝ դալարութեանն ու գեղեցկութեանն: Կը վկայեն նաեւ Հայ դպրութեան զարգացման գերագոյն ընդունակութեանն. բայց այս զարգացում չի լինիր արհամարհելով, ուրանալով զայն: Պէտք է յարգել ու սիրել զայն. թէ եւ քան զեւրոպականն յոյժ նուազ հարուստ եւ հզօր՝ բայց նա մերն է, եւ նա՛ միայն

կրնայ խօսիլ մեր ըղձից, մեր պիտոյից, մեր ցաւոց, մեր խնդութեանց, մեր անցելոյն, մեր ներկային, մեր ապագային վրայ. նա՛ միայն կրնայ գիտնալ մեր սիրտն ու թարգմանել մեր զգացումներն ու խօսիլ մեզ եւ շարժել մեր հոգւոյն թերէրն. նա՛ միայն կրնայ թափանցել մեր ճակատագրի անդուռներն եւ նորա մթուժիւնքը լուսաւորող շողեր արձակել. նա՛ միայն կրնայ մեր աչաց առջեւ դնել մեր ընտանեկան ու ազգային տգեղութեանց տեսիլն ու փայլեցնել մեր հայեցուածոց առջեւ այն տեսլական որ յարմարագոյնն է սրբազրելու այդ տձեւութիւններն: Հայրենական Արաքսին Քամառ Քաթիպան միայն կրնայ լեզու տալ պատմելու իւր ցաւեր. Պէշիքթաշեան կրնայ հրաւէր կարդալ մեզ եղբայրութեան եւ ազգասպան ատելութեանց մոռացման. Պարոնեան միայն կրնայ ծաղրել մեր սեփական փոքրոգութիւնքն ու ակտեր, Տէմիրճիպաշեան կրնայ մեր կրթական հանդէսներու խորհուրդը բացատրել. Մամուրեան կրնայ մղել զմեզ յառաջ . . . :

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Կրթական ճառեր

Ա.

ՀՈՒՍԿ ԲԱՆՔ

ԱՌ ՈՒՍՈՒՄՆԱԻԱՐՏՍ

ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Ա. 1882 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ ՄԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ.

Ահա հասաւ այն վայրկեանն որ պիտի պսակէ ձեր այնքան տարիներու աշխատութիւնն. այսօր կ'աւարտէք ձեր դպրոցական շրջանն, եւ Պէրպէրեան վարժարանի Տնօրէնութիւնն կ'ընծայէ ձեզ ձեր վկայականներն, եւ թո՛ղ Սրբազան Հարք պսակեն զձեզ այս սլականերով որոջ արժանի եղաք ձեր ջանիւք:

Ազնիւ սլարոններ, այս պահուս ուր կը թողուք այս տունն ուր ցարդ ապրեցաք, ուր կը թողուք դպրոցի կեանքն եւ կերթաք մտնել աշխարհի կեանքին մէջ, ձեր Տնօրէնն, որ զձեզ շատ սիրեց, կ'ուզէ ուղղել ձեզ մի քանի խօսքեր, մի քանի վերջին խրատներ զորս չպիտի մոռնաք անշուշտ եւ որք պիտի բեղմնաւորին անշուշտ ձեր մտաց մէջ, ինչպէս շնորհաք եւ ինչպէս բեղմնաւորեցիք ցարդ:

այն դասեր եւ խրատներ զոր աւանդեց ձեզ ցարդ :

Պիտի սկսիք ապրիլ բուն կենօք , այսինքն պիտի սկսիք գործել . այ՛ո , որովհետեւ ապրիլն է գործել :

Բայց ամէն գործեր հաւասար չեն . կան գործեր որ բարիք կը ծնանին ու կը սփռեն , կան որ չարիք կ'արտադրեն եւ կը ծաւալեն . կան գործեր որք կ'ապրեցնեն , կան որք կը մեռցնեն : Գործեցէք զայն ինչ որ բարի է . ամէն գործոյ մէջ ունին դրէք բանականութեան ձայնին որ Աստուծոյ ձայնն է ի ձեզ , եւ վեր բռնեցէք պարտքն ամէն անձնական շահէ :

Պարտք . այս լոկ բառ մի չէ՛ ձեզ համար . ուսայք դուք ձեր բազմապիսի պարտքերն ձեր անձին նկատմամբ , ձեր նմանեաց՝ ընտանեաց՝ ազգին ու մարդկութեան նկատմամբ , Աստուծոյ նկատմամբ : Ուսայք դուք բարոյական օրէնքն . հնազանդեցէք յարբարոյական օրէնքին որ պարտականութիւն կը դնէ մեր վերայ բարին գործել : Մի՛ նուտատացնէք ձեր անձն . յարգեցէք բարոյական մարդն որ ի ձեզ անկեցուցէք միշտ ձեր մտաւոր եւ բարոյական կարողութիւններն . սիրեցէք ձեր ընտանիքն , ծառայեցէք ձեր ազգին , օգտակար եղիք մարդկութեան , եւ յայնժամ պիտի լինիք ճշմարիտ երկրպագուներ Աստուծոյ :

Երբ կը գործէք բարին եւ հանդարտ ու գոհ ու հաճ կ'զգայք ձեր խիղճն , մի՛ այլ եւս փնտոէք այլ վարձատրութիւն . ըսել չեմ ուզեր թէ առաքինութիւն կը հալածուի միշտ , բայց գիտցէք թէ միշտ չի վարձատրուիր , եւ յաճախ մոլութիւն կը վայելէ այն պատիւներ որոց առաքինութիւնն էր արժանի :

Բարին պիտի գործէք բարւոյն համար, եւ այն ա-
տեն չպիտի մոլորեն զձեզ վազանցիկ բարութիւնք :

Եղիք յար ուղիղ, ճշմարտախօս : Երկբաշափու-
թեան մէջ, երկու կէտերու մէջ քաշել կարելի ե-
ղած ամենէն կարճ գիծն ուղիղ գիծն է . նոյնպէս
կեանքի մէջ ուղղութիւնն համառօտագոյն ճամբան
է հասնելու համար դէսպ ի բարին : Ուղղութեան
քաղաքականութիւնն մի է : բայց սուտն հազար ու
մէկ օձուտ շաւիղներ կը գծէ որք զիրեար կը կտրեն
եւ որոց մէջ մարդ կը կորսուի, եւ որոց մէջ փո-
խադարձաբար զիրեար կը մոլորեցնեն զինքեանս
ճարպիկ կարծող մարդիկ :

Ուղիղ եղիք, այո՛, եւ պարկեշտ, զերդ Արիս-
տիդէս եւ զերդ Կատոն . Թո՛ղ ձեր սիրտն խօսի
միշտ ձեր շրթանց վերայ . մի՛ նմանիք նոցա ոյց
սրտին մէջ ատելութեան դժոխք կը բորբոքի՝ երբ
մեղր կը կաթեցնեն նոցա շրթունք :

Ձեր նշանաբանը թող լինի այս . մի՛շտ յառաջ,
մի՛շտ վեր . նուա՛զ նայեցէք այնմ զոր գիտէք քան
այնմ զոր կ'անգիտանաք : վսեմ՝ ու բազմաձնունդն
հետաքրքրութիւն թո՛ղ յուզէ միշտ ձեր միտքն եւ
յառաջ երթալու տենչն թող մի՛շտ բորբոքէ, մի՛շտ
մաշէ ձեր սիրտն : Մի՛ նմանիք այն անձանց որք, երբ
մի կամ երկու գործ են ըրած, այլեւս կը դադրին
գործելէ եւ իրր կ'ուզեն հանգչիլ իւրեանց գափ-
նիներուն վերայ, եւ այլ եւս կ'երթան խրոխտ կըր-
կներով ամէն վայրկեան իւրեանց գործերու յիշատա-
կութիւնն : Ձեր ետին մի՛ նայիք այնչափ որչափ ձեր
առջեւ . տեսէք որչափ ճանապարհն կ'ընդարձակի
ձեր առջեւ եւ քանիննր ձեր առջեւն են . այսպէս
կրնաք յառաջդիմել եւ մեծնալ տակաւ :

Ձեր ոյժն ի ձեզ փնտռեցէք: Ինքնօգնութիւն , ահա լծակն որով շատ երեւելի մարդիկ վեր առին իւրեանց կեանքն , պնտուացուցին եւ օգտակար ու անմահ ըրին զայն : Աշխատութիւնն է այն ոսկեղէն բանալին որ պիտի բանայ ձեր առջեւ ամէն մեծութեան դռներն , ամէն բարեաց գանձարաններն :

Երբ յաջողիք , մի՛ լինիք հպարտ , գոռոզ . բայց միանգամայն եւ մի՛ սողիք գետնաքարչ . գագաթներուն տիրեցէք իբրեւ արծիւ սուրայով թեւաբաց , եւ ո՛չ իբրեւ զեռուն սողոսկելով . դէպ ի վեր ու լիզելով զհող :

Եղի՛ք համարձակ , քաջասիրտ . ձեռնարկելէ՛ առաջ լսու խորհեցէք . բայց երբ կ'որոտէք , մի՛ դեմեւիք , մի՛ դանդաղիք վարանածուփ . յաջողութեան դափնին կը խլէ միշտ արիասիրտն , մինչ երկչոտն կը մնայ միշտ ետեւ :

Ու եղիք յարատեւող , անյողդողդ . ամենէն մեծ դժուարութիւնք կը դիւրանան յարատեւ ճգանց շնորհիւ , որպէս կաթիլ կաթիլ անկնող ջուրն կը ծակէ զապառաժն : Պիւֆոն ըսած է . « Հանձարն մի երկարատեւ համբերութիւն է » . յաճախ բնութենէն փայլուն ձիրքերով օժտուած անձեր չեն յաջողած անդ ուր յաջողութիւն գտած է համեստ այլ անվհատ կարողութիւնն :

Խնդրեցէ՛ք միշտ աւելի երկարատեւ եւ աւելի ընդհանուր բարին , եւ զոհեցէ՛ք նմա վաղանցիկն ու մասնաւորն , զի այսպէս երջանկութիւնն կը ծաւալի ժամանակին մէջ եւ միջոցին մէջ :

Մի՛ բարիք համարիք լոկ նիւթական վայելքներն . ազնուագոյն հաճոյքներու աղբիւրն դրած

է Աստուած մեր մտաց մէջ եւ մեր սրտին մէջ . հետամուտ եղիք ազնուական հաճոյից եւ ի վեր դրէք յար ոգին քան զնիւթն , զի «հոգի առաւել է քան զմարմին» :

Հիմա , գնացէք դուք , գնացէք յաշխարհ եւ լերուք անդ տարերք բարոյական զօրութեան , տարերք ազգային բարեշրջման . Լոյս ի մտի , Սէր ի սրտի , Յոյս ի հոգւոյ , սյսպէս գնացէք դուք ամենուրեք , եւ ամենուրեք բախիք պիտի ընէք , ու ամենուրեք գոհ պիտի լինին ի ձէնջ Հայրենիք եւ Աստուած :

Գնացէք յաւելուլ բարի եւ լուսամիտ մարդոց թիւն , մանաւանդ մեր Ազգի մէջ . ծաւալեցէք ձեր շուրջ լուսաւոր սկզբունքներ , եւ դուք ձեր կարգին եղիք վառարաններ բարոյական կենդանութեան :

Միշտ գոհ եղայ ի ձէնջ , զի միշտ աշխատատէր , պարկեշտ , ազնիւ եղաք . ըրէք այնպէս որ ձեր դաստիարակներն , լսելով ձեր գործերն , հրճուին եւ հպարտութեամբ յիշեն միշտ ձեր անողններն զորս չպիտի մոռնան :

Բ. 1883 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ ՍԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ .

Եւ արդ , վկայական ի ձեռին եւ պսակ ի ճակատու , կը մեկնիք դուք , եւ ես տխուր եմ :

Տխուր . Աստուած իմ , մեր ամէն ուրախութեանց մէջ վիշտը կը խառնի , եւ խնդի ճաճանչներուն հետ կը փայլին արցունքի կաթիլներն : Կեր-

Թաք եւ կը թողուք այս յարկն որ երկար ասարի-
ներ իւր ծոցայն մէջ սնոյց զձեզ . ձեր մէջէն մին՝
երեք տարի , չորսն՝ չորս տարի , եւ մին եօթն տա-
րի աշակերտեցաւ վարժարանիս , այսինքն կրտսեր ,
կրտսերագոյն եւ մինչեւ իսկ երախայ եկած էք
այս տունն յորմէ այժմ Երիցագոյն եւ Ուսումնա-
ւարտ կը մեկնիք : Ո՛չ ասպաքէն ընտանիք մ'է այս
տունն , մի բարոյական ընտանիք , եւ այն կենա-
կցութիւնն զոր դատարարակն եւ ուսանողք ունին
աստ՝ կը կապէ նոցա ոգիքն , ու աշակերտներն սի-
րելի կը դարձնէ վարպետին , ինչպէս որդիներն
իւրեանց ծնողին : Եւ երբ կը մեկնի սիրելի աշա-
կերտն , դատարարակին , որ օր առ օր հսկեց նորա
վերայ ու նորա հոգւոյն մեծնալն ու դարգանապն-
տեսաւ իւր աչաց առջեւ ու իւր խնամքով , կը
խշխշայ սիրտն : Միշտ դառն է բաժանումն անոնց
որք սիրեցին զիրեար :

Տիւր եմ նաեւ , տեսնելով ու գիտնալով աշ-
խարհն ուր պիտի մտնէք : Այդ աշխարհն , ազնիւ
պատանիներ , չի նմանիր անոր ուր ապրեցաք ցարդ .
նոյն մթնոլորտն չէ , ո՛չ նոյն գետինն . հոս սիրոյ՝
գորովանաց մթնոլորտ մի շուրջ կը պատէր զձեզ
եւ ձեր դաստիարակաց խնամք ծաղկասփիւռ կը
գործէին ուզին . հոն , ահ , Ատելութիւնն իւր սուր
ակռայներով պիտի խածնէ զձեզ յաճախ , եւ Նա-
խանձը պիտի գոռայ ձեր շուրջն . Չարի . ճիւղաղին
հետ պիտի ունենաք կռուիլ գիրկընդխառն , եւ
Խաւարն , նախապաշարմանց բանակ մի գլուխն ժող-
ված , պիտի յարձակի ձեր վերայ : Չեր ճափուն
վերայ , ձեր դէմն պիտի տեսնէք անկուիլն մի ա-

րիւնարբու հրէշի . Անիրաւութիւնն է այն որ ձեր ձեռքէն պիտի գայ խլել յաճախ հունձքն զոր ձեր քրտունք հասունցուցած պիտի լինին , ապտակ պիտի հանէ ձեր երեսին երբ համբուրի արժանի լինիք , եւ փուշէ պսակ պիտի ածէ ձեր ճակտին երբ ոսկեղէն պսակի՛ արժանի է այն : Պիտի տեսնէք թէ Բարին կը ծաղրուի , եւ Առաքինութիւնն անիմաստ բառ մի համարուած է սովորաբար . պիտի տեսնէք թէ Գեղեցիկն կ'անտեսի ու կ'արհամարհուի , ու Տըգեղին կ'ուռքն նստեր է այն բազնին վերայ ուր հարկ էր . դնել Գեղեցկութեան աստուածուհւոյն անդրին . եւ պիտի տեսնէք թէ Ճշմարիտն շատ թշնամիներ ունի , եւ թէ քարերու կարկուտ եւ թուքի անձրեւ կը տեղան յաճախ նորա վերայ որ Ճշմարտին յարեւու կիրքն ունի : Պիտի տեսնէք թէ Յաջողութիւնն կը մատնէ Արդարն ու կը շահակցի Խարերային :

Եւ պիտի սարսիք , դուք անփորձքդ , ու պիտի զարմանայք , դուք միամիտքդ . պիտի բաղդատէք այդ աշխարհ դպրոցական աշխարհին հետ , եւ պիտի գայթակղիք տեսնելով տարբեր ուղղութիւնն երկոցուն եւ , շատ պարագայից մէջ , հակառակութիւնն սկզբանց որք կը վարեն այս աշխարհներն : Պիտի խորհիք . Արդեօք խաբէնց զմեզ Դպրոցն իրրեւ ուղի՞ղ սովրեցուց մեզ ինչ որ թիւր էր , եւ մտացածին առասպել մ'էր արդեօք այն բարոյական զոր նա մեզ ուսոյց : Պիտի ըսէք . Առաքինութիւնն է , կ'ըսէին մեզ , երջանկութեան ճամբան , եւ արդ կը տեսնեմք որ դէպ ուղիղ ի թշուառութիւն կը տանի այն :

Շատեր այսպէս խորհած, եւ պահ մի վարանելէ յետոյ անստուգութեան մէջ ինկած գլորած են, տեղի տուած են աշխարհի սկզբանց եւ ըսած. «Այլ է դպրոց, այլ է աշխարհ. այն բարոյակտն օրէնքներ զոր մեզ ուսուցին մեր դաստիարակք, բարի միամիտ մարդիկ, առ առաւելն դպրոցի համար լաւ են, բայց հոս ակներեւ է թէ ամենայն ինչ տրամազծապէս հակառակն է. կը քարոզէին մեզ թէ իրաւունքէն մեծ զօրութիւն չկայ, հիմայ կը տեսնեմք թէ Չօրութենէն մեծ իրաւունք չկայ. մեզ կը համոզէին թէ Բարին է շահաւոր. այժմ կը խելամտեմք թէ Շահաւորն է բարին. մեզ կ'ըսէին թէ Ընդհանուրին օգուտն առաւել է քան մասնաւորին օգուտն. հիմայ մեր աչքը կը բացուի եւ կ'ըմբռնեմք թէ Մասնաւորին օգուտն միշտ ի վեր է քան ընդհանուրինն» Ու այլ եւս նոքա կորսուած եղած են Բարւոյն համար, Գեղեցկին համար, Ճշմարտին համար. կորսուած Հայրենեաց համար, Աստուծոյ համար, - թէ եւ ազգի անունն ալ բերնէ չեն թողած, եւ թէ եւ Աստուծոյ տնէն դուրս չեն ելած:

Վարանուամն պիտի բռնէ եւ զձեզ, ու պիտի ապշիք, եւ պիտի խռովի ձեր հոգին. կը ցաւիմ, պիտի կրէք այս փորձը:

Բայց ուրախ եմ, գուք պիտի կրնաք յաղթական դուրս ելնել անտի, նման ոսկւոյն որ գեղափայլ դուրս կ'ելնէ բովէն: Դուք, ի բնէ ազնիւ, զաւակ բարեբարոյ եւ ազնիւ ծնողաց, հզօրապէս ընդունեցաք վսեմ սկզբունքներու եւ վեհ զգացմանց տիպն. խորապէս քանդակեցիք ճշմարտու-

Թիւնն ձեր մտաց մէջ, լիարուսն ձեր սրտի դաշտին մէջ՝ զոր այնքան դիւրընկալ ու պարարտ գըտայ՝ սերմանուեցան առաքինութեան սերմունք, եւ ուժգնապէս յարեցաւ ձեր սիրտն այն հրապուրանաց զոր կ'ազդէ Գիտութիւնն ճամարտասէր մըտաց եւ Առաքինութիւնն՝ բարեկիր ոգւոյն։ Ո՛չ, ձեր գլուխը չպիտի դարձնէ, զձեզ չպիտի կրնայ մտլորեցնել աշխարհ։ Դուք չպիտի իյնաք, զստահեմ։

Սակայն, չիյնալու համար, կռուիլ, կրել, հանդուրժել պէտք է. կեանքը կռիւ մ'է՛, ըսած են. այլ մանաւանդ առաքինւոյն համար կռիւ մ'է՛ այն, մի բուռն ու սաժանագին պայքար, — յառաջդիմասէրին համար, նորա՛ որ ներկային համար չ'ապրիր միայն այլ Ապագային, է՛չ անհատին համար միայն այլ սեռին, ոչ առօրեային համար այլ մըշտընջենաւորին, անանցանելոյն. նորա՛ կեանքն է մանաւանդ մի կռիւ, եւ այդպիսի՛ կռուոյ արդիւնք է մարդկային յառաջդիմութիւնն, մարդկային սեռին տակաւ ընտրութիւնն. ու ազնուացումն, նորա բարեշրջումն։

Եւ դուք պիտի լինիք բարեշրջութեան գործիներ. առ այդ զձեզ կուեց Դպրոցն ու միւսեց աննախապաշար Գիտութեան ու անկեղծաւոր Բարոյականի կենսաւէտ պեաց մէջ։ Աներկիւզ կաւարին դարաններէն, Տգիտութեան նետերէն, անվհատ Չարին հալածումներէն, դուք պիտի քարոզէք բարձրարարառ ինչ որ ճամարտութիւնն է, պիտի հետեւիք ուղիղ սկզբանց ու առ ոտն կոխէք անվեհեր նախապաշարմանց մացառներն որք պիտի ուզեն ձեր քայլերն արգելուլ. եւ պիտի գործէք

բարին ու ընդ ձեր պարտքերն, անսարով ձեր խղճի ձայնին, ձեր բանականութեան հրամանին՝ եւ ի բացակայութեան արտաքին գոհունակութեան եւ վարձուց՝ շատանալով ձեր ներքին գոհունակութեամբն, եւ քաջալերուելով սյն քաղցր գիտակցութեամբ թէ պարտուց հաւատարիմ կը մնաք, եւ ձեր զրկմանցն համար միտթարուելով այն բարութեամբք զոր ձեր առաքինութիւնք պիտի պատրաստեն այլոց, ու ներկային վշտացն համար միտթարուելով սյն երջանկութեամբն զոր կ'ստեղծագործէք ի վայելս ապագային :

Գիտեմ, այս կռուոյ տագնապներուն, աշխարհի ծովուն բռնաշունչ փոթորկաց մէջ, երբ գազան ալիք վայրենացեալ մռնչեն ու խաղալիկ ընեն ձեր նաւակ, եւ երբ խաւարամած երկնից ճակատուհ վերայ ոչ մի աստղ չիայլի, այն ատեն պիտի իրնտուէք դպրոցի խաղաղ կեանքն ու ձեր աչերն փափաքանօք պիտի դարձնէք դէպ այս յարկն, որ պիտի թուի ձեզ երանելի անդորրաւէտ օթեւան կանգնեալ հանդարտ ծովախորշի մի մէջ, եւ պիտի յետս կոչէք անձկանօք այն օրերն զորս նորա հովանւոյն ներքեւ անցուցիք եւ որք այսօր կը վերջանան . ու ամէնուն ասլիրատութեան, եւ մախանաց, ու ատելութեան դէմ պիտի յիշէք ձեր ընկերաց սէրն ու անձնուիրութիւնն, ու ամենուն մահաբոյր սադրանաց դիմաց պիտի յիշէք ձեր վարդապետներն ու նոցա կենսաբոյր դասերն . ու պիտի լաք տեսնելով հեռի ձէնջ այդ բարութիւններն :

Ս. յո՛, պիտի լաք . — բայց պէտք է որ շտորհիք յայնժամ թէ հարկ էր որ վերջանային այս օրեր,

այս տեսական կեանքի օրերն , որ գործնական կեանքի ասպարէզն բացուէր ձեր առջեւ . գործադրելու համար այն սկզբունքներ զորս տուաւ ձեզ վարժարանն , ու սկսելու համար ծառայել ճշմարտութեամբ Աստուծոյ , Երկրին եւ Մարդկութեան :

Այս խորհուրդն պիտի սրտապնդէ զձեզ . պիտի սրբէք ձեր արցունքներն ու ձեռք առնուք անդրէն թիակն որ ինկած էր պահ մի ձեր թուլացեալ ձեռքէն՝ պատուելու համար վերստին ալիքներն եւ հասնելու ցանկալի նաւահանգիստն :

Այս մտածումն է որ կ'սփոփէ նաեւ զիս . ապագային մէջ ձեր կատարելիք ազգօգուտ հանրօգուտ դերերուն ու գոյացնելիք բարեաց հեռապատկերն է որ , իբրեւ հեռաւոր արեւու մի ճաճանջն , կուգայ զուարթութիւն խառնել այս բաժանման ժամու տխրութեան մէջ , եւ զօրացնել զիս բսելու համար ձեզ «Երթայք բարեաւ , Երկինք ձեզ առաջնորդ , յո՛ւշ ձեզ Պէրպէրեան վարժարան :»

Բ .

ԿԱՆԱՆՑ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

(ՍԷՋՊՈՒՐԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ԵՐՐԵԱԿ ՃԱՌՔ)

Ա .

«Մի այր մեծցնել՝ մեծցնել է մի միակ մարդ որ սշինչ կը թողու իւր ետեւ . մի կին կրթել սերունդներն պատրաստել է» , ըսաւ Լապուլէյ :

Այս խօսքեր՝ իւրեանց կարճութեան մէջ՝ յստա-
կազոյն կերպիւ կը բացատրեն կանանց սեռի դաս-
տիարակութեան բարձր կարեւորութիւնն, — կա-
նանց, այդ ապագայի դասակներուն, այդ էական
ոյց երգեր կ'որոգեն մարդոյն մանկային երազներն
եւ ոյց մատներ կը դրեն մարդոյն ճակտին վերայ
իւր ճակատագրի վճիռն :

Քանի որ ամէն ժամանակի մարդոց համար ապա-
գայնեղած է իղձերու, յոյսերու եւ հոգերու գլխա-
ւոր առարկայն, քանի որ ամէն ընտանիք իւր զաւ-
կին վերայ կը յուսայ գտնել իւր նեցուկն ու փառ-
քըն, եւ ամէն ազգ իւր ապագայ սերնդին պիտի
յանձնէ իւր նիւթական ու բարոյական գոյքն զորս
նա պիտի աճեցնէ կամ պակսեցնէ ըստ իւր կարո-
ղութեան, կանանց դաստիարակութիւնն ամենէն
կենսական խնդիրն է ազգերու :

Մանուկ ես, մի կին կայ քովդ որ հոգիդ կը
ձեւակերպէ իւր ժպտով, իւր ձայնով, իւր նայ-
ուածքով, իւր շարժմամբք, իւր խօսքով :

Երիտասարդ ես, ահա մի կին քովդ ոյր ակ-
նարկ քեզ պիտի ցուցնէ զերկին կամ զդժոխս, ուր
պիտի քարչէ զքեզ անդիմադրելի կերպիւ :

Այր ես կատարեալ, մի կին ընկերն է ամէն
վայրկեաններուդ, վկայ մտածմանցդ, հաղորդ զգա-
ցումներուդ, առաջնորդ գործերուդ :

Աշխատէ՛ որ այս եռակի դերերուն մէջ կնոջ
ներկայութիւնն ըլլայ քեզ համար ինչ որ հրեշ-
տակին ներկայութիւնն Տովբիթայ որդւոյն համար
իւր ուղեւորութեան մէջ :

Կրնամք ընել այնպէս որ այդ էակի մէջ մի նայ-

ուածն լուսացնցուդ ճառագայթ մի լինի մեր հոգւոյն համար, մէն մի խօսքն մի պատգամ երանութեան :

Կինն, երբ լաւ պատրաստուած է իւր վսեմ պաշտաման, Աստուծոյ եւ մարդկութեան մէջ լուսագիծ մի կապ է .

Վշտաց մէջ մխիթարութիւնն է երկնային .

Մոլորութեան մէջ քաղցր ճշմարտութիւնն է .

Տարակուսանաց մէջ Աստուածախօս իրականութիւնն է .

Յուսահատութեան մէջ յոյսն է .

Յոյսն, այո՛, զի ի՞նչ է մանուկն զոր կը կրէ ի ծոցի, եթէ չէ յոյսն զուարթարար եւ սրտապնդիչ :

Ի այց պէտք է պատրաստել կինն իւր այս բարձր կոչման. շատ կ'զգայ, պէտք է որ լաւ մտածէ . շատ կ'երեւակայէ, պէտք է որ լաւ իմաստասիրէ, ապա թէ ոչ այդ զգացումն եւ այդ երեւակայութիւն, անառաջնորդ մնալով, կրնան անդունդներու մէջ տանիլ զմեզ, մինչդեռ պարտէին յերկինս վերացնել :

Ո՞ւր կը պատրաստուի այս սեռն իւր կոչման . — վարժարանաց մէջ : Փանք ուրեմն Մէզպուրեանի, որ հայ աղջկանց կանոնաւոր վարժարանի սովոյն մէջ առաջինն կը լինի իգական սեռի գիշերօթիկ բարեկարգ վարժարան մի կանդնող, ուր ճշմարտին, գեղեցկին ու բարւոյն սննդեամբ կը պատրաստուին ոչ թէ անհատներ, այլ սերունդներ, — զի մէն մի Մէզպուրեան սանուհի ինքն առանձին պիտի ստեղծագործէ մի նոր եւ լուսաւոր սերունդ :

Բ .

Այսպիսի տեսարանի առջեւ մարդ շրացեալ կը մնայ : Այդ աղջկունք , սպիտակազգեստ , չե՞ն արդեօք երկնային ոգիներ մոլորած յայս աշխարհ՝ ընծայելու համար մեզ անմեղութեան անրիժ պատկերն , տալու համար մեզ երկնային դաշնակութեանց մի ճաշակն , եւ նոյն իսկ , յետ բարուոյն՝ գեղեցիկն , հնչեցնելու մեր ականջաց վսեմ՝ ճշմարտութեանց պատգամներ . այնքան հրեշտակային են իւրեանց պարկեշտութիւնն ու անմեղութիւն , այնքան սրտագրաւ ու հոգեզմայլ են իւրեանց երգեր , այնքան իմաստութեամբ լի են խօսքերն զորս նոքա կը խօսին :

Բայց այս էակներն նմանցնելով հրեշտակի արդեօք մի ձեւ ըրած կը լինի՞ք եւ յոխարերութեամբ միայն կարելի է կոչել զանոնք հրեշտակներ : Ո՞չ ապաքէն սոցա իւրաքանչիւրն հրեշտակն է այն տան որում կը վերաբերի , այն հօրն ու մօր որոց Աստուած զայն պարգեւած է , այն եղբօր որում Երկինք զայն քոյր առած է , եւ ո՞չ ապաքէն մէն մին ի սոցանէ պիտի լինի հրեշտակն այն ընտանեկան յարկին զոր վարել պիտի կոչուի մի օր , պահապան զուարթունն այն մանուկներուն որոց կէանք պիտի տայ եւ զորս իւր բարերար թեւոց տակ պիտի գգուէ ու մեծցնէ մի օր :

Հրեշտակն միջնորդ մ'է ընդ երկինս եւ ընդ երկիր , եւ ո՞չ ապաքէն երկրի վրայ այդ իսկ է կնճղ դերն . — կապ մի երկնից ու երկրի մէջտեղ , գոր-

ծի ու միջնորդ երկնից շնորհաց ու գթութեան — ,
եւ պաշտօն ունի ցոլացնել երկրի վերայ երկնային
գեղն , անմեղութիւնն ու ամօթլեած պարկեշտու-
թիւնն , լինել մեր վշտաց մէջ սփոփանաց ցօզն
երկնածոր , մեր անկումներուն մէջ բարերար կանգ-
նող ձեռնն , մեր մոլորումներուն մէջ խրատատու
խմաստուն ոգին որ զերկինս կ'ընէ մեզ մատնանիչ
ու յայն կը վերուզդէ մեր մոլորած քայլերն , եւ է
երկրի վերայ այն էութիւն որ յաչտարակուսողին
ամենէն պայծառ փաստն է նախախնամութեան մի
գոյութեան :

Բայց այդ հրեշտակն կարէ լինել նաեւ մի սա-
տան : — Ի՞նչ էին ըստ Ս . Գրոց Սատաններն , —
անկեալ հրեշտակներ . *Dia ables* չստուգարանուիր
Dii aboleti , կործանեալ աստուածներ :

Այո՛ , այդ էակներն կրնան իյնալ եւ լինել պատ-
ճառք մարդոցն ասերջանկութեան ու կործանման ,
մինչ պաշտօն ունէին յօրինել նորա երանութիւնն
ու բարձրացումն : Կրնան իյնալ երկու կերպով . ա-
ռաջին՝ երբ մարդն անփոյթ կը լինի զարգացնել
այն կատարելութեան սերմունքն որք են ի նոսա .
եւ երկրորդ՝ երբ մարդն կ'անիրաւի կնոջ դէմ ,
կ'անտեսէ նորա գերազնիւ ընութիւնն ու կը դասէ
զնա ի կարգ ստրկաց , ի կարգ հաճելի նիւթոց :
Իմ նպատակ չէ խօսիլ այս երկրորդ կէտի վերայ
որ կը վերցնէր շատ ընդլայնում եւ որ դուրս է
այս հանդիսի նպատակէն . բայց կ'ուզեմ ըսել մի
քանի խօսք առաջին կէտի մասին :

Կինն ստուգիւ գերազնիւ յատկութեամբ օժտեալ
էակ մ'է . նա պիտի լինի ընտանեկան յարկի աստ

ուածուհին, ամուսնոյն պատին, որդւոց համար
կենաց, սիրոյ եւ լուսոյ արեգակն: — բայց բնութիւնն ամէն բան իբրեւ սերմ կուտայ մեզ, եւ հարկ է որ զարգանայ այն յետոյ իւր ու ընկերութեան աջակցութեամբ: Մարդն է ընկերական էակ: առանց ընկերութեան օգնութեան մարդ չպիտի կրնար իսկ ապրիլ, ո՞ր մնաց զարգանալ: Ապա եւ կին էակին հանգամանք զարգացման համար պէտք ունին զինք շրջապատող մարդոց օգնութեան, ջանից, մէկ խօսքով՝ դաստիարակութեան: Առանց դորա կը փճանան այն բարի բարի յատկութեանց սերմունք ու կ'արտադրեն ոչինչ, եւ կամ կը խտտորին ու կը լինին այլ ինչ, այլանդակ ինչ, երբ անխորհուրդ, անզգոյշ, տգիտական, մահաբոյր ազդեցութեանց ենթարկուին:

Ահա՛ւասիկ պէտքն մի լուսամիտ՝ խնամտո դաստիարակութեան: Անբանաւոր կը լինէր անշուշտ նետել զկիներն իւր դժուարին ասպարիզին մէջ առանց տալու նմա որ եւ է նախնական պատրաստութիւն, առանց զինելու զայն կենաց վտանգներուն ու պատահականութեանց դէմ, առանց սուսուցանելու նմա իւր պարտքերն ու կարող գործելու զայն կատարելու զայնս: Եւ քանիներն ինքզինքնին այսպէս յանկարծ նետուած կը տեսնեն ասպարիզին մէջ՝ անպատրաստ. ընտանիքի մայր կը տեսնեն զինքեանս՝ առանց սովրած լինելու թէ ինչ է տունն եւ թէ ինչ են տանտիկնոջ պարտքերն. դայեակ եւ սնուցիչ կեանքերու՝ առանց դիտնալու թէ ինչ է կեանքն եւ թէ ինչ օրինօք կ'աճի ու կը զարգանայ այն. դաստիարակ, առաջին ու կարեւոր-

րագոյն դաստիարակ մանուկներու՝ ինքեանք զուրկ լինելով կրթութեան նախատարերքէն: Եւ քանի- ներ եւս, արդիւնք յոռի դաստիարակութեան, կ'իյնան կենաց մէջ սխալ սկզբունքներով, ծուռ ուղղութեամբք, անկատար կրթութեամբ, կարծող թէ կինն եղած է փայլելու, զարդարուելու, քծնե- լու, հրապուրելու, պարելու, գրօսնելու, ծախսե- լու համար միայն:

Երկուքն ալ մնասակար. — անդաստիարակու- թիւն եւ յոռի դաստիարակութիւն, եւ թերեւս վերջինն մնասակարագոյն քան զառաջինն:

Պէտք է կրթել աղջիկն, ու պէտք է աղիկ կրթ- թել զայն, կրթել զայն ըստ պահանջից իւր կոչման, ի նկատ առնելով այն պաշտօն, այն պաշտօններ զորս պիտի ունենայ կատարել մի օր, այն պէտքեր զորս հարկ պիտի լինի իրեն գոհացնել մի օր: Պէտք է որ աղջկան կրթութիւնն կէտ նպատակի ունենայ մանաւանդ տունն, ընտանեկան յարկն որ կնոջ յա- տուկ ասպարէզն է, մատակարարուի տեսութեամբ ամուսնական պարտուց, տեսութեամբ մայրական պարտուց, տեսութեամբ այն ընկերութեան ուր պիտի մտնէ, այն միջավայրին ուր պիտի ապրի, եւ պատրաստէ լինելու կին ժրագլուխ, տնարար տնա- չէն, ամուսին հաւատարիմ լուսամիտ, մայր ուս- եալ աննախապաշար, մայր որ եւ կարենայ անդե- դեւ կատարել հօր մը պաշտօնն երբ սա պակասի դժբախտութեամբ, կին որ եւ կարենայ անձամբ անձին բաւել եւ ապրիլ վեհութեամբ ու անկախա- բար՝ երբ բախան կամ ընկերութեան պայմանք զրա- նան մի պաշտպան, մի ընկեր. — եւ այս կերպով

չաւագոյնս նա պիտի կարենայ ծառայել նաեւ հանրական շահուց, իւր առերեւոյթս խոնարհ բայց կարեւոր շրջանակէն, հզօրագոյն ներշնչութեանց վառարանէն, ուղղելով ներշնչելով իւր բարեկամն, իւր ամուսինն, իւր զաւակն :

Ուրեմն, Տիկնայք եւ Տեարք, թո՛յլ տուք ինձ եւ այս տարի յանուն ձեր ամենուն, յանուն Ազգին կատարել մի պարտք. այն է ձօնել մեր երախտագիտութեան հարկն առ Մկրտիչ Էֆէնտի Մէզպուրեան, Հիմնադիր—Տնօրէնն Մէզպուրեան վարժարանի, որ յամաց հետէ հիմնած է ու կը վարէ՝ անխոնջ եռանդեամբ եւ մի միայն իւր հզօր անհատականութեան վերայ կրթնած՝ Հայ իզական սեռի կրթութեանն յատկացեալ հաստատութիւն մի որ, ամէն տարակոյսէ վեր է, անզուգական է իւր սեռին մէջ, ուր Հայ աղջիկն կ'ստանայ լուրջ ու հաստատուն դաստիարակութեան մի տարերքն, յը մշակուի մտքով ու սրտով, կ'ազնուանայ գաղափարով ու զգացմամբ, կը կրթուի իբրեւ Հայ աղջիկ՝ լինելու համար մի օր հայ տան մի տիրուհին ու հայ մայր: Նա կ'ընծայէ մեզ այսօր երեք ուսումնաւարտ սանուհիներ, որք արժանի են նկատուելու իբրեւ տիպար բարեկիրթ հայ օրիորդի եւ կոչուած են գրաւել մի պատուաւոր առաջնակարգ տեղ Հայ տիկնանց դասուն մէջ:

Սրտագին կը շնորհաւորեմ զՄէզպուրեան վարժարան իւր գեղեցիկ գեղեցիկ արդեանցն համար, եւ կը մաղթեմ յարատեւութիւն անսասան, արդիւնաւորութիւն անսպառ եւ փառք անաղօտ . . . :

Գ .

Առաջին հայեացքով, երբ մարդ նայի այս հաստատութեան, կը տեսնէ մի միակ յարկ կրթութեան ուր աղջկունք կը դաստիարակուին, եւ իւր երախտագիտութիւնն առ Տնօրէնութիւնն այնքան է որքան պարտի ոք շնորհապարտ լինել առ հիմնադիրն մի դպրոցի :

Բայց, եղբարք եւ քորք, այս հայեցուած կը խաբէ զմեզ . մեք հոս մի միակ դպրոցի հետ գործ չունիմք . այս վարժարանի ետեւ կան բազմաթիւ այլ վարժարաններ որոց ամենուն ալ հիմն դրած է Մէզպուրեան, եւ ապագային մէջ կը նշմարեմ հարիւրաւորներ որք նորա ձեռքով պիտի կանգնուին եւ որոց թիւը պիտի երթայ աճելով անվերջ : Բայց ուր են այդ վարժարանք եւ ինչո՞ւ չեմք տեսներ զանոնք, պիտի ըսէք գուցէ :

Ո՛հ, կը տեսնէք զանոնք, տիկնայք եւ տեարք, նոքա ձեր շուրջն են, նոքա ամէն օր ձեր աչաց առջեւն են, նոքա ձեր տուններն իսկ են կամ պիտի լինին :

Այո՛, ճշմարիտ է իմէ-Մարդէնի խօսքը . « Աղջիկները կրթել՝ մէն մի տան մէջ մի դպրոց հաստատել է : » Ուրեմն Մէզպուրեան այնքան դպրոց հաստատած է որքան իւր վսեմ ձուլարանէն դուրս հանած է մտքով եւ սրտով նորաձոյլ լուսաձոյլ Հայ աղջիկներ, որք նայնքան ընտանեկան յարկաց նախախնամութիւնքն եղած են կամ մօտ են լինելու : Ուրեմն պատկառանօք նայինք այս պեղարք

դէմքին վրայ որոյ քրտանց իւրաքանչիւր կաթիւն հոսած է Հայ ազջկանց հոգւոյ անդաստանն ոռոգելու եւ գիտութեան ու առաքինութեան պտուղներով դարդարելու եւ Հայ ընտանեաց խոպան դաշտերուն մէջ բուսուցանելու ճշմարիտ շնորհաց երկնաբայր ծաղիկներ։ Եւ երբ համրելու ելնենք մեր ազգի մեծերն, որոց թիւ, աւանդ, յոյժ փոքր է, գլուխը դնենք զՄէջպուրեան, վեր, շատ վեր այն առերեւոյթ ոսկեփայլ մեծութիւններէ, որք երբ անցնին՝ ո՛չինչ, ո՛չինչ պիտի յիշեցնէ իրենց անունը։

Ստուգիւ իրաց խորը երթանք, նոցա հետեւանաց խելամտենք։ Մէն մի Հայ օրիորդ, որ կը մեկնի այս յարկէն, կ'երթայ կազմել մի նոր ընտանիք որոյ ինք կը լինի կեդրոնն ու հոգին։ Եւ ինչ կեդրոն է, ինչ հոգի է մի բարեկիրթ, մի լուսամիտ ու ազնուասիրտ կին։ Իմաստնոյն «պատուական քարերէ աւելի պատուականագոյն» գոհարն է այն այդ կեդրոն արեւ մ'է որ ջերմութիւն, լոյս եւ կեանք կը ճառագայթէ իւր շուրջ։ այդ հոգի մի շունչ է արարչագործ։ Ինչ կ'ստեղծէ այն. — կ'ըստեղծէ երջանկութիւն, առն երջանկութիւնը, մանուկին երջանկութիւնը. կ'ստեղծէ դրախտ մ'ուր ամէն ինչ բոյր է, ամէն ցօղ՝ մարդարիտ, եւ ուր փուշն անգամ հոտ ունի վարդի։ Հարկ չէ որ ոսկեղէն գետ մ'առողէ այդ դրախտ. բարեկիրթ կնոջ յատուկ է չքաւորութեան ապառաժներէն ճոխութեան, առատութեան ազբիւրներ բլխեցնելու հրաշագործութիւնը, զի նա իմաստուն տնտեսութեան մը սկզբունքներով առգորուած է, ու գիտէ ճշմա-

քիտ պէտք մը նախադասեւ յիմար մտահաճութեանց , եւ համեստախալ ու գոհ ճակատ մը պճնող վարդէն սրտամաշ աղամանդէն աւելի գեղեցիկ զարդ մը համարելու ազնիւ ճաշակն ունի : Ի՞նչ փոյթ եթէ նորա գաւակունք զսկւոյ կոյտեր չժառանգեն . նոքա ժառանգած պիտի լինին ժառանգութեանց լաւագոյններն — առողջ մարմին , արթուն ու աննախապաշար միտք , վեհ եւ ազնիւ զգացմանց վառարան հոգի մ'եւ տենչ աշխատութեան . ընկերային աշխարհին բարձրագոյն կատարները տանող զեմքանդուղներ , գիւթական բանալիներ որովք պիտի կրնան բանալ ամէն ճշմարիտ հարստութեանց գանձարաններն , ճշմարիտ երանութեան պալատին դռներն : Կը տեսնուի թէ ո՞րպիտի անհուն համակրութեան ու քաջալերութեան արժանի է անձնուէր Հիմնադիր-Տնօրէնն այս հաստատութեան , որ բեղմնաւոր է այսօրինակ արդիւնքներով :

Այսպիսի պտուղներ խոստացող ծաղիկներ լինելու պատիւն ու բախտն ունիք դուք , ո՞չըջանաւարտ Սանուհիք Մէզպուրեան վարժարանի . կը շնորհաւորեմ զձեզ , յանուն ազգային Ուսումնական խորհրդոյ , ձեր յաջողութեանցն համար որոց վկայ եղայ անձամբ ձեր քննութեանց միջոցին : Երջանիկ էք դուք . դաստիարակութիւնը ձեր բերնին մէջ լեզու դրաւ , ձեր արիին մէջ՝ գործի , փրկաւէտ սկզբունքներով ուղղեց եւ զօրացուց ձեր բանականութիւնը եւ բնութեան ձեր սրտին մէջ դրած ազնուական բնագոգումներն՝ Աստուծոյ , ընտանեաց , ազգի եւ մարդկութեան սէրը , գեղեցկին իղձը , բարւոյն փախաքք , ճշմարտին անձուկը վառեց ար-

ծարժեց. եւ այսպէս կը մեկնիք երթալու կատարելու ընտանեաց մէջ ձեր կենսատու պաշտօնը: Գիտէք ինչպիսի օժիտով օժտեց զձեզ զպրոցը. — դերագոյն օժիտ՝ Հայազգեաց համար՝ ընտիր, զուտ ազգային եւ զգուշաւոր կրթութիւն մը. երանի այն ծնողաց որ փոյթ ունեցան մանաւանդ այսպիսի օժիտ մը հայթայթել իւրեանց ազգեանց, եւ աւելի երանի այն երիտասարդաց որք բաւական իմաստուն պիտի լինին գերադաս համարելու զայն նիւթական գանձու օժիտներէ. ապահոված պիտի լինին իրենց եւ իրենց սերնդեան երջանկութիւնը: Առաքինութեան եւ ուսման այս օժիտով զարդարուած եւ ճօխացեալ, գացէք ուրեմն տուներն ի դպրոց վերածել, Մէզպուրեան վարժարանի արեւէն բրդող լուսեղէն աշխարհաց թիւը բազմապատկել եւ տակաւ աւելի լոյս ընել Հայ աշխարհի խաւարին մէջ: Յաջողութիւն ձեզ:

1884

Գ.

ԽԱՍԳԻԻՂ, ԻՒՐ ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՅՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՑՈՎ

(Ս. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԽՕՍՈՒԱՍ ԵՐԿՈՒ ՃԱՌԵՐ)

Ա.

Որովհետեւ ատենաբանելու հրաւէր չէի ընդունած, ձեր ներողամտութեանն արժանի բանախօսութիւն մի ընելու չեմ պատրաստուած. բայց

քանզի մի կողմէ Պատ. Հոգարարձութիւնն կ'ստիպէ զիս խօսիլ եւ միւս կողմէ անկարելի է համբմնալ մի այսպիսի հանդիսի մէջ որ այնքան բաներ կ'ըսէ իմ սրտին, կը համարձակիմ բեմ ելնել եւ հաղորդել ձեզ այն տպաւորութիւններ զոր կ'ընդունիմ այս հանդէսէ :

Մարդն, նեառւած ժամանակին մէջ, երեք հորիզոններ յարածամ կը դիտէ. անցեալն, ներկայն եւ ապագայն. մարդն կ'ապրի ներկային մէջ՝ յիշելով զանցեալն եւ խորհելով յապագայն. անկատար եւ անհասկանալի կը լինէր կեանքն առանց անցելոյն յիշատակաց եւ առանց ապագային յոյսերուն եւ նախահոգութեան : Ամէն վիճակի եւ ամէն հասակի մէջ մարդկային էակին մտքին մէջ գիրկընդխառն են այս երեք գաղափարներ : Ա. յնպէս չէ՞ եւ ձեզ համար այս վայրկենիս, Տիկնայք եւ Տեարք. ահա՛ ձեր առջեւն է ներկայն, այս ուսանող մանկութիւն, արգիւնք ձեր ջանից. միեւնոյն ատեն, ի տես այս մատաղ մանկուոյն, չի՞ ներկայիր ձեր երեւակայութեան առջեւ այն ոսկեղինիկ ժամանակն ուր դուք եւս մանուկ էիք սոցա նման եւ ուսանող դպրոցի գրասեղանաց վերայ. եւ ներկայ չէ՞ ապագային գաղափարն, զի ի՞նչ բան աւելի մտածել կուտայ ապագային վերայ քան տեսիլն այն պատանեաց եւ պատանուհեաց՝ որոց անբիծ ճակատուց վերայ կը փայլի Յուսոյ աստղիկն :

Սոյնպէս եւ իմ տպաւորութիւններ կուգան անցեալէն, ներկայէն եւ ապագայէն, եւ պիտի խօսիմ ձեզ այս եռակի տեսակէտով :

Անցեալն. եւ որո՞ւ մտքին մէջ պիտի նորոգի այն

այս պահուս աւելի խուռն արտմանոյց յիշատակներով քան իմ որ աշակերտած եմ այն օրհնեալ հաստատութեան որ կը կոչուի Ներսիսեան Լորթերոն, եւ նոցա որք ինձ նման սկսած են այս բարոյական մօր գրկաց մէջ: Ինչեր չը յիշեցներ ինձ այս վեհավայր տաճարն, եւ այս վեհ հանդէսն որ կը կատարուի իւր նուիրական հովանւոյն տակ. քանիցս իմ մանկական ձայնիս արձագանգ տուած են այս սրբազան կամարք, երբ, երգեցիկ մանուկ, կ'սպասուարէի Աստուծոյ սեղանոյն: Էր երբեմն որ ես այլ, ուսանող մանուկ, նմանօրինակ հանդիսից մէջ, կը ներկայանայի մի այսպիսի պատկառելի բազմութեան առջեւ՝ պատուական անձանց ձեռներէն ընդունելու համար աշխատութեան պատկին: Եւ կը յիշեմ Աղաթօններն, Փեշտմալճեաններն, Մօմճեաններն, որք պատկառելի կ'ընէին հանդէսն, եւ որք գորովալից կը համարէին յուսալող ճակատներն յառաջադէմ մանուկներուն: Աւանդ, ոչ եւս են նոքա, եւ, անբազոյն յիշատակ, ոչ եւս է իմ բարի մայր որ հոգիս իւր ժպտով ու մարմինս նախ իւր կաթմար եւ ապա իւր ասեզով սնոյց եւ որ վերնատունէն կը գիտէր արտասուալից իւր զաւակն որ պսակ կ'ընդունէր . . . :

Բարէ, անցան այդ ժամանակներ, անմեղութեան եւ անգիտութեան երջանիկ տարիներն ուր սիրոյ փափուկ մթնոլորտ մի զմեզ շուրջ կը պատէր: Բայց անտարակոյս պարտէին անցնիլ, եւ պարտէր գալ գործերու ժամանակն, ուր սկսէինք իրացնել այնքանի յոյսեր որք կը տածուէին մեր վերայ: Իրացուցինք այդ յոյսեր, պատասխանեցինք նոցա լիո-

վին : — Եթէ իմ մասին չեմ համարձակիր հաստատապէս պատասխանել, կարող եմ հպարտութեամբ յիշել — զի իմ բնկերաց փառքն այլ իմ է — շատերն իմ աշակերտակիցներէ որք այսօր ազգային վերածնութեան գործոյն մէջ կարեւոր դերեր կը կատարեն, որք պատիւն են այլեւայլ ասպարէզներու զորս գրկած են, եւ որոց վերայ հպարտ է Խասգիւղ : Այն ինչ վար իջաւ այս բեմէ մին ի նոցանէ, պատուականն Եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ զմայլեցոյց զձեզ իւր դիւթիչ պերճախօտութեամբ : Ինձ գալով, եթէ չեմ կարող նոյնքան փառաւոր ճակատ մի պարզել այսօր ձեր առջեւ, դէթ՝ ձեռնս խղճիս վերայ՝ կարող եմ ըսել թէ աշխատած եմ, որչափ հնար էր ինձ, չլինել անարժան որդի Ներսիսեան վարժարանի :

Եթէ մարդկային անհատն ցաւով կը յիշէ իւր անցեալ օրեր, իւր վաղանցիկ մանկութիւն որ ոչ եւս պիտի դառնայ այսրէն, այնպէս չէ մարդկութեան համար, ազգերու համար : Ժամանակին բովանդակ տեւողութեան մէջ ազգերն ունին իւրեանց բոլոր հասակներն, եւ ունին յար գարուն մի իւրեանց ծոցոյն մէջ : Երբ մի ծաղկափթիթ սերունդ կը հասուննայ եւ կը լինի պտուղ, մի այլ սերունդ կը յաջորդէ գարնանազեղ եւ յուսած միտ . եւ եթէ մեր գարունն անցեալն է Խասգիւղի համար, սա ունի միշտ իւր գարունն, եւ ահա՛ այն, ահա՛ այս հրեշտակազեղ պարն պատանեաց եւ պատանուհեաց . ահա՛ ներկայ գարունն : Պիտի լինի՞ այն նոյնքան պտղաբեր որչափ եղաւ անցեալն :

Ներսիսեան վարժարանի ներկայն չէ ամենեւին

անփառունակ: Քիչ ժամանակ յառաջ այցեցի նմա եւ քննեցի իւր բարձրագոյն դասերն: Գոհացուցիչ էր ուսանողաց վիճակն, մանաւանդ զասայ զայնս ուշիմ, յուսալից: Բայց միթէ կարելի՞ է ըսել թէ իւր ներկայն կը պատասխանէ իւր անցելոյն, թէ Ներսիսեան վարժարան կը գտնուի այսօր այն բարձրութեան մէջ յորում էր երբեմն՝ երբ իւր ուսուցչական բեմին վերայ ունէր վարժապետեաններ, Գարագաշեաններ, Միքայէլեաններ, Կէօնճեաններ, եւ ուսանողական նստարանաց վերայ՝ Յովակիմեաններ, Բարաղամեաններ, Գարրիէլեաններ, Չերազներ, Տէմիրճիպաշեաններ: — Անտարակոյս ո՞չ: Պատուարժան Հոգաբարձութեան Զանքերն չեն կորսուիր ընդունայն, բայց կ'արտադրեն լոկ այն արդիւնք զոր կարող են գոյացնել այն միջոցներով որք կը գտնուին նորա տրամադրութեան ներքեւ: Եւ այսօր ժամանակն աւելի բազմապահանջ է քան երբ ուսանող էինք մեք, աստի 15-16 տարի յառաջ: Այն ատեն մի բարեկարգ եւ կատարեալ վարժարան էր այն ուր կ'աւանդուէին՝ ձեռնհաս ուսուցչաց ձեռքով՝ լեզուներ, գրագիտութիւն, չափագիտական ուսմունք, պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն. այսօր ո՞վ կուրանայ թէ Բնական գիտութիւնք, Քաղաքական Տնտեսութիւն, Առողջապահութիւն, Մարմնամարզք անհրաժեշտ լրացուցիչք են բարւոք կրթութեան: Իրաց այս վիճակին մէջ, եւ ի նկատ առնելով ժամանակին պահանջումներն, որք՝ քանի երթան՝ կը բազմապատկին, Ներսիսեան վարժարանի ներկայն չէ կարող գոհացնել զայն հպարտութիւն զոր իրաւամբ կ'ազդէ մեզ նորա մեծաշուք

անցեալն, չէ կարող երաշխաւորել իրացումն այն յոյսերուն զոր իրաւամբ կը սնուցանէ միշտ Ազգն մի այսալիսի բազմարդիւն կրթարանի նկատմամբ:

Անցելոյն մէջ Ներսիսեան վարժարանի ներկայն ծնաւ մի սյնքան գեղեցիկ ապագայ. արդի ներկայն իրաւունք կուտայ մեզ կանխատեսելու մի նոյնքան փառաւոր ապագայ: Դժբախտաբար ներքելի է մեզ տարակուսիլ: Բայց հարկ է որ Խասսգիւղցին ապագայի վսեմ հողածութեամբն միշտ տողորուի. իւր պաշտօնն է Հայ ապագային մշակներ արտադրել. պէտք է որ կատարէ անընդհատ զիւր պաշտօն: Իւր ուսանողաց մէջ միշտ կան հանճարալիր մանուկներ, մեծ մարդերու խմորներ. արդէն Խասսգիւղի հողոյն մէջ մի առանձին բան կայ դոգացես որ հանճարներ կը ծլեցնէ. բայց այդ հրաշածին հող պէտք է որ մշակուի:

Եւ միթէ պաշտպաններ կը պակսին այսօր Ներսիսեան վարժարանի. բայց ո՞ր ատեն աւելի բազմաթիւ պաշտպաններ ունեցած է նա քան այժմ: Թէպէտ բազումք իւր զաւակներէն թողած են գլխասգիւղ՝ ամենուրեք ծաւալելով նորա քաղաքակրթութիւնն, բայց չեն մոռցած զնա, իւրեանց մայրն, չեն մոռցած Ներսիսեան վարժարանն, իւրեանց բարոյական կենաց որորանն, եւ ամէնքն սերտիւ նորա հետ կապուած կ'զգան իւրեանց հոգին: Ներսիսեան վարժարանն շրջապատող համակրութեան շրջանակն սահմանափակ չէ ի Խասսգիւղ, այլ ընդլայնուած է բոլոր Ազգին մէջ. Խասսգիւղ միայն չէ Խասսգիւղի մէջ, այլ ամենուրեք ուր գնացած են նորա որդիք յառաջդիմութեան վառարաններ

լինելու համար. — եւ ուր չեն գնացած նոքա, ուր չեն նոքա՝ միշտ ի ձեռին ունենալով առաջին դերն :

Մի կոչ բոլոր Ներսիսեան վարժարանի վաղեմի սաներուն — եւ անթիւ են նոքա — պիտի խմբէ զամէնքն նորա շուրջն. երբ իւրեանց մօր աղազակն հասնի իւրեանց ականջն, ամէնքն սրտաթուռդ պիտի փութան յօգնութիւն. ամենուստ պիտի կարկառին առ նա օժանդակ ձեռներ որ պիտի վերականգնեն նորա աւերն, նիւթապէս եւ բարոյապէս պիտի վերահաստատեն զնա հզօր հիմանց վերայ եւ պիտի վերադարձնեն նմա իւր փառքն անցեալ :

Մի Ներսիսեան Սանուց ընկերութիւն կաղմուեցաւ աստ երբեմն, եւ ես մին էի նորա հիմնադիրներէն. նպատակ ունէր նա ի մի հաւաքել Խասգիւղի ցիր եւ ցան ոյժերն եւ Ներսիսեան վարժարանի վաղեմի սանուց նպաստներովն սնուցանել այն կանթեղ որ այնքան ըյս սփռած էր իւր շուրջ : Ի՞նչ կ'ընէ այդ ընկերութիւն. կենդանի՞ է թէ մեռած, չգիտեմ. բայց զայս գիտեմ. թէ երկար ժամանակէ ի վեր ոչ ոք եկած է խնդրել իմ լումայն : Պէտք է կեանք տալ վերստին այդ միութեան, կամ, եթէ կենդանի է, մի նոր մղում տալ նմա, ստուարացընել զայդ քանակ բոլոր այն զինուորներով զորս զինեց այս լուսոյ զինարան, եւ գոյացնել նիւթական եւ բարոյական մի մեծ զօրութիւն՝ նեցուկ Ներսիսեան Ուսումնարանի : Այս է իմ իղձ նորա ապագային նկատմամբ, ապագայ որ, եթէ պատրաստուի խնամով, պիտի լինի արդեամբք այնքան բեղմնաւոր որքան եղաւ անցեալն. թէ չպաղի

այդ բոյն, վստահ եղիք, միշտ արծիւներ պիտի թռչին անտի :

Ի վերջոյ, կը յայտնեմ նաեւ ձեզ մի փափաք որ արդ իսկ կը ծնի սրտիս մէջ : Քանզի ձեզ խօսող Ներսիսեան վարժարանի նախկին սանն կը վարէ այժմ մի կրթական հաստատութիւն, իբրեւ դոյզն հատուցում երախտագիտական պարտուց, կը փափաքի Պէրպէրեան վարժարանի ծոցոյն մէջ որդեգրել Ներսիսեան վարժարանի աղքատիկ եւ ուշիմ ուսանողներէն մին զոր յանձնարարէ նմա Պատ. Հոգաբարձութիւնն :

1882

Բ.

Տարի մի եւս անցաւ, եւ ես վերստին կուգամ ողջունել զՅասգիւղ, իմ հայրենակիցներս եւ հրճուիլ իրենց խնդութեամբ ու շնորհաւորել զիրենք իւրեանց յաջողութեանցն համար : Այս անգամ ոչ միայն իբրեւ մի վաղեմի սան Ս. Ներսիսեան վարժարանի կը խօսիմ, այլ եւ յանուն Ազգային Ուսումնական Խորհրդոյ, որում անդամակցելու պատիւն ունիմ :

Ուս. Ոորհուրդն բախտաւորութիւն չունեցաւ ներկայ լինելու ձեր վարժարանին քննութեանց, բայց տեղեակ է թաղեցւոցդ ուսումնասէր ուզոյն եւ զոհողութեանցն զորս կ'ընէք յանուն կրթութեան, Հոգաբարձութեան անձնուէր լուսամիտ խնամոց, դասատուաց փութոյն, աշակերտաց եւ ուսանողեան, եւ հետեւապէս վարժարանին յառաջադէմ եւ բարեկարգ վիճակին, վասն զի երբ այս

ամէնքն ի մի դումարին՝ անտարակոյս կ'արտադրեն
յառաջդիմութիւն :

Եւ միթէ կարելի է Խասգիւղի յետադիմել-
նա Պոլսոյ թաղերուն մէջ ամենէն յառաջդիմական
թաղն եղած է . նա ո՞չ ապաքէն , յառաջդիմու-
թեան դրօշ ի ձեռին , առաջնորդած է միշտ Պոլ-
սոյ թաղերուն , գլուխն անցնելով ամէն փրկաւէտ
չարժման , առաքեալն լինելով ամէն նոր ու կեն-
սաւէտ գաղափարի : Երբ այլուր տգիտութեան խոր
քնոյ մէջ կը խորգային Հայք , Խասգիւղ ունէր հռչա-
կաւոր վարժարան ուր կ'ուսնէին նոքա որք պիտի
լինէին Ազաթոն , Մոզեան , վարժապետեան : Երբ
այլուր մտքէ իսկ չէր անցնէր կնոջ դաստիարակու-
թեան պէտքն , Խասգիւղի օրիորդական վարժա-
րանն գունգաքունդ կը յաճախէին իւր աղջիկներ
եւ կ'ուսնէին լինել լուսամիտ մայրեր : Խասգիւղ
կանգնեց առջի բերան Հայ թատր մը եւ ձայն
տուաւ հին դարերու ստուերաց . կը յիշէք երգն
բարեյիշատակ Չափրաստճեանի , « Օ՛ն , մեր նախ-
նի դարուց կարգամք հրաւէր , եւ այլն » : Սահ-
մանադրութիւն իւր իմաստնագոյն հեղինակ-
ներն ու ջերմագին հերոսներն ունեցաւ նորա զա-
ւակաց մէջէն , եւ այն երիտասարդ կղերական , որ
զարմանք կ'ազդէր իշխանութեան իւր ժողովրդա-
սէր սահմանադրական բոցավառ ոգիովն՝ էր նոյն
ինքն վարժապետեան : Նորա ծոցոյն մէջ ծնունդ
առաւ Շահնազարեան վարժարանն որ ստեղծեց մի
նոր սերունդ՝ գիտութեամբ ու հայրենասէր ոգւով
գինուած : Նորա հողոյն վերայ ծլեցաւ ու նորա հիւ-
թոյն կը սնանի Ասիական ընկերութիւնն , որ հիմ-

նեց ու կը հրատարակէ Թրքահայոց առաջին գրական եւ դիտական հանդէսն, Երկրագունեն: Եւ իւր պտուղք՝ ցիր եւ ցան աստ անդ՝ հունտեր կը թափեն ամենուրեք, որք կը պտղաբերին իրենց կարգին:

Մի այսպիսի թաղ չկարէ յետադիմել. յետագիմութիւնն ամօթ կը լինէր իրեն եւ ուրացումն իւր փառաւոր անցելոյն. կրնայ նսեմանալ նա ամենայնիւ, բայց դպրոցով ոչ երբեք: Թերեւս չկայ թաղ մ'ուր դպրոցն աւելի ամենօրեայ խօսքի, ջերմ վէճերու, կուսակցութեանց, ու նաեւ անձնուիրական զոհերու առարկայ լինի քան ի Խասգիւղ: Դպրոցը Խասգիւղցիին տկար կողմն է, նորա սիրտն է. անով կ'ապրի, անով կը բարախէ իւր լանջքն: Հոն ուսեր է ինք, տղայութեան սիրելագոյն յիշատակներն կապուած են այդ խորհրդաւոր սիրելի յարկին հետ. հոն է իւր զաւակն՝ իւր հոգւոյն հատորն, կամ թաղեցւոյն զաւակն, այսինքն դարձեալ իւրն. ի՞նչպէս չգորովի իւր հոգին այդ այնքան քաղցր բաներուն, յոյսերուն, յիշատակներուն բոյնին վերայ: Յետոյ, տեսած էք թաղ մ'ուր ամէն ոք պատուհանէն ծախ նայելու եւ ուր ամէնքն մատնանիչ ընեն լռելեայն իրարու տղայ մ'որ կ'անցնի փողոցէն. ո՞վ է այդ տղայն. — աղքատիկ, մաքուր: Բայց խեղճուկ է իւր հագուստն, սակայն նա դպրոցին ամենէն յառաջադէմ տղայն է. ան է որ ամենէն շատ մրցանակն առաւ վերջին մրցանակաբաշխի հանդէսին եւ որոյ ճակատն համբուրեց հրապարակաւ թաղին Քարոզիչը կամ թաղ-Խորհրդոյ Ատենապետն: Այդ տղան ժողովրդականութիւն կը վայելէ եւ իւր շուրջն կը լսուի արդէն

այն հիացման փսփսուքն որ մեծ մարդերը կը պատէ իւրեանց անցից մէջ. ամենուն ծանօթ է նա. ամէնքն երանի կուտան նորա մօր, ու պատանին կը լսէ: Բաց ի Խասգիւղէ այլուր չեմ տեսած այսպիսի երեւոյթ — ժողովրդականութեան դասինն կրող տղայ մը: Եւ այսպէս եղած են այն մանուկներ որք կ'անուանէին Ներսէս Վարժապետեան, Բարթող Թեւեան, Յակոբ Աթթարեան, Գրիգոր Գարրիէլեան, Կարապետ Բարաղամեան, Ղազար Յովակիմեան, Մինաս Չերազ, Եղիա Տէմիրճիազեան. աւանդ, մի քանին արդէն գրկած սեւ հողն: Հոս գուրգուրունք մը կայ հանճարին վերայ որ դեռ իւր կոկոնին մէջ է, ու նախազգացում մը կայ հանճարոյ. ապագայ մեծ մարդն կ'զգան յառաջագոյն ու յառաջագոյն կը շրջապատեն զայն սիրով, խնամքով, ակնածանքով, այժմ, ակնածանքով:

Այսպիսի է Խասգիւղ, այսպէս է իւր համակրանքն դպրոցի վերայ, իւր սէրն դպրոցականաց վերայ, իւր գորովն ու խանդաղատանքն յառաջագէմ սեսանողին վերայ. — եւ այսպիսի մթնոլորտի մէջ ինչեր չեն արտադրիր, ինչ ծաղիկներ չեն ծլիր մի այսքան բարեյարմար հողի վերայ:

Փանք քեզ, Խասգիւղ, եւ քեզ յաւէտ երախտադիտութիւն. քու մէկ զաւակդ է որ կ'արձակէ այս շնորհապարտ սրտի անզուսպ աղաղակն, քու զաւակդ որ քեզ կը պարտի իւր բարոյական հուսիսն: Բայց այս աղաղակ անհատական չէ միայն. հաւաքական արձագանգն է բոլոր այն երախտագիտական ձայներուն որք այլ եւ այլ մերձաւոր եւ հեռաւոր կողմերէ կ'ելնեն ու կ'ուղղուին քեզ,

զի որդիքդ ամենուրեք են եւ զի բարութիւնքդ
սիրուած են ամենուրեք :

Միշտ յառաջ, Սասգիւղ, այո՛, միշտ յառաջ-
մնա՛ միշտ հաւատարիմ նշանաբանիդ, դրօշակիդ .
քայլէ՛ անդուլ . մի՛ բաժաներ երբեք սիրտդ դպրո-
ցէն . նա՛ կազմեց փառքդ, նա՛ կը կազմէ ընտանիք-
ներուդ երջանկութիւնն, նա՛ պիտի կազմէ անմահ-
ութիւնդ : Տքնէ՛, ջանա՛ . վարժ են քրտուներ թա-
փելու դպրօցական հողին վերայ . եւ եթէ աջակից-
ներու պէտք ունենաս, եթէ օգնութեան կարօտիս,
դիմէ՛ համարձակ ամէն ներսիսեան Սանի . ո՛ւր եւ
լինի ներսիսեան Սանն, իւր հողին քեզ հետ է,
նա պատրաստ է միշտ իւր մտքին ու քսակին նը-
պաստը տալու քեզ . մի՛ զքեզ կարծեր տկար, ան-
կեալ . տկարութիւնդ առերեւոյթ է, անկումդ խա-
րէական . տկար չէ՛ նա որ զօրութիւններ ստեղ-
ծած է . անկեալ չէ՛ նա որ կանգնողներ յարու-
ցած է :

1883

Դ.

ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՑԻՑԻՉԳ

(ՌԻՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՀԱՅԿԵՐՈՒԹԻՆ ՄԷՋ ԲԱԺԱԿԱՆՍՈՒՐԻՆ, 1882)

Եթէ կը հաճիք ինձ շնորհել առաջին բաժակն
առաջարկելու պատիւն ի դիմաց կարգադիր Մաս-
նախմբին, կը խնդրեմ ունկն դնել ինձ վայրիկ մի :

Երջանիկ կը համարիմ զիս այսքան Հայ Ուսու-

ցիչներ համախմբուած տեսնելով այս սեղանի շուրջ : Այն դժնդակ աշխատութիւններէն յետոյ, որոց տակ տարին ողջոյն հոսեցաւ քիրտն իւրեանց ճակատուց, Հայ Դաստիարակք իրաւունք ունին ի միասին զուարճանալու, քանզի ի միասին տքնեցան եւ ի միասին մղեցին այն դժուարին պատերազմն զոր կոչուած են տալ տգիտութեան դէմ : Այ՛ո, բոլոր Հայ դաստիարակներն, ինչ տարբեր ճիւղեր ալ մշակեն եւ ինչ տարբեր յարկաց տակ ալ աշխատին, գործակից են միմեանց, կ'աշխատին մի եւ նոյն գործոյն, բանւորներն են միեւնոյն շէնքին :

Այդ գործոյն, այդ շէնքին անուեն է Հայ Ազգի մտաւոր եւ բարոյական զարդացում :

Արժան է որ Հայ վարժապետներն, յետ այն փայլուն արդեանց զոր գոյացուցին այն դպրոցական տարւոյն մէջ որ վերջացաւ, գան խնդակցիլ միմեանց, սեղմել միմեանց աջն, համբուրել միմեանց ճակատն, ըմպել միմեանց արեւուն համար եւ խրախոյս կարդալ իրերաց ու սրտապնդել զիրեար ապագային համար :

Սրտապնդել, այ՛ո. ամէնքս ալ պէտք ունիմք փոխադարձ խրախուսանաց, վասն զի ամէնքս ալ կը քայլեմք մի եւ նոյն փշոտ ասպարիզին մէջ որ կ'արիւնէ մեր ոտներ, վասն զի ամէնքս ալ կ'երթամք կորաքամակ մի եւ նոյն տաժանակիր բեռան տակ որ կ'ընկճէ զմեզ. վասն զի յաճախ տգիտութիւն եւ ապերախտութիւն՝ փոխարէն վարձուց՝ ամենուս ալ երեսին մի եւ նոյն թշնամանքն, մի եւ նոյն թուքն կը նետեն, եւ վասն զի մեր մէջէն ո՛չ մէկուն աչքին իւր անձին ապագայն, իրեննե-

րուն ապագայն—զի բազումք ի մէնջ հայր են ընտանեաց—կը նկարուի հեռուն այլապէս քան տխուր գոյներով:

Այսպիսի համախմբութեան մի բարոյական օգուտն խիստ մեծ է ուրեմն, եւ սիրելի է ինձ յուսալ թէ յետ այսորիկ ամէն տարի հանգստեան ամսոյն մէջ Հայ Ուսուցիչք, աւելի մեծ թուով, պիտի փութան վայելել զայն:

Բայց միթէ Հայ Ուսուցիչք պէտք չունին աւելի ստէպ համախմբուելու եւ զիրեար տեսնելու տարբեր առիթներով, ձեռք բերելու համար այլ օգուտներ, գոյացնելու համար այլ բարիքներ: Ո՞չ ապաքէն գործաւորներն են մի եւ նոյն գործոյ, պարտքեր եւ իրաւունքներ ունին հասարակաց, համերաչխ են միմեանց: Ուրեմն էր, որպէս Ուսուցիչք կ'ընեն, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, աւելի յաճախ չգումարուին զազափարներ փոխանակելու, զիրեար փոխադարձաբար լուսաւորելու եւ կատարելագործելու, եւ խորհելու եւ խորհրդակցելու համար այն միջոցներուն վերայ որք կարող են նըպաստել Հայ վարժապետութեան նիւթական եւ բարոյական վիճակին ազնուացման, դաստիարակութեան ամենափափուկ եւ դժուարին արուեստին առ մեզ զարգացման եւ հետեւապէս ընդհանուր Հայ ժողովրդեան յառաջդիմութեանն: Է՞ր չկազմեն եւ նոքա մի հոծ միութիւն ի միասին մշակելու համար կրթական խնդիրներն, փոխադարձաբար միմեանց նեցուկ եւ զօրաւիղ լինելու կենաց դժուարութիւններուն մէջ եւ ի հարկին հաւաքական ազդեցիկ ձեռնարկներ ընելու համար

յիրացումն օգտակար խորհրդոց զոր պիտի յղանան :

Այսպիսի միութեան մի հարկն ու օգտակարութիւնն ո՛չ ոք ի ձէնջ կ'ուրանայ . ուստի եւ այս առթիւ ուրախութեամբ կ'աւետեմ թէ մի քանի Հայ վարժապետներ , որոց մէջ գտնուելու պատիւն ունիմ , արդէն հիմնարկած են մի Ուսուցչական Միութիւն , որ՝ արդիւնաւոր լինելու համար՝ պէտք ունի աջակցութեանն ամէն Ուսուցչաց , եւ կը յուսամ թէ , երբ քիչ օրէն լոյս տեսնէ իւր կանոնագիր , բազումք պիտի փութան բերել իւրեանց մասնակցութիւնն ի գործադրութիւն այն կարեւոր նախագծին զոր առաջադրած է ինքեան Ուսուցչական Միութիւնն (*):

Տեարք , տիեզերաց մէջ աշխատութիւնն ամենուն օրէնքն է , եւ մարդկութեան մէջ ամէն ոք աշխատաւոր է , սկսեալ ի նոցանէ որք գառազան ունին իւրեանց ափի մէջ մինչեւ ի նոսա որք կռան կամ բահ ունին ի ձեռին : Բայց ամէն աշխատութեանց մէջ մի գերագոյն աշխատութիւն կայ , եւ ամէն գործաւորաց մէջ մի վեհագոյն գործաւոր կայ . այդ գերագոյն աշխատութիւնն է միտք եւ սիրտ յօրինելու աշխատութիւնն , եւ այդ վեհագոյն գործաւորն է դաստիարակն :

Առանց այդ ամենօրհնեալ աշխատութեան մարդըն մի գազան է . առանց դաստիարակի չիք քաղաքակրթութիւն , զի նա՛ է որ անցեալ քաղաքա-

(*) Անակնկալ պարագայներ արգելք եղան սոյն Միութեան վերջնական կազմութեան . յուսամք որ գէթ ապագայն յարդիւնս անէ այս ամենօգուտ խորհուրդն :

կրթութիւնն կ'աւանդէ եւ կը պատրաստէ ապագայ քաղաքակրթութիւնն :

Մեք, Հայ դաստիարակներ, խոնարհ եւ համեստ գործաւորներ, մեծագոյն դերն ուրեմն կոչուած եմք կատարել մեր ազգային յառաջդիմութեան գործոյն մէջ . զի մեր ձեռաց մէջ կը կազմակերպուի ապագայ Հայութիւնն : Յար պէտք ունիմք յեղյեղեկաւ մեր մտաց մէջ այս գաղափար, գաղափարն վեհութեան այն պաշտօնի զոր կը լքնումք, որպէս զի զօրանամք ընդդէմ ամենազգի դժուարութեանց . որք շուրջ կը պատեն զմեզ, ընդդէմ կոյր ապերախտութեան տմարդութեանցն ու անիրաւութեանց, եւ որպէս զի ջանամք միշտ չմնալ վար այն բարձրութենէ ուր դրած է զմեզ ուսուցչի դերն :

Եւ քանզի բազումք մեր եղբայրակիցներէ չեն մասնակից այս սեղանի, եւ բազումք՝ որք Հայ մանկութեան միտքն ու սիրտն կը մշակեն . Հայ աշխարհին այլ եւ այլ մասանց մէջ՝ չեն կարող նիւթապէս ներկայ լինել այս սեղանի, կ'առաջարկեմ ըմպել այս բաժակ նոցա կեանքին, մաղթելու համար երկար կեանք եւ զօրութիւն՝ բոլոր Հայ դաստիարակաց որք, յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս, ի Հիւսիս եւ ի Հարաւ, կ'զբաղին ապագայ սերունդն պատրաստելու վսեմ գործով :

Ե.

ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԻ

(ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀՈՄ ՎԱՐՔԱՐԱՆԻ 1885 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՒՆ
ՄԷՋ ԽՕՍՈՒԱՄ)

Հայոց Ամենապատիւ Ս . Պատրիարք Հայրն, հրաւիրեալ յայս հանդէս, պատիւն ըրաւ ինձ ներկայացուցիչ կարգերու զիս իրեն եւ յանձնելու ինձ թարգման կանգնիլ իւր շնորհակալութեանցն ու շնորհաւորութեանց առ Պատուարժան Տեսչութիւնն վարժարանիս :

Տիկնայք եւ Տեարք, երբ ուշադրութիւն դարձնէ մարդ ամենէն աւելի սովորական համարուած իրողութեանց վրայ, կը գտնէ յաճախ խորին եւ անբաւ նիւթ խորհրդածութեան, եւ ամենէն աննշան կարծուած պարագայն կը լինի կէտ մը լուսաւոր որ տակաւ կ'ընդլայնի ու կ'արձակէ բիւր կայծեր որք յեղակարծ փայլ մը կուտան կարեւոր ճշմարտութիւններու : Այսպիսի է սոյն պարագայ . — Մի հինօրեայ Եկեղեցւոյ գլուխ մի օտարազգի ու տարակրօն հաստատութեան մէջ՝ ուր կը դաստիարակուին իւր համազգի եւ համակրօն օրիորդներէն բազումք՝ իւր զդացումները բացատրելու պաշտօնը կը յանձնէ մի աշխարհականի . — Ինչ դաս պատմութեան փիլիսոփայութեան ամփոփեալ սա մի քանի խօսքերուն մէջ . Ինչպիսի զուգադիպութիւն պարագայից, անտարբեր այժմ մեզ համար, որ սակայն կը համառօտէ իւր մէջ մարդկային յառաջդիմութեան բովանդակ ընթացքն :

Էր երբեմն, Տիկնայք եւ Տեարք, ազգերն թըլ-

նամի էին միմեանց . կը կարծէին թէ միոյն մահն էր միւսոյն կեանքը , միոյն անկումն էր պատուանդան միւսոյն բարձրացման , եւ իւրեանց փառք կը կայանար այն կոթողներու բարձրութեան մէջ զորս կը կանգնէին այլազգեաց գանկերով , եւ իւրեանց հարստութիւն՝ այն գերեաց դասակներուն մէջ զորս մարդախոշոշ պատերազմներէ վերջ արիւնլուայ ընդ քարչ կ'ածէին իւրեանց ետեւէ : — Կար նաեւ ժամանակ ուր կրօնքներն ալ անհաշտ թշնամի էին միմեանց . ճշմարտութիւնը սեփականութիւնը կը կարծուէր մարդկութեան մէկ մասին . տարբեր դաւանութիւն մ'ոճիր մ'էր , տարահաւատ ոք՝ արժանի հրոյ եւ սրոյ , եւ տարակրօնի մը մերձաւորութիւնն առաւել երկիւղալի , պիղծ ու պօգալի քան ժանտախտէ բռնուող մարդու մը ներկայութիւնն : Եւ մի եւ նոյն կրօնին մէջ տարբեր էին կղերին ու ժողովրդեան շահերն . մին հովիւ էր , միւսն ոչխար . մին գաւազան ունէր , միւսն բուրդ . մին կը խօսէր , միւսն բառաջել միայն գիտէր . ի՞նչ հոգեկան հաղորդակցութիւն կըրնար լինել միոյն ու միւսոյն մէջտեղ : Բայց այդ մէջին ժամանակներէ դարձուցէք այժմ ձեր աչերն ներկային վրայ , այս ակումբին վրայ ու դիտեցէք այն վայրկեանն իսկ ուր կը խօսիմ պարագայից այն միաւորութեան մէջ զոր ձեր ուշադրութեան ներկայեցի . ի՞նչ անհուն յեղափոխում . ահա՛ ինչ որ կ'անուանի յառաջդիմութիւն :

Աւելին կայ . էր ժամանակ ուր այր մարդիկ — եւ լաւագոյնքն իսկ ի նոցանէ , սրբազնագոյքն իսկ — կը տարակուսէին թէ հոգի մ'ունենայ կինն ,

ուր մարդկային բանն կ'ապստամբէր այդ գաղափարի դէմ, կը դժկամակէր զկինն այլազգ ինչ ընդունիլ քան մի իր, մի գրաստ, ծառայելու՝ օգտակար ըլլալու եւ գան ըմպելու միայն յատուկ կար քաղաքակրթեալ իսկ կոչուած ժամանակ ուր սակայն մեծագոյն պատիւը զոր ընէին կնո՞ էր համարել զայն մի սիրուն գերի, մի առաջնակարգ աղախին, առ առաւելն մի շնորհալի եւ գրաստեցի պածուճապատանք: Զարմանալով պիտի գարմանար այրը՝ թէ ձայն մ'ըսէր իրեն թէ կինն ալ անձ մ'է, մի բարոյական էակ, պատասխանատու իւր գործոց, ընդունակ կրթութեան, կարգը բարձրանալու ի գիտութիւն եւ յառաքինութիւն, թէ հաւասար առն՝ եւ նա՛ ունէր պարտուցն հետ իրաւունքներ, եւ ընկեր առն՝ մասնակցութիւն նորա իշխանութեան: Տեսէ՞ք սակայն. ահա՛ վեհաշուք հատատութիւն մը կին մարդուն կրթութեան յատկացեալ, ուր մատաղատի օրիորդներ կը խօսին այլ եւ այլ լեզուներով ամենէն բարձրագոյն խնդիրներու վրայ որք զբաղեցուցած լինին մարդկային իմացականութիւնը, եւ այր ատենարաններ կուգան հոչակել կնո՞ գերազանց ձիրքերն, նորա դերին մեծութիւնը, նորա կրթութեան աւագ կարեւորութիւնը. — ինչ իրոյսխութիւն. ահա՛ դարձեալ յառաջդիմութիւնը:

Եւ այս ընթացքն մարդկային իրաց, յառաջդիմութիւնն, ձեւական ու լոկ գաղափարային բան մը չէ: Յառաջդիմութիւնն համանիչ է օգտակարին, բարւոյն անման: Յառաջդիմութիւնն ցաւն է որ կը պակասի տակաւ, վայելքն է որ կ'առաւելու գամ

քան զգամ. նիւթն է որ կը տկարանայ տակաւ ու կը հպատակի մարդոյ ձեռին տակ, ոգին՝ իմացականութիւնն է որ կը զօրանայ հետզհետէ եւ կը նուաճէ զաշխարհ: Յառաջգլխութիւնն մութն է որ տակաւ կը կերպարանափոխի ի լոյս, թշուառութիւնն է որ տակաւ կը փոխարկի յերջանկութիւն:

Ո՛ւստի կ'արտադրի այդ շարժում դէպ ի լաւագոյնն. — Ուշադիր միտքն պիտի տեսնէ զօրութեանց ներդաշնակութիւն մ'անոր աղբւր: Այո՛, յառաջգլխութիւնն ներդաշնակութեան դուստրն է, ներդաշնակութիւնն է: Եմպետողէս, Ագրիգենտացի իմաստասէրն, տիեզերաց մէջ կը դնէր երկու մեծ զօրութիւններ, մին որ տարրերը կը յօդէր եւ կը ծնուցանէր կարգ եւ գեղեցկութիւն, եւ միւսն որ կը բաժնէր զայնս ու յառաջ կը բերէր անկարգութիւն եւ տգեղութիւն. առաջինը կը կոչէր «Ֆիլիս» (բարեկամութիւն, սէր), երկրորդը «Նիֆու» (վէճ, կռիւ): Խորին գաղափար: Այո՛, ամէն կարգ եւ գեղեցկութիւն արդիւնք են բարեկամութեան, սիրոյ, ներդաշնակ միաւորութեան. եւ այս այնքան բարոյական կարգին մէջ որքան Ֆիլիսականին: Երբ մարդիկ՝ անգէտ իրենց ճակատագրին եւ իրենց ճշմարիտ շահուց՝ կ'ատէին զիրեար, երբ միմեանց զօրութիւնքն ոչնչացնել եւ իրարու արիւնը խմել փառք կը գրէին իրենց անձին, երբ անդրգերեզմանական երջանիկ կեանքի իտէալներն իսկ էին վալհալլաներ՝ վայրագ բերկրութեանց կայաններ, երբ ամենուրեք երկրի վրայ կը տիրէր կազն, ազգ ազգի վրայ կ'ելնէր եւ կրօն կրօնի դէմ կը մաքառէր, երբ գժտութիւնը նոյն

իսկ ընտանիքին մէջ էր եւ առնական բռնութիւնը կ'ընկճէր զկի՛նն ու կ'անտեսէր նորա հոգւոյն կարողութիւններն, այն ատեն աշխարհ մեծ մասամբ փշալից խոպան դաշտ մ'էր, ամայի անբեր անապատ մը՝ նեխեալ ժանտահոտ ճահիճներու խոշոր վէրքերով պատած, մեծագոյն քաղաքներն աղտոտ ու տխուր խրճիթներու ցանցառ խոււմբեր, մարդիկ քիչ տարբեր, քիչ վեր կենդանիներէ՝ ճակատագրային կոյր ու անգիտակից զօրութեանց ձեռքը մատնուած գերիներ: — Բայց երբ անհատք եւ ժողովուրդք սկսան ըմբռնել իրենց ճակատագրի միութիւնն եւ իրենց չահուց համերաշխութիւնն, փոխան փճացնելու միմեանց ոյժեր՝ զօդել ներդաշնակել զանոնք, հեռի բառնալէ միմեանց գոյութիւնն օժանդակել իսկ միմեանց կենացն ու զարգացման, երբ ընկերային երկնից եզերքն իբրեւ արշալոյս մ'աւետարեք ի լոյս եկաւ ազգերու եղբայրութեան գաղափարն, երբ եկեղեցիներն դադրեցան խեթիւ հայելէ միմեանց եւ միեւնոյն Աստուծոյ պաշտաման մէջ՝ հակառակ ձեւական տարրերութեանց՝ միացեալ զգացին զինքեանս, երբ եկեղեցականն ու աշխարհականն իրարու մերձեցան եւ ձեռք ձեռքի տուին, եւ երբ փոխադարձ յարգանք եւ սէր ճշմարիտ միութեամբ միացուցին այրն ու կի՛նն, եւ վերաշինեցին ընտանիքն հաւասարութեան եւ աշխատակցութեան հիման վրայ, այն ատենէն նոր քայլ, նոր կեանք ստացաւ մարդկութիւնը, յառաջգիմութիւնը ծնաւ կամ երազեցաւ, ստոյգ քաղաքակրթութիւնն սկսաւ բերելով իրարու ետեւէ իւր անհամար բարիքներ: Եւ դէպ ի կատարելութիւն այս շարժում այնքան

աւելի բուռն պիտի լինի, որքան աւելի՛ տիրէ ի մարդիկ Եմպիտոկղէսի «Ֆիլիս»ն, կարգի եւ գեղեցկութեան մայր Սէրն յօղիչ :

Ահա՛ այդ զգացումի, ոյժերու միութեան եւ ներդաշնակութեան պտուղ այս հանդէան, որ ինքնին, իբր խորհրդանշան մը, կը համառօտէ ու կը բացատրէ մարդկային յառաջդիմութիւնը: — Հեռաւոր աշխարհներէ կը մեկնին գիտուն Ամերիկուհիք, կը բերեն իրենց մտաւոր եւ նիւթական դրամագլուխներն կցել հինօրեայ ժողովրդոց տաղանդներուն ու դրամոց եւ դնել զայնս ի սպաս նոցա մատաղ սերնդի կրթութեան. նոր աշխարհն աջ կը կարկառէ Հնոյն ազատութեամբ զօրացեալ ու ճիւղացեալ ազգի մը զաւակներ կուգան՝ օգնել արեւելեան բարուց ազդեցութեան տակ ոգեսպառ ժողովրդոց մանուկներուն: Հայ ուսանողուհեաց վրայ միայն խօսելով՝ որոց թիւ, եթէ չեմ սխալիր, վարժարանիս ուսանողաց մեծամասնութիւնը կը կազմէ, ամերիկեան հաստատուն կրթութիւնը կուգայ լծորդիլ հայ մտքի հաստատուն յատկութիւններուն, ամերիկեան ազատասուն բարուց կորովն ու յանդգնութիւնը կը խառնին հայ բարքերու բնատիպ շնորհաց ու պարկեշտութեան: Ինչ որ դուրս կ'ենէ՛ այդ խառնուրդէ՛ կը տեսնէք դուք. — Արիական կամքի եւ անձնական արժանապատուութեան տէր, լուսամիտ եւ պարկեշտաբարոյ Հայ օրիորդներ:

Ո՛րչափ սակայն մտքի նրբութիւն եւ սրտի փափկութիւն կարեւոր են ներդաշնակ յօրինելու համար այդ խառնուրդն, չմեղանջելու համար «Ֆիլիս»յի օրինաց՝ դէմ, տարերց մին զո՛հ չտալու համար միւ-

սոյն , զի այն ատեն ոյժերու արգաւանդ միութիւն մը չպիտի լինէր այն այլ եւս , այլ միոյն գորացումն ի վնաս միւսոյն որ պիտի քայքայուէր , տարալուծուէր : Տիեզերքի մէջ ամէն էակ իւր դերն ունի , եւ մարդկութեան մէջ ամէն ազգ ունի իւրն . մարդկութեան հաւաքական գործոյն համար պէտք է որ ամէն ժողովուրդ , ամենէն խոնարհն իսկ , բերէ իւր առանձինն յատկութեանց ու կարողութեանց օժանդակութիւնն . պէտք է որ Անգղիացին բերէ իւր անվեհեր գործունէութիւնն , Գաղիացին իւր կրակն , Գերմանացին իւր անխոնջ մտածութիւնն , Ամերիկացին իւր ազատութեան սէրն , Հայն իւր հանրային ընդունակութիւնն , եւ այլ ազգեր իրենց բնածիր հանգամանքներ , եւ այս այլազան տարերց յօդաւորութեամբն ու աջակից գործունէութեամբ պիտի իրականանայ մարդկային քաղաքակրթութեան իտէալը : Ուստի երբ վարժարանիս իմաստուն Տնօրէնութիւնը՝ ներշնչուելով այս ոգիէ՝ կը ջանայ որ Ամերիկան զՀայաստան լուսաւորէ առանց անհետեւու զայն իւր լուսոյն ետեւ , երբ կը ջանայ որ Անգղիական ճոխապանծ գրականութիւնը զարգացընէ Հայ օրիորդին միտքն՝ առանց մարելու նորա սրտին մէջ ազգային լեզուի եւ մատենագրութեան սէրը , երբ կը ջանայ , կ'ըսեմ , որ Ամերիկեան Հոմը չմոռցնէ Հայկական Տունը եւ նորա սրբազան Աւանդութիւնքն , չփոխանակէ անոր՝ այլ միանայ նորա հետ եւ ծառայէ զայն մեծցնելու եւ ամրացընելու , արժանի՛ կը լինի , այնպէս չէ՞ , Հայ ունկնդիրներս , մեր սրտագին շնորհակալեաց , որպէս եւ Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հօր , զոր պատիւ ունեցայ ներկայացնել այս հանդիսի մէջ :

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Դամբանական ճառեր

Ա.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՊԵՅԼԷՐԵԱՆ

ՈՐԴԻ ԵՆԻԱ ԷՅ. ՊԵՅԼԷՐԵԱՆԻ

1877

Շանթ շանթի ետեւէ: Դեռ անցեալ օր մահն իմ նախկին աշակերտուհիներէն, Ագապեան բուրաստանի ծաղիկներէն, մին կը բրցնէր, այսօր Պէրպէրեան վարժարանի սաններէն կ'երթայ Արտաշէս Պէյլէրեան: Այն ինչ գոցուած գերեզմանի մի քով մի այլ գերեզման կը բացուի, եւ դասատուին սրբտին մէջ մի վէրքի քով մի ուրիշ վէրք կ'արիւնի: Իսկ Պէյլէրեան տունն սուղ հագած էր արդէն. երեք թռչունք թռած էին անտի. այս չորրորդն է որ կը փութայ թեւել նոցա ետեւէն, գամ մի եւս թափուր եւ ամայի թողլով այն բունիկն ուր իւրեանց թեւերն էին բուսած եւ զոր զուարթ կը գործէին իւրեանց նախկին ճուղողիւններովն: Ո՛վ թշուառ հայր, ո՛վ թշուառագոյն մայր, ո՞ր խօսք կարէ նկարել ձեր վիշտն, ո՞վ կարէ չափել ձեր յուսահատութեան անդունդն:

Պատանի կը մեռնի Արտաշէս. տասն եւ վեց գարուններ միայն կը հաշուէր նա. դեռ անծանօթ էր կենաց, եւ ապագայն լի էր իւր համոր խոս-

տու մներով եւ յոյսերով : Մինչ զուարթ կը խայտայր կենաց դաշտին մէջ , ծաղիկներ քաղելով եւ թիթեռանց ետեւէն վազելով , նենգաւոր մահն իւր թակարգն կը լարէր ծաղկանց տակ . անկաւ տարածամ : Եկաւ եւ կ'երթայ , ասլէնալ , հարցնելով իւրովի թէ ի՞նչ է այս խաղն :

Ո՞ր աչք չարտասուէ այս դագաղին վերայ ուր կը պառկի Արտաշէս , դիակնացեալ եւ անշունչ , իբրեւ վարդ մի վաղաթառամ : Տխուր է , երբ արշալոյս կը մթննայ յանկարծ գիշերուան ստուերներով . տխուր եւ ցաւագին է մահ պատանւոյն : Սաճակտին վերայ մի յոյս կը ժպտէր , կը մարի . սուգ լիտոյն մէջ մի մտածութիւն կ'սկսէր , կ'ընդհատի . սա շրթներն մի նուազ կը նախերգէին , կը նուազի : Մահուան ցուրտ ձեռին տակ կանգ կ'առնու սառուցիկ այն սիրտն կրակ ուր կ'եւայր կեանքն իւր առաջին ջերմութեան մէջ :

Եւ մարդն բան մի չհասկանայ , կ'ապշի քարացեալ , եւ կը մնայ մայրն , շանթահար եւ խելայեղ , գրկելով դիակն իւր որդւոյն :

Ո՛հ , ի՞նչ կը յուզի արդեօք օրհասական պատանւոյն մտաց մէջ կենաց եւ մահու կռուոյն յետին վայրկեաններուն , երբ կենաց խուսափիլն կ'զգայ յիւրմէ հրապոյրներով եւ ցնորներով դեռ ժպտուն , երբ կը նսեմանան կը ջնջուին պատկերք ամենայնի զոր սիրած էր կամ սիրել սկսած , երբ իւր արտեւանանց վերայ կը ծանրանայ մահուան պաղ խաւարն , երբ լոյս , լոյս կը խնդրէ իւր առկայծ աչերուն որ կը մարիին բաց , դեռ անյաճ նայելէ
Ո՛վ ցաւք , ո՛վ անյուսութիւն :

Աւանդ, Արտաշէս, հիւանդութեանդ անկողնոյն մէջ, որ մահուան անկողինդ եզաւ, դասերդ կը մտածէիր. կ'անիծէիր հիւանդութիւնդ որ յառաջդ իմութիւնդ կ'արգելոյր. ահ, ո՛ր դացին ջանքերդ, ո՛ր ուսածներդ, ո՛ր յոյսերն զոր կուտայիր. — ի գերեզման քեզ հետ, ի գերեզման:

Ո՛վ Աստուած, Աստուած, դու գտնէ քու մխիթարութեանդ հոգին դրկէ մեզ որ անկարող եմք հասկանալ կենաց եւ մահու այս խորհուրդն որոյ հանգոյցն դու ոլորեցիր: Մեր բանականութիւնն կը դեղեւի, կ'ապստամբի այս գերեզմանաց առջեւ որ այնքան մօտ կը բացուին որորաններու. զօրացուր հաւատքն ի մեզ: Բարձրացուր քո ձայնն, ո՛վ կրօնք, զի մանաւանդ այսպիսի պարագայից մէջ պէտք ունիմք լսելոյ զայն. կրկնէ՛, կրկնէ՛ մեզ թէ, երբ կենաց արեւն կը մարի, անմահութեան տիւն կը ծաղի հոգւոյն համար, եւ թէ մի վայր կայ ուր կորսուած հոգիք կը գտնուին մի օր...:

Բ.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓՕՀԱՅՁԵԱՆ

1877

Ո՛հ, ի՞նչ բառերով կարեմք բաւական ողբալ զքեզ, Ա՛նդրանիկ, զոր մահն այսպէս տարաժամ կը խլէ ի մէնջ. աշնան տերեւներուն հետ անկան քո թերթերն այլ, ծաղիկ դեռաթիթիթ, եւ կոկոնազարդ գարունդ թառամեցաւ այն գարնան հետ

զոր դեռ երէկ կը կոխէիր անհոգ եւ յուսալից :
Բարէ , եղբարք , զո՞վ լամք Անդրանիկի վերայ :
Լամք պատանին դեռ ահասակ որոյ կենաց արշա-
լոյսն կը շիջանի յանկարծ մահուան ստուերաց մէջ ,
որ ի գերեզման կ'իջնէ ճակատն դեռ գարնան վար-
դերով զարդարուն , շրթունքն կոյս կեանքի բա-
ժակէն եւ սիրտն դեռ զեղուն անհուն իղձերով եւ
անվերջ երազներով որ կը սառին կ'իյնան յանկարծ
նման ձմեռնահար թիթեռանց : Լամք որդեակն սի-
րելի մի այրի մօր եւ եղբայրն հողեհատոր կրկին
մատաղ քոյրերու , որոց սէրն էր եւ յոյսն , կաղա-
մասի գեղուղէչ եւ բարձրագիտակ որում կը խա-
ղապատէին տարփանօք այդ բաղեղունք , եւ որ
յանկարծ կը կոտրի իւրեանց տակ՝ իւրեան հետ
կոտրելով եւ զայնս որոց նեցնուկն էր : Լամք հոգին
ազնիւ , անոյշ եւ հեզիկ , որոյ խօսակցութիւնն մի
հեշտութիւն էր բարեկամին համար , որոյ ջինջ հա-
յելոյն մէջ ո՛չ երբեք պատկերացած էր ինչ որ
գձուձ լինէր եւ անսուրբ , որ լի էր ամէն ազ-
նուութիւններով , ամէն վսեմութիւններով , եւ
« յոր , ինչպէս կը գրէի երբեմն առ ինքն ուղղեալ
մի թղթոյ մէջ , մուտ ունէր ամէն մեծ գաղափար ,
ամէն մեծ զգացումն , որպէս մի վեհավայր տաճա-
րի մէջ համայն ճաճանչք երկնից » : Լամք դասա-
տուն անտիական եւ չքնաղ , որ կատարեալ դաս-
տիարակի ամէն հանգամանքներն ունէր ի ծնէ ,
որոյ սիրտն լի էր անհոն գորովով մանկան համար .
մանուկն կը հրասրուրէր զինքն , կ'զգայր թէ մի
խորհուրդ էր այն եւ մի կրօնական յարգանք ունէր
այն քնքոյշ եւ դիւրարեկ էակին համար որ մեզ կը

յանձնուի, որպէս զի զարգացնեմք ի նմա սերմերն երկնային զոր Արարչին ձեռնն գրած է յայնմ. իւր աշակերտներն կը համակրէին, յափշտակեալ, իւր քաղցրախօս լեզուին յորմէ, իբր յաղբերէ, կը բըխէր յորդահոս իմաստութեան ալին ուռողելոյ համար այն մատաղ իմացականութեանց ծարաւի դաշտերն. Անդրանիկ, դեռ ոչ քսանամեայ, արդէն իսկ հայր եղած էր բարոյական, եւ մտաւոր ծնունդներ ընծայած Ազգին եւ Մարդկութեան, ծնունդներ որ այս վայրկենիս՝ զինքն կ'ողբան որբացեալ: Լամբ գրագէտն ընտիր, բանաստեղծն. նորաթի եւ բարձրախոհ. — զի, այո՛, եղբարք, Անդրանիկ Թօհաֆճեան մի գրագէտ էր եւ մի բանաստեղծ. այս դագաղին վերայ ո՛չ միայն գարունն իւր մի ծաղիկն, մայր մի իւր որդեակն, քոյրեր իւրեանց եղբայրիկն, բարեկամներ իւրեանց մտերիմն եւ ուսանողներ իւրեանց վարդապետն կ'ողբան, այլ եւ Մուսայք՝ իւրեանց սիրելին. նորա վերայ կը տեսնեմ նաեւ մի գրիչ. բեկեալ, մի քնար ջախջախեալ, մի մեծ ապագայ կորուսեալ: Նպաստել էի այդ հոգւոյ փթթման եւ արբեցած նորա նախկին բուրումներով: Անդրանիկ ինձ աշակերտել էր եւ ինքն բաւական էր զիմ խնուն յանմահութիւն տանիլ. իմ գլուխ-գործոցն էր նա որոյ վերայ հպարտ էի: Իւր վերայ կը միացնէր այն եռակի յատկութիւնքն որք անհրաժեշտ են լաւ գրողներու. — խոհուն միտք, զգայուն սիրտ եւ նուրբ ճաշակ: Իւր սլատանեկան գրուածներուն վերայ չալիսի շառագնէր մի հասուն գրագէտ. իւր գրիչն վրձին էր եւ կտնտոց. կը նկարէր ճարտար, կ'երգէր հոգեգրաւ, եւ իւր

արձակին մէջ եւ տաղից միմեանց հետ կը մրցէին խորհրդոց վեհութիւն, զգացմանց ազնուութիւն եւ շնորհ բացատրութեան : Բնագղմամբ, կարծես, կը սիրէր նախնեաց լեզուն, եւ իւր ոճ մի ցոյն ունէր Հայ-Դպրութեան Ոսկեդարուն : Ա՛հ, մի հանճար էր Թօհաֆճեան դեռ իւր կոկոնին մէջ քաղցրաբոյր, եւ քանի՜ փառաւոր պիտի լինէր փթթումն զոր կը խոստանայր :

- Ահա քանի՛ն ողբոց արժանի է այս սլատանին վաղամեռիկ, ահա որպիսի կորուստ կ'ընէ ի նմա Հայ ազգն որոյ մէջ այնքան հազուագիւտ են մեծ հոգիք . մի զոհ այլ թերեւս այն դժնդակ կեանքին զոր տգիտութիւն եւ խստասրտութիւն կը յօրինեն դաստիարակին : Այս դազազն արժանի է սոռոգուելոյ ամբողջ Ազգին արտասուօք . մի մասնաւոր կորուստ չէ այն զոր կ'աշխարեմք, այլ հանրական, ազգային . . . Թո՛ղ ողբայիսկ մարդկութիւն, զի Անդրանիկ այն էակներէն էր որ պատիւ կ'ընեն մարդկութեան եւ որք հաւատակորոյս հոգիներն կը հաշտեցնեն երկնից հետ ցուցնելով յինքեանս զտիպ երկնային գեղոյ, երկնային բարութեան . . . :

Եւ արդ հա՛րկ է մեզ, Անդրանիկ, զատուիլ ի քէն, յանձնելով նոճիագեղ հասակդ գերեզմանի պաղ գրկաց, հրաժարիլ այնքան սիրելի յոյսերէ որ քո հանճարալից աշերուն մէջէն կը ժպտէին մեզ, եւ մեր յետին ողջոյնն նուիրել քեզ, այն է, աւա՛ղ, մարմնոյդ սառուցիկ որ արդ թափո՛ւր է այն երկնազեղ հոգիէն որոյ պահարանն եղեւ առ վայր մի, այդ դալկատիպ ճակատուն որ վեհ բոյնն էր արժուեթուիչ մտացդ եւ երկինքն ընդ որ անցնիլն կը

դիտէինք յաճախ խորհրդոցդ իբրեւ լուսակիզն եւ
տակեթեւ ամպոց , եւ որոյ վերայ այժմ խարտեալ
քանդուրքդ մահուան ստուերներուն հետ մի ցաւա-
դին եւ անմեկնելի զուգախառնութիւն կը կազմեն... :

Մխիթարութիւն , մխիթարութիւն , եւ ո՞ր այլ
օրհոփանք մնան մեր սրտից որ շատ սիրեցին զքեզ
եւ զոր կը թողուս բեկեալ եւ ամայի , բայց միայն
այն մտածումն թէ կարճատեւ կեանքդ բեղմնաւոր
եւ լի եղեւ շատ մի երկարատեւ կեանքերէ աւելի
որ կ'անցնին ունայն եւ անօգուտ , այն յիշատակն
անջինջ զոր վաղահաս արդեամբք քանդակեցիր ազ-
գային կենաց մատենին մէջ , երկերդ ու երգերդ
որովք պիտի անմահացնեմք քո անունն եւ յորս ա-
մէն Հայ սերունդ պիտի գայ զմայլիլ ու մորմոքիլ
մի նոր եւ գեղեցիկ հանճարոյ վերայ որ պահ մի
փայլեցաւ , անոյշ եւ հրապուրիչ , նման արուսեկին
որ մի պայծառ օր կը խոստանայ , եւ չիջա՛ւ վա-
ղանցիկ , այն օրինակն նախանձելի զոր թողուցիք
այն ամենուն որ պիտի ուզեն ձգտիլ ի ճշմարիտն ,
ի գեղեցիկն , ի բարին , եւ պատկերն այն աներե-
ւոյթ աշխարհին որոյ վերայ այնքան քաղցր էր մեզ
խօսիլ ի միասին , երբ յաճախ Ովկէանու եզրն
կանգ կ'առնուինք մի շքեղ վերջալուսոյ առջեւ եւ
արդէն իսկ շրջապատեալ երեկորին խորհրդաւոր
ստուերներով , եւ մինչ յանկարծ լուին այերց մէջ
կը հնչէր սրբազան սղոնձին թիւղն , եւ մեր հոգիք ,
զգածեալ մի կրօնական տպաւորութեամբ , կը յա-
փշտակուէին յանհունն , յաշխարհն իտէական , եւ
լուռ կայինք ընդ երկա՛ր , ընդ երկա՛ր , եւ յետոյ
յանկարծ մեր խոհալից լութեան մէջէն դուրս

կը պայթէր անուէն այն մեծ զոր գրուած կը տեսնէին մեր հոգւոց աչկունք բովանդակ բնութեան վերայ ճառագայթի, աստղի, ամպի, ստուերի, ալիքի, կանաչութեան տառերով, Աստուած :

Միթէ կը ստէ՞ր վերջալոյսն, կը ստէ՞ր Ովկէանն, կը ստէ՞ր երեկոյն. միթէ կը ստէ՞ին բնազդմունք եւ սլացք մեր հոգւոց. ո՛հ, ո՛չ, չհաւատամ. չհաւատամ մանաւանդ քո դագաղին առջեւ, եւ աչերն վեր վերցնելով քո անչնչացեալ մարմնէն, յերկինս կը հայիմ, եւ կը գոչեմ. «Սպասէ՛ մեզ, Անդրանիկ» :

Գ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՐԱՂԱՄԵԱՆ ⁽¹⁾

1878

Գերեզմանն կը բացուի դարձեալ, եւ մեք, երիտասարդքս, մի զոհ այլ կը տանիմք նմա : Սաներ էինք Ներսիսեան, մատաղ ճակատներ շարուած աստղերու նման մի եւ նոյն գրասեղանաց վերայ. քանիք խամրեցան եւ անկան այդ ճակատներէն. մին Քալբաքճեան կ'անուանէր, միւսն Թիրեաքեան, մին Ասապեան, միւսն Մահսէնճեան, եւ մի ուրիշն Յովակիմեան. ամէնքն այլ հոգւով եւ հանճարով լի երիտասարդներ, — այն երիտասարդներէն որք մի սերունդի փառքը կը կազմեն եւ Հայրենիքին յոյսն.

(¹) Այս ճառ, վաղամեռիկ ընկերոջս դագաղին վրայ ուրտասանուելու համար գրուած . չէ կրցած կարդացուիլ յապաղման պատճառաւ :

— եւ ամէնքն այլ մէկիկ մէկիկ մեք նոցա դժբախտ ընկերքս բերինք յանձնեցինք հողոյն . եւ ահա ազնուագոյններէն մին այլ զոր մահն կը խլէ այսօր ի մէնջ :

Ո՞վ չճանչէ ի ձէնջ զկարապետ Բարաղամեան . ո՞վ չէ զմայլած նորա բարձր ու վսեմ ճակատուն եւ կրակոտ ու մտածող խոշոր աչերուն վերայ . ո՞վ հիացմամբ չէ կախուած նորա բերանէն՝ երբ այնքան հմտութեամբ , կորովամտութեամբ եւ հանճարով կը կը խօսէր ամենէն բարձր խնդիրներու վերայ , եւ ո՞վ չէ սքանչացած նորա ուղիղ եւ անաչառ հոգւոյն վերայ . . . :

Նորա հոգին . հոս պէտք է որ կանգ առնում . այո՛ , Բարաղամեան մի նոր հոգի էր , մի նկարագիր էր նա , վեհ եւ անկքելի ամէն բանի առջեւ բաց յարդարութենէ , մի նկարագիր արժանի Հռոմայ գեղեցիկ եւ դիւցազնական ժամանակաց , մի հոգի ասպիկար ամենադոյզն փոքրոգութեան կամ նուաստութեան , կարող ամէն բարձրութեանց , ամէն դիւցազնութեան : Եթէ կայ բան մի որ ամենէն աւելի կը պակասի մեր մէջ՝ նկարագիրն է այն . ամէն հողմոյ առջեւ կը տատանիմք , ամէն ալեաց կը դարձնեմք մեր խելն , եւ կը պակսի մեզ հոգւոյ արիութիւնն որ շեշտակի կը գիմէ ուր իւր պարտքն կը կոչէ զինքն , ուր բանն ցոյց կուտայ արդարն եւ բարին . . . Բարաղամեան կեսարներու դարուն մէջ կարէր լինել մի կատոն կամ մի Բրուտոս :

Յետ Ներսիսեան վարժարանի մէջ անցընելոյ իւր պատանեկութեան առաջին տարիներն եւ իւր առաջին ուսումներն ընելոյ Գարձազաշեաններու դաս-

տիարակութեան տակ, որոց պատկն էր եւ փառքն, մտաւ Բարադամեան Արքունի զինուորական վարժարանն. հոն ամէն աշակերտաց մէջ շուտով առաջինն հանդիսացաւ եւ, հայ, նոյն իսկ թուրք, արար եւ պարսկական լեզուաց մէջ իւր թուրք աշակերտակիցներն գերազանցեց բիւր անգամ եւ նոցա նախանձն գրգռեց. վեհափառ Սուլթան Ազիզ Խան անձամբ պատկեց նորա պատանեկան ճակատն մի մրցանակաբաշխութեան հանդիսի մէջ եւ ընծայեց նմա գրաւականն իւր կայսերական գոհունակութեան: Ուսաւ, թէպէտ յակամայիցս, զի մի զօրաւոր մարմնոյ տակ մի փափուկ հոգի ունէր, գործածել սուրն: Եթէ մի յամառ եւ անողոք ախտ՝ որ այն վայրկենէն իւր ճիրաններուն մէջ առաւ զնա այլեւս չթողոյց համար զնա՝ չարգիլէր, նա կարէր լինել մի Տէր Ղուկասօֆ, մի Մելիքօֆ եւ մահկանիչ դրօշն փառաւորել: Բայց նա այնքան յաջողակութեամբ կը գործածէր գրիչն որչափ սուրն. կը շարագրէր մաքուր, յստակ, իմաստալից. իւր ոճն կտրուկ, վճռական եւ նկարուն էր. իւր մտածութիւններն խորին, ճիշդ, բարձր էին, եւ նուրբ ու անվրիպելի իմաստասիրութեամբ շղթայեալ. իմաստութիւնն գոզցեա ծծել էր նա իւր մօր կաթին հետ: Բարձ, տարի ու կէս յառաջ նա այս տեղ կը խօսէր Յովակիմեանի վերայ մին այն դամբանականներէն որք սրտերու խորն կը քանդակուին եւ կ'զմայլեցնեն մեռելոյն հոգին. գիտէր արդեօք թէ իւր ընկերներէն մին այլ քիչ յետոյ իւր վերայ խօսելոյ ցաւագին պարտաւորութիւնն պիտի կատարէր:

Գիտէր արդեօք... բայց ինչ գիտեմք մեք, թշուառ մահկանացուներս. կը սիրեմք, կ'ուսանիմք, խորհուրդ խորհրդոյ վերայ կը հիմնեմք, եւ ահա ի մի վայրկեան մահն մեր սիրոյ կապերն կը խորտակէ, մեր աշխատութիւնքն կը ցրուէ հողմոյն եւ կը կործանէ շէնքն մեր խորհրդոց եւ յոյսերուն: Ո՛հ, մարդն կարի տկար է, մի գերագոյն զօրութեան ափին մէջ է նա, — որոյ չկարէ ճանաչել խորհուրդներն եւ թափանցել նոցա խորութիւնն. խոստովանիմք զայս այս դագաղի քով:

Ողբամք մարդոյն վերայ, ողբամք Բարաղամեանին վերայ, ողբամք մեր վերայ. երիտասարդ կ'երթայ Բարաղամեան. իւր սրտի մէջ իղձք կ'եռային, իւր մտքի մէջ խորհուրդներ, եւ իւր հանճարեղ ճակտուն շուրջն յոյսեր, եւ իւր անձին բոլորտիքն բարեկամաց պարն կը խմբուէր յանկուցեալ իւր չքնաղ հողւոյն բիւր հրապոյրներէն. եւ արդ մի ցուրտ դիակ կայ ի միջի, եւ մեք ի զուր կը պատեմք զայն. այլ եւս չպիտի խօսի մեզ, այլ եւս չպիտի ժպտի մեզ:

Բայց, եղբարք, ունկն դնեմք մի վսեմ բնազդման ճայնին որ կը խօսի ի մեզ միշտ, եւ այս պահուս առաւել բարձրագոյ. մարդոյն հոգին անձկատենչ է անմահութեան. մի բնազդումն կը մղէ զինքն արհամարհել մահն. կ'ապրի իբր այն թէ չը մեռնէր բնաւ. ի զուր ամէն օր հանդիսատես կը լինի նիւթոյ քայքայման. ոչնչութեան դաղափարին դէմ կ'ապստամբի, եւ երբ կը դառնայ գերեզմանէն, վհատ եւ գլխիկոր, կ'սթափի մի վայրկեան յետոյ եւ ձեռք կ'առնու գործն զոր սկսած էր,

որում կ'ուզէ տալ իւր կեանքն եւ որով կը յուսայ ապրիլ գերեզմանէն անգին: Թէ այս բնագոյնումն չլինէր, ո՞վ պիտի զոհուէր մեծ գաղափարաց եւ մեծ դատերու համար, եւ ո՞ր կը լինէր այժմ բարոյական աշխարհն: Մի մեծ բնագոյնումն է այս. հաստատեմք նաեւ զայս այս վայրկենիս, եւ յօղնութիւն կոչեմք զայն սփոփելոյ համար զմեզ: Այն էակն որ դրած է երկրին մէջ այն բնագոյնումն որով կը դառնայ նա անվրէպ արեւու շուրջն՝ զի լուսաւորին իւր ամէն մթութիւնք, դրած է նաեւ ի մարդն այն բնագոյնումն որ կը դարձնէ զինքն յերկինս. յայն դառնամք. անտի կուգայ ամէն ճառագայթ որ կը լուսաւորէ զմեզ մեր մթոյն մէջ:

Ամէն նետ իւր նպատակն ունի, ամէն առագաստ իւր նաւահանգիստն, եւ մարդն շունի՞ իւրն. դու կը հասնիս յայն, Բարադամեան, թողլով ետիդ՝ աշխարհի ծովուն վերայ՝ ազնիւ կեանքի մի սպիտակափրփուր հետքն որ չպիտի ջնջուի. եւ զի վաղագոյն քան զմեզ կը հասնիս, երջանիկ ես թերեւս քան զմեզ որ հոս կը ծփիմք տակաւին այլևո՞ծ:

Դ.

ԳԱԻԻԹ ԿԻՕՆՃԵԱՆ

1880

Նրբ երկրի վերայ մարդկային կեանք մի կը վերջանայ, ճակատագիր մի կ'աւարտի, եւ մարդ մի՞ դուրս ելնելով աշխարհի կուռէն՝ կ'երթայ հանգչիլ իւր յետին հանգիստն, Եկեղեցի եւ Ընկերու-

Թիւն պարտին, այդ նորաբաց գերեզմանի սեմոց առջեջ, հասարակաց մօր գիրկն յանձնելէ յառաջ զայն իւրեանց անդամներէն որ կ'ուզեւորի անդարձ, բարձրացնել իւրեանց ձայնն եւ իւրեանց բառն ըսել այդ կեանքի վերայ որ սպառեցաւ :

Եկեղեցին խօսեցաւ. Թո՛յլ տուք որ խօսի այժմ Ընկերութիւնն, զի մարդ ոչ միայն Եկեղեցւոյն է, այլ եւ Ընկերութեան :

Եղբարք, այն անձն՝ զոր կը յուղարկեմք այսօր իւր վերջին տունն՝ վաթսուն եւ երկու տարիներ թալրեցաւ : Ունայն եւ անպտուղ չսահեցան, սակայն, այս տարիներն, եւ Դաւիթ կէօնճեան չերթար մեր մէջէն առանց առաքինութեանց եւ հանրօգուտ ծառայութեանց յիշատակ մի ձգելոյ :

Իւր վերջին տարիներն եկաւ նա անցընել այս Թաղի մէջ. ⁽¹⁾ սակայն Խասգիւղ, ուր ծնած եւ անցուցած էր իւր կենաց մեծագոյն մասն, ուր Թաղային խորհրդականի եւ հոգաբարձուի պաշտօններն բազմիցս կատարած էր անձնուիրութեամբ, քաջ եւս կը ճանչէ զնա, եւ կը սգայ այսօր իւր ամենէն պատուական զաւակներէն, իւր յառաջընթացութեան ամենէն եռանդուն սպասարկուներէն միոյն մահն :

Դաւիթ կէօնճեան, հանճարեղ մտօք եւ ուսնելոյ եւ կատարելագործուելոյ տենչով օժտուած բնութենէն, մի այնպիսի ժամանակի մէջ ուր այնքան հազուագիւտ էին դպրոցք եւ այնքան դժուարին՝ կրթութիւնն, իւր անխոնջ ջանիւքն ստացաւ տաղանդներ եւ մեր Ազգին ուսումնականներէն մին եղաւ : Քաջ կը ճանչէր նա Թուրք լեզուն եւ նչա-

(1) Իսկիւար :

նաև որ գրագէտ մ'էր մեր երկրի լեզուին մէջ. Գաղիարէնն ընտանի էր նմա, եւ քանիցս իւր տան մէջ Գաղիացի իմաստասէր հեղինակաց եւ պատմագրաց գործերն տեսած եմ իւր ձեռքն: Ծջմարտախոյզ, ուղղախոհ, եւ տրամաբանող միտք մ'էր, եւ իմաստասիրութեան մեծ խնդիրք, մարդկային ճակատագրի մթութիւնք, կը հրապուրէին զնա: Յաւէտ ողբալի Գրիգոր Աղաթոն, Հայ ազգի մեծ դէմքերէն մին, իւր մտերիմն ու սովորական խօսակիցն էր այս բարձր հարցերու մասին, եւ Ներսէս Վարժապետեան, Աղաթոն եւ Կէօնճեան քանիցս գիշերոյ երկար ժամեր անցուցած են ի միասին զննելոյ նոցա խոր ու մութ վիհն:

Թէպէտ չէր վերաբերեր նա վարժապետական ասպարիզին, այլ բացառաբար միջոցի մի մէջ թուրք լեզուի դասատու կարգեցաւ նա Խասաղիւղի Ներսիսեան վարժարանին մէջ, եւ իւր բնական հանճարովն ու գորովալից բնութեամբ, առանց փորձառութեան այդ ասպարիզի մէջ, մի կատարեալ ուսուցչի հանգամանքն ցցուց իւր վերայ: Թուրք լեզուի ուսումն, որ, ամենաճարտար դասատուաց առաջնորդութեան տակ իսկ, մի քառս էր, լուսաւորեցաւ եւ պարզեցաւ Կէօնճեանի ձեռքով. դիւրուսոյց եւ բանաւոր մէթոտ ունէր եւ սէր աշակերտներու, եւ տենչ ուսուցանելոյ: Բազում են իւր աշակերտք՝ այսօր մեծաւ մասամբ լաւ դրից մէջ, ոյց ամէնքն այլ կը սիրեն զինքն, եւ նա՝ որ դժբախտութիւնն ունի այսօր խօսելոյ իւր դազադին վերայ՝ մին էր իւր աշակերտներէն, մին սիրելագոյններէն. աւանդ, մի հօր սէրն ու խնամքն

ունեցած էր նա մանկութեանս վերայ :

Իւր նկարագիրն մի բարձր եւ վսեմ նկարագիր էր, հազուագիւտ մի այսպիսի նիւթապաշտ դարու մէջ — եւ գրեթէ ամէն դարերու մէջ — ուր խիղճն կ'ստրկանայ շահուն առջեւ . կէօնճեան վեհ էր . չգիտէր շողքորթել, չգիտէր ստել . նենգելոյ արուեստն անծանօթ էր նմա . միայն պարտուց եւ բանականութեան առջեւ կը խոնարհէր :

Կէօնճեան անկարող էր նուաստութեան . անկարող էր եւ չարութեան . ո՛չ ումեք, ո՛չ ումեք գուզնագոյն չարիք մ'ըրած է նա իւր կենաց մէջ : Իւր հոգին անաղարտ կը տանինս Աստուծոյ առջեւ :

Եւ այդ հոգին լի էր գթով . կը գորովէր թշուառութեանց վերայ . հիքին արտասուաց չէր դիմանար : Մանաւանդ իւր բախտաւորագոյն ժամանակաց մէջ, քանի՛ թշուառաց ցաւերն ամոքած է իւր մարդասիրութիւնն :

Իւր վերջին տարիներուն մէջ, աւանդ, փորձեց զնա բախտն նիւթական եւ բարոյական վշտերով, որք տկարացուցին զինքն եւ վերջապէս ընկճեցին զնա :

Եւ այսօր կ'երթայ նա հանգչիլ ամբիժ եւ առաքինի կեանքի մի հետքն, աննման հօր, աղգասէր ազգայնոյ, բարեգործ մարդոյ ոսկեղինիկ յիշատակն թողլով իւր ետեւ . կը լմնցնէ նա իւր կեանքն լի վաստակովք, լի սպարտուց կատարման հոգերով ու ճգամբք, որպէս մի գործաւոր կ'աւարտէ իւր աշխատալից օրն :

Բայց գործաւորն, երբ յանգ կը հանէ իւր օրն, կ'երթայ երեկոյին առնուլ իւր վարձքն . կենաց

ընկերութեան այս բազմաշխատ գործաւորն պիտի ընդունի՞ իւր վարձքն : Կեանքի պատերազմին կռիւնքէն ու արիւններէն վիրաւոր դուրս ելնող այս զինուորն՝ որ վայրիկ մի չդեղեւեցաւ պարտուց առջեւ՝ պիտի ընդունի՞ իւր պսակն :

Ո՛հ, եթէ չլինէր մի վայր ուր վշտակիր առաքինութիւնն իւր հանգիստն ու վարձքն ստանայր, ուր արդարին ճակատն՝ զոր անիրաւութեան ու ցաւոց փշեղէն պսակք ծակոտեցին՝ զարդարուէր յաւիտենական փառաց եւ երջանկութեան դափնիներով, ո՛հ, այն ատեն, քանի՛ անմեկնելի կը լինէր այն բնազդում որ զվսեմ հողիս կը մղէ ի բարին՝ խոչերու եւ խութերու դիմագրաւ, եւ որ մեր սրտին մէջ կը խօսի մի արդար Աստուծոյ գոյութեան վերայ :

Ե.

ՏՕՔԳ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՒՍ ՔԵԱԹՐՈՅԱՆ

1882

Աւելի քան ութ օր է որ աչերդ փակեցիր այս աշխարհի լուսոյն, ո՛ր Բեաթիպեան, եւ դեռ չցամքեցան զքեզ լացող արտասուք . եւ քանի՛ քանի՛ շարաթներ, ամիսներ ու տարիներ պիտի անցնին շիրմիդ ու յիշատակիդ վերայէն, եւ շիրմիդ պիտի լինի յար թացեալ երախտագէտ մարդկութեան աչաց ցօղերով, եւ յիշատակդ պիտի մնայ մշտադաւար համայնից սրտին մէջ, եւ անջինջ աշխարհի տարեգրոց մէջ :

Ծնիլ հանճար, ուսանիլ անխոնջ, թեւակոխել գիտութեան բարձունքն ու թափանցել բնութեան դաղտնեաց, գերազակ բազմիլ այն Արուեստի տաճարին մէջ ոյր այնքան դժար է մուտքն, վշտաշարչար մարդկութեան համար լինել բարերարութեան ոգին մարմնացեալ, տիրել դրեթէ մահուան եւ կենաց, յար արթուն՝ թռչիլ հոն ուր կը հեծէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հալածել ցաւն՝ իբր իշխանաբար հրամայելով նմա, ոգեսպառ կուրծերու մէջ վերակոչել կենդանութիւնն, ուրախութիւնն ճառագայթել ուր անյուսութիւնն էր տիրած, յաջ եւ յահեակ սփռել բարիք անդադար, աստ ախտացելոյն տանելով դարման, անդ նօթիին տալով հաց եւ այլուր որբին ու այրւոյն ջնջելով արտասուքն աղի, համակրանաց եւ սիրոյ մի բարձրագոյն ազգայնութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, հանրային երախտագիտութեան համատարած ալեաց մեջ լուծել նախանձն, եւ գահէն ցիրծիթն հովուին՝ ամէն վիճակ եւ պայման ընդխառնել բարեկամական ընկերհաշտութեան մի մէջ, եւ լինել ամենուն տարփելի, ամենուն պաշտելի, ամենուն օրհնելի . ո՛հ, ինչպիսի իտէալ մի ազնուական եւ վեհ կեանքի . . .

Եւ այս եղաւ քո կեանքն, ո՛ Քեաթիպեան, դու մեծ հանճար, դու մարդասէր ոգի, դու պսակ Գիտութեան, դու թագ Արուեստին, դու յոտաք Հայութեան, դու պատիւ մարդկութեան :

Կեանքդ եղաւ ամենուն կեանքն, եւ Ֆահդ եղաւ ամենուն սուգն . մի հնոց էիր հրավառ, մի արեւ ճաճանջաւէտ, եւ բիւրաւոր կեանքդ կը

դառնային շուրջը՝ կենսաւէտ ճառագայթներէդ
աաքնալով եւ ոգեւորուելով. կը մարիս դու յան-
կարծ, եւ մութը կը տիրէ մեր վերայ եւ մեր շուրջն,
եւ սարսուռ կ'զգամք ի մեզ, եւ բիւրաւոր ոգիք՝
որք ի քեզ կը յուսային իւրեանց ցաւոց մէջ՝ տես-
նելով քո պակսիւն՝ կը կարծեն թէ կեանքն իսկ է
որ կը պակսի իւրեանց:

Երբ մահուանդ բոթն, իբրեւ շաշիւն մի ահեղ
շանթի որ կ'իյնայ հարուածել մի քաղաք, տարա-
ծեցաւ կայծակներն թաց այս անհուն մայրաքա-
ղաքի անհամար խորշերուն մէջ, ամէն հոգիք խռո-
վեցան վշտակոծ եւ ամէն սիրտք արիւնեցան կա-
րեկէր. արցունք ընթացան արքունի պալատէն մին-
չեւ յետին տնակն աղքատին, եւ մէն մի ընտանիք
համարեցաւ կորուսած լինել իւր մի սիրելագոյն
անդամն: Այլակերպեցիր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
մատուռն ուր պաշտելի մարմինդ բնակեցաւ ութ
օր. թուէր իմն այնպէս թէ դարեր անցել էին իբր
հրաշիւք, եւ անկած էին այն պատուարք որք կը
բաժնեն տակաւին ազգերն ու կրօնքներն, եւ թէ
ծագած էր այն դար ում անձկաւ կ'սպասէ իմաս-
տասիրութիւն եւ զոր գուշակած է Քրիստոնէու-
թեան վսեմ Հիմնադիրն, եւ թէ մասնաւոր եկե-
ղեցիներու եւ մասնաւոր բազիլիկներու բեկորից վե-
րայ կանգնուած էր խորանն մի տիեզերական եկե-
ղեցւոյ, եւ նորա առջեւ կը հանգչէր մարմինդ սի-
րելի, որ համախմբած էր իւր շուրջ համայն կրօնք-
ներն ու համայն գաւանթութիւններն, որք յիրեար
կը խառնէին իւրեանց արտասուքն եւ միահաղոյն
կ'ողբային ի քեզ իւրեանց զաւակն. զի դու, մար-

դասէր, զի դու, իմաստասէր ոգի, ամէն կրօնքներու միանգամայն կը վերաբերէիր, կամ մանաւանդ, կրօնքն՝ զոր ունէիր՝ առաւել ընդարձակ եւ առաւել տեւական քան ամէն անձուկ ու վաղանցուկ կրօնքներն՝ իւր լայն թեւոյ մէջ կը գրկէր միանգամայն քրիստոնէին եկեղեցին, մահմետականին մզկիթն, հրէին սինակոկայն, ազատախոհին. . . խիղճն. զի կը հաւատայիր ճշմարտին, բարւոյն, գեղեցկին, որք կլիմայ չունին զիտիեզերական են, որք ժամանակ չունին զի յաւիտենական են, եւ որոցմով, իբրեւ երեք լուսաշաւիղ ուղիներէ, ամէն ոգի անվրէպ կը հասնի յԱստուած ոյր կատարելութեանց ցուքն են մեր մտաց եւ սրտին մէջ: Նոքա որք պաշտօն կը մատուցանեն սրբոց նշխարաց, եւ նոքա որք կը ծիծաղին նոցա վերայ, հաւասարապէս զգածեալ կրօնական յարգանօք, մատեան միահամուռ քո մնացորդաց իբրեւ նուիրական իմիք. եւ նոքա որք՝ մախաղ յուս՝ բոկոսն՝ կտրելով երկայն եւ տաժանելի ուղիներ՝ կ'երթան յայց մի սրբազան դամբարանի, եւ նոքա ոյց շրթանց վերայ ծաղր կը գրգռէ կրօնային ուխտագնացութեան գաղափարն, ամէնքն գունդագունդ եկին յայց քո դագաղին, իբր այն թէ Ս. Երրորդութեան մատուռն յանկարծ կերպարանափոխուած լինէր յուխտատեղի սրբազնասուրբ: Այնքան ճշմարիտ է թէ սիրոյ եւ գիտութեան է հիմնել ճշմարիտ եւ համաշխարհական կրօնքն. այնքան ճշմարիտ է թէ առաքինութիւն հայրենիք չունի, եւ ուր որ երեւի այն՝ կը բռնադատէ յարգանքն ու կը կորզէ սրտերու իշխանութեան գաւազանն:

Կեանքդ է առաւել նախանձելի թէ մահդ . կը վարանի մարդ երբ ուզէ ընտրել մին երկուքէն . բայց կարէ՞ լինել մին առանց միւսոյն . մի այնպիսի կեանք միայն կարէ պսակուիլ մի այսպիսի մահ-ուամբ :

Եւ մի այսպիսի կեանքէ ու մահէ անցնելէ յետոյ կը մտնէ մարդ յանմահութիւն :

Այո՛ , յանմահութիւն կը մտնես դու , ո՞ Քեթիպեան , եւ իշխանաբար կը ժառանգես դու զայն , ինչպէս վեհապետ ոք կը մտնէ իւր սեփական կալուածոյն մէջ : Ո՛ւմ ումեք կը վայելէ առաւել անմահութեան դափնին քան քո վեհափառ ճակատուն ուր չյայտնուեցաւ երբեք մի խոհ որ նպատակ չունենար շչմարտին խոյզն , Յաւին դարմանն , Չարիքին սպանումն : Ո՛ր գերեզման առաւել արժանի է նկատուելու իբրեւ դուռն մի յաղթական անմահութեան տաճարին քան քոյդ որ կ'օծուի համազգային արցունքներով եւ որ կը բացուի միանգամայն բիւրաւոր սրտերու մէջ :

Կ'ըսեն թէ դու չէիր հաւատար անմահութեան : Չգիտեմ թէ ոք կրցած է երբեք թափանցել հոգւոյդ անդունդներուն մէջ . բայց եթէ կարող լինէր տեսնել խորն քո մեծ հոգւոյն , անտարակոյս պիտի տեսնէր անդ՝ իբրեւ անխլելի հաստարմատ բոյս՝ բնագոյումն անմահութեան , պիտի տեսնէր բոլոր բարոյական զգացմանց խուրճն լուսավորչիող , ինչ եւ լինէին այն իմաստասիրական դրութիւնք որք մերթ ընդ մերթ կտրէին անցնէին մտքէդ ինչպէս ամալք երկնից պայծառ յատակին վրայէն . զի առանց այդ հզօր բնագոյմանց ինչպէս կարելի է

մեկնեւ կեանքդ : Մի նիւթապաշտի կեանք էր այն որով դու ապրեցար . թէ . խորապէս հաւատայիր թէ լոկ այս կեանքն է իրական եւ լոկ նիւթն է ճշմարիտ , ուստի պիտի յառաջ դայր այն արհամարհանք զոր ունէիր կենաց եւ իւր սին հաճոյից վերայ , նիւթին եւ իւր կոշտ վայելից վերայ . Ինչ բան նախամեծար պիտի ընտրել տայր քեզ ախօփեալ չուսոին ժպիտն քան ցնծամոյն կնոջ , յազեցեալ նօթիին օրհնութիւնն քան մարդելոյզ հացկատակին շողմն . ուստի պիտի լինէր ի քեզ այն անզուսպ ու անշահախնդիր տենչն , ճշմարտութեան , այն անդիմադրելի մղումն ի բարերարութիւն , յառաքինութիւն : Դու որ այնքան քիչ յարեցար կեանքին , այնքան քիչ փարեցար նիւթոյն , զո՞ւ պիտի լինէիր եպիկուրեան , զո՞ւ պիտի լինէիր նիւթապաշտ : Ո՛հ , ո՛չ : Մարդկային էակն լի է երբեմն հակասութեամբ . յաճախ հոգին ու միտքն չեն համաձայն . բայց բնազդմունք կը նմանին ծոփուց տակ ծածկեալ անդրդուելի ժայռերուն , մինչ յաճախ նորա երեսին վերայ կազմուող վազանցիկ ալեաց եւ փրփուրներու նման են խոհք կամ վարդապետութիւնք որք կ'անցնին ընդ այն . բնազդմունք Աստուծոյ դործն են , իսկ վարդապետութիւնք՝ մարդկան . ինչ որ կայ ի մարդն աստուածային՝ նա՛ կը մեծցնէ զմարդ , եւ մեծ մարդերն իւրեանց բնազդումներով են մեծ :

Յետ բովանդակ կենացդ մէջ զկեանքն արհամարհելու եւ նիւթին վերայ խնդալու , արդեօք ստուգի՞ւ , ո՛ր Բեաթիպեան , ուզեցիր գերագոյն օրինակ մի տալ կենաց եւ նիւթոյ արհամարհման՝

անձնակամ հրաժարելով կեանքէն եւ ի մի հարուած խզելով այն կապեր որք հողիդ կը շղթայէին նիւթոյն մէջ: Արդեօք... բայց ինչո՞ւ յանկարծ ընդհատել ուղիդ որ այնքան փառաւոր էր. ինչո՞ւ հրաշագործ արուեստիդ հնարքներէն զրկել զմարդկութիւն ոյր ցաւոց մէջ մի հրեշտակ էիր նմա ազատարար. ինչո՞ւ չչարունակել թափել հանճարոյդ լոյսն ու հողւոյդ գորովն այն ոգիներու ամբոխին վերայ որ զքեզ կը պաշարէին կեանք խնդրելով ի քէն որ աղբիւր մ'էիր կեանքի. ինչո՞ւ գլխատել գիտութիւնն. ինչո՞ւ բառնալ մարդկութենէ մին իւր գերագոյն բարերարներէն, մինչ այնքան հազուագիւտ են նմանօրինակ շնորհք երկնից առ երկիր, մինչ այնքան հազուադէպ եւ չքնաղ է այս երեւոյթ. մի մեծ հանճար զուգորդեալ մի մեծ հողւոյ: ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...:

Ա՛հ, գաղտնիք, խորհուրդ... մեծ ծնունդներ եւ մեծ մահեր գաղտնիքն են բնութեան. լռեմք, եւ լամք, եղբարք, եւ ժողովեմք յարգանօք այն մեծ ժառանգութիւն զոր կը թողու մեզ Տօքթէօս Քեաթիպեան, այն է իւր յիշատակն. եւ եթէ բաւական իմաստուն լինիմք նմանիլ ջանալու համար այն մեծ օրինակաց զոր տուաւ մեզ Քեաթիպեանի բազմարդիւն եւ բարերար կեանքն, դեռ, ի բացակայութեան նորին, կարող է հրաշքներ գործել իւր սխրալի յիշատակն:

ՄԻՍԱԲ Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1883

Ո՛րքան ազէտ է մահկանացուն : Երբ Մանուկեանին հետ կը պտըտէինք, երբ իրեն հետ կը խօսակցէինք, եւ իւր լուրջ խօսակցութեան մէջ, որ կը դառնար գրեթէ միշտ ազգային եւ դիտական խնդրոց վերայ, կ'զմայլէինք իւր հոգւոյն ազնիւ ձիրքերուն եւ իւր վեհ խորհրդոց վերայ, եւ իւր մասին, ներկայէն գոհ, ապագային համար մեծագոյն արդեանց յոյսերով կը լցուէինք, երբ կ'աշխատակցէինք իրեն ազգային յառաջդիմութեան գործոյն մէջ, որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ նա մի հիւր էր մեր քով, թէ այսքան կարճատեւ պիտի լինէր իւր բնակութիւնն առ մեզ, թէ այսքան շուտ պիտի կորուսնէինք զնա ու զրկուէինք իւր գործակցութենէն եւ թէ իւր դազադին ընկերանալու ցաւագին պարտաւորութիւնն պիտի կատարէինք քիչատենէն . . . Ո՛վ տխուր եւ անմեկնելի ճակատագիր մարդկութեան :

Հայրն ու մայրն կը ծնանին, կը սիրեն, կը խնամեն, իւրեանց սրտին բարախելն կը կարծեն իմանալ իւրեանց որդւոյն լանջաց մէջ. եղբարք եւ քորք, ի միասին մեծնալով, իւրեանց կեանքերն ի մի ձուլուած կ'զգան եւ կը նմանին զիրարեալ տնկոց՝ բուսած մէկ հողոյ վերայ՝ միմեանց քով. բարեկամք կը համակրին, կը յարին եւ կ'ոգեխառնին, եւ ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն բա-

րեկամն, ու ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն ծնողն՝ Հայրենիքն կը գուրգուրայ իւր յուսալից զաւկին վերայ, եւ կը գգուէ զայն կաթողին՝ իր-րեւ մխիթարիչ մ' իւր վշտաց. — եւ Սէրն՝ այս այլեւայլ ձեւոց տակ՝ կոյր՝ կը վստահի իւր միա-մտութեան մէջ, հետզհետէ աւելի պինդ կ'ընդ-գրկէ, տակաւ աւելի խորերն կ'արձակէ իւր ար-մատներն... եւ մի օր յանկարծ մարդոյն երջան-կութեան դարանակալ ոսոխն, որ ի թաքստեան կը ծիծաղի մեր տարփանաց, մեր յոյսերուն եւ մեր երազոց վերայ, — Մահն — կ'երեւի, կը բաժնէ այդ սիրակցորդ էակներն, կը պատուէ այդ ընդ-խառնեալ սրտերն, եւ կը կորզէ մեր հոգւոյ հա-տորներն. — եւ խաղապատեալ բազուկք ի զուր կը փնտուեն տարփելի էակն, եւ կարկառեալ ձեռներն ի զուր կ'որոնեն բարեկամ աջն, եւ սիրակէզ շըրթ-ներն ի զուր կ'սպասեն համբուրելի այտից, եւ յու-սակարօտ աչերն ի զուր կը խնդրին յուսածիծաղն այն ճակատ: — Ո՛չ եւս են. մի ահաւոր եւ անյագ անդունդ — գերեզմանն — կ'ընեց զանոնք: Սիրել եւ կորուսնել զսիրելին... ո՞վ անհնարին ցաւք: Ո՛րչափ սէրն էր մեծ, հզօր, այնքան դառն է վիշտն, այնքան խորին է սուգն, այնքան մեծ է պարապն այն միջին եւ ցուրտ որ կը գոյանայ սիր-եալ էակին անհետացմամբ:

Ե՛ղբարք, մի այսպիսի դառնակսկիծ վիշտ, մի այսպիսի խորին սուգ եւ մի այսպիսի մեծ պարապ կ'զգամք այս վայրկենիս մեր մէջ, եւ մեր շուրջն, պատուական Միսաք Մանուկեանի տարածամ եւ ցաւալի մահուամբ, մեք, իւր ծնողքն, իւր եղ-

բարքն , իւր ազգականներն , իւր բարեկամներն , իւր ազգակիցներն . — զի Միսաք Մանուկեան մեր ամենուն սիրելին էր , զինա որդի էր բարեբարոյ , եղբայր էր անձնուէր , բարեկամ էր հաւատարիմ , հայ երիտասարդ էր ազնուախոհ եւ ազնուասիրտ , յառաջդիմական , ազգասէր : Ո՛հ , կը պնդեմ այս կէտի վերայ . Մանուկեան օրինակելի տիպար մ'էր , մին ընտրելագոյն ներկայացուցիչներէն Հայ երիտասարդութեան . — մշակեալ աննախապաշար միտք , յար ճշմարտին անձկատենչ , վեհ՝ աննենգ՝ ուղղասէր՝ թերեւս եւ ուղղամու իսկ ոգի . սիրտ՝ Ազգին սիրոյն հրաբորբաք . ժիր՝ անխոնջ՝ եռանդուն՝ հաւատալից գործաւոր յառաջդիմութեան եւ ազգային բարոյական վերաշինութեան . ամէն յառաջդիմական շարժմանց մասնակից եւ առաջնորդ , ամէն հայրենալոյս ընկերութեանց գործօն եւ անշահասէր անդամ , եւ յար բաղձացող եւ յար ջանադիր հիմնարկելու մեր մէջ նորանոր ազնիւ ու քաղաքակրթիչ հաստատութիւններ . վկայ էք դուք Գատրգիւղցի երիտասարդքդ , որ արդ կը շրջապատէք գլխիկոր իւր ցուրտ դիակն , վկայ էք դուք , Ընթերցարանի , Ակումբի եւ այլ նմանօրինակ հիմնարկութեանց համար իւր բոցեռանդն ջանքերուն : Ընտիրներուն մէջ ընտիր էր Միսաքը . — կը սիրէինք զայն եւ կը յարգէինք զայն , մտացի՝ լուրջ՝ գիտուն՝ արի՝ անաչառ՝ անոյշ ու համեստ Միսաքը . եւ կ'ըսէինք « Ա՛հ , եթէ այնքան քիչ չըինէր այսպիսեաց թիւն մեր մէջ . . . »

Եւ սակայն ինչ որ քիչ է՝ այն եւս կը նուազի առաւել . լեզէոնը կը փոքրկանայ , շրջանակը կ'անձ-

կանայ. — Ինչ ճակատագիր է, Տէր, այս դժբաղդ-
ազգին ճակատագիրն. — ծաղիկը կը հնձուի, փու-
շը կը մնայ, կ'աճի. ճառագայթը կը մարի, ամպը
կ'ստուարանայ, կը տարածի: Ո՛վ Տէր, չէ՞ս գլխար
մեզի. . . :

Բայց լռութիւն. տգէտ են մահկանացուք. —
ո՛հ, ի՛նչ գիտեմք մեք. ի՛նչ կը տեսնեն մեր աչերն,
մեր մթամած արտեւանունքն այն անձուկ հորիզո-
նին մէջ որ զմեզ կը պարփակէ ամենուստ: Ճա-
կատագիրն, առեղծուած անթափանց, կ'ընկճէ
զմեզ. կը քայլեմք՝ կոյր՝ առ խարխափս. եւ այն
թանճր խաւարին մէջ որ զմահկանացուն կը շրջա-
պատէ՝ բանականութիւնն մի դողդոջուն եւ առ-
կայծ կանթեղ է միայն. — մեր նաւն անծայր՝ ան-
ծանօթ ովկէանին վերայ կը տարուբերի, եւ չգի-
տեմք թէ ո՛ւր եւ ի՛նչպէս կը կազմուին հողմունք,
ո՛ւստի եւ ո՛ւր կ'արշաւեն կատաղի, եւ չգիտեմք
թէ ինչո՛ւ մերթ ծովը կը զայրանայ եւ ի՛նչ կ'ըսեն
կոհակք իւրեանց շառաչաձայն լեզուով: Եւ կ'եր-
թամք ուր կը վարեն զմեզ, կ'երթամք մրկէն կոծ-
ուած, շանթէն այրած, եւ անդունդք իրարու կը
կը նետեն զմեզ, եւ չգիտեմք թէ յո՛ կը վարեն
զմեզ. . . :

Վստահիմք միայն Աստուծոյ, — միակ բանն զոր
կարենամք ընել. Աստուծոյ որ կ'արձակէ եւ կը
սանձէ փոթորիկներն, Աստուծոյ որ կը բանայ եւ
լնու վիհերն, Աստուծոյ որ կը պարզէ սեւ գի-
շերն եւ կը ծագէ լուսաժպիտ առաւօտն: Աստուծոյ
վստահիմք որպէս անփորձ անգէտ մանուկն իւր
հօր, որպէս նաւորդն նաւապետին. նմա՛ վստահիմք

երբ կուտայ մեզ, նմա վստահիմք երբ կ'առնու մենէ . եւ երբ երկրին կը յանձնեմք՝ արտասուալից՝ ծաղկահասակ Միսաք Մանուկեանի, աւանդ, անկենդան ու սառուցիկ մարմինն, երկնից յանձնեմք՝ յուսալից՝ իւր հոգին, վստահ թէ Յաւիտենականն չպիտի թողու կորսուիլ ինչ որ իւր չքնաղագոյն՝ ձեռակերտներէն մին էր, եւ ի նմանէ հայցեմք սփոփանք մեր վշտին . ու մինչ Ոգին Հայութեան անջինջ կ'արձանագրէ Մանուկեանի անունն ազգային կենաց Դպրութեան մէջ, մեք իւր սակաւօրեայ՝ այլ արժանաչատ՝ կենաց սիրելի յիշատակն աւանդեմք մեր սրտերուն իբրեւ սերմ մի հոգոյ ծոցոյն ուր չի կորսուիր նա՝ այլ կը ծլի եւ կը լինի պողաբեր . . . :

Է.

ՊՐԻՊՈՐ ՊԱՔՐԻԷԼԵԱՆ

1883

Եղբարք, մի պատուական անձ կը դնեմք այսօր ի հող . մի անձ որ եղած էր որդի ծնողասէր, վերաշինող եւ բարձրացնող զտուն իւր հարց . մի անձ որ եղած էր եղբայր գորովասիրտ՝ ձեռնտու պաշտպան եւ հայր իւր հարազատաց, որ եղած էր ամուսին անձնուէր . մի անձ որ մեր ամենուս բարեկամն էր թանկագին, որ մին էր Խասգիւղի փառքերէն, Ներսիսեան վարժարանի պարծանքներէն :

Աւանդ, քանիններ թառամեցան այսպէս վաղաժամ այդ պարծանաց ծաղիկներէն . գողցես մահն

ալ դաշնակցեր է բաղդին հետ տակաւ աղքատացնելու համար զՍասդիւղ : Գալբագճեանին , Մահ-սէնճեանին , Յովակիմեանին , Բարաղամեանին ետեւէն կ'երթայ այսօր եւ Գրիգոր Գաբրիէլեան :

Աւաղ , անցեալն կը կենդանանայ մտացս առջեւ , եւ կը պատկերանայ յիս Ներսիսեան վարժարանի այն կարգն զոր նշանաւոր կը գործէին հանճարով լի այս պատանիք , մտքով եւ սրտով չքնաղաղիւտ այս ուսանողք , որոց յետին դասակիցն էի ես : Եւ կը կարծեմ տեսնել Գրիգորը՝ ծուած գրասեղանին վերայ , աշխատող անընդհատ , անխոնջ . — զի մի յամառ աշխատող էր նա , մեր ամենուս համար օրինակելի տիպար մ'եռանդուն ուսումնատենչ աշակերտի : Կ'երեւակայեմ զայն նաեւ երգասաց մանուկ Ս . Ստեփանոս եկեղեցւոյ մէջ որոյ արձագանգք դեռ չեն մոռցած նորա մանկային ձայնին աղու եւ հոգելից շեշտերն :

Մի այնպիսի աշխատալից ու փառաւոր աշակերտութենէ յետոյ , յանդ հանեց նաեւ յաջողութեամբ անտառաբանակաւն արքունի դպրոցի շրջանն , ու Տէրութեան արժանաւորագոյն պաշտօնեայներէն մին դարձաւ , եւ ծառայեց երկրին եռանդեամբ , հանճարով , արդիւնաւորութեամբ :

Մի ձկնորսի տնակի մէջ ծնած էր նա , եւ եղաւ պաշտօնատար պետութեան :

Իւր գործերուն զաւակն եղաւ նա . — ինքնօգնութեան գեղեցկագոյն օրինակներէն մին էր Գաբրիէլեան :

Ոչ ոք կը ճանչէ զնա առաւել քան զիս , ոչ ոք ձեր մէջէն . — ոչ միայն իւր մանկութեան տարի-

ներուն ընկերն էի, ոչ միայն իւր դասակիցն, այլ իւր սրտակիցն էի, իւր հոգւոյն մտերիմն. նա իմ սրտի գազտնեացս եւ ես իրեններուն էի աւանդապահ: Եւ ինչ սիրտ էր իւրն, Աստուած իմ, ինչ ազնուութեան, վեհանձնութեան, գորովոյ գանձեր դրեր ծածկեր էիր ի նմա:

Բայց ի՞նչ օգուտ. — այդքան աշխատութիւն մաշեցուց զնա. բռնեց զայն իւր ճիրաններուն մէջ մի ախտ ահաւոր որ ահա գերեզմանին երախին մէջ միայն կը թողու զայն. ու անմխիթար կը մնայ իւր մայր ծերունի, իւր հարս մանկամաշդ, իւր եղբայրներ անբախտ եւ իւր բարեկամք, եւ ես: Աւաղ, ինչ օգուտ, քանի որ մահն կայ ամենայնի վախճան, քանի որ այդ սոսկալի ուրուականն կ'ըստպատէ մեզ թառամեցնելու համար մեր փառքերն, ցամքեցնելու մեր յուսոյ աղբիւրներն, կործանելու մեր այնքան տարիներու վաստակոց արդիւնքն ու խելու մեզ անոնց գրկէն զորս այնքան սիրեցինք, բաժնելու այն քաղցր իրաց վայելումէն որոց այնքան եռանդագին հետամտեցանք: Ի՞նչ օգուտ, կը կրկնէք եւ դուք, վհատ, ինձ հետ...:

Բայց ո՞չ. աշխատիլն է մարդուն բաժինն, աշխատիլն է մարդուն մեծութիւնն ու ազնուականութիւնն. պէտք է որ նա իւր կեանքի մէջ ջանայ բարձրանալ, բարձրանալ այնքան որչափ կարէ. պէտք է որ ջանայ իւրովսանն ծառայել մարդկային սեռի ազնուացման, ջանայ մեծ լինել. եւ թող հասնի մահն, հասնի նա վաղ կամ անագան. բաւական է որ մարդ կարենայ ներկայանալ նմա անարատ, ազնուատենչ ու արդիւնալից կեանքի մը

պատմութիւնն ի ձեռին եւ պսակն ի գլուխ :

Ու այսպէս կը ներկայանայ նմա Գրիգոր Գաբրիէլեան, եւ այսպէս մեռնիլ՝ մտնել է անմահութեան մէջ : Նորա կեանքն անձնուիրում մ'էր գիտութեան, առաքինութեան, ծնողաց՝ եղբարց՝ բարեկամաց՝ ազգի սիրոյն . եւ ցորչափ անմահ մնան յերկրի գիտութիւն, առաքինութիւն եւ սէր, անմահ պիտի մնայ նաեւ յիշատակն անոնց որք իրենց կեանքի մէջ նուիրուեցան այս գեղեցիկ եւ վեհ իրաց :

Երթան բարեաւ, Գրիգոր . քիչ ապրեցար, աւանդ, բայց խորեւ ճմարտին երկրպագու, իբրեւ գեղեցկին սիրահար եւ իբրեւ բարւոյն գործիչ ապրեցար : Երանի՛ քեզ, վաղանցիկ կեանքովդ անանց անմահութիւնը շահեցար :

Ը.

ԹՈՐՈՍ ԱԶՆԱԻՈՐԵԱՆ

1884

Վահ, Թորոս Պէյ . — այս քնքշական, այս փայփայիչ անունով կը կոչէին այն առոյգ, կորովի, արի ու բարի եւ ուշիմ երիտասարդն զոր ահա իջուցինք սեւ հողոյն մէջ : Եւ որո՞ւ գգուելին, որո՞ւ տարփեւլին չէր նա . իւր ծնողաց որք ի նմա կը տեսնէին իւրեանց տան փառքն ու ապագայի գըրաւականն . իւր եղբարց ու քերց որոց անդրանիկն էր եւ որոց վրայ իւր ունեցած եղբայրական

սիրոյն մէջ կը խառնուէր արդէն. բան մը հօր գորովէն. իւր բարեկամաց որք իւր մշտազուարթ բընաւորութենէն եւ սիրաջերմ ընկերութենէն կը հրապուրուէին, կը դիւթուէին. պետական մարդոց ոյց՝ դեռ այնքան երիտասարդ՝ համակրանքն ու յարգանքն արդէն մազնիսած էր բարեհամայրն ու ասղանդաւորն թորոս էֆէնտի Ազնաւորեան:

Նա, որ դժբախտութիւնն ունի խօսելու արդ իւր դերերգմանին վրայ, բախտն ունեցած էր, աւանդ, ունենալու զայն մերթ իրբեւ աշակերտ եւ ապա իբր բարեկամ, եւ կրցած էր գնահատել մտաց եւ սրտի այն հազուադիւտ բարեմասնութիւններն որք կը զարդարէին սոյն օժտեալ երիտասարդն: Մասնաւոր հրապոյր մը կը ձգէր զմեզ իրարու. ի տեսիլ միմեանց՝ անոյշ ժպիտ մը կը լուսաւորէր մեր ճակատը՝ թէ եւ մթին խոհք պատէին զայն պահ մ'առաջ: Թորոս յատուկ բան մ'ունէր. երիտասարդի աշխուժին կը կցորդէր հասուն եւ փորձառու մարդու լուրջ դատողութիւնն. կարծես անգամ մ'ապրած էր այս կեանքն ու երկրորդ անգամ սկսած էր ապրիլ: Պատճառն այն էր որ խորագոյնս դըրողմուած էին իւր հոգւոյն մէջ այն իմաստուն դասերն զորս քաղած էր պատուական հօր մը սեղանին գլուխն եւ վառարանին շուրջն իւր գաւակաց հետ ունեցած խրատալից խօսակցութիւններէն. պատճառն այն էր որ իւր երիտասարդ տիոց վրայ կը կրկնէր, կը ցոլացնէր նա արդէն այդ պատուական հայրն, զաւակ իւր գործոց, նորա զգօնութիւնն, նորա առաքինութիւնքն: Ո՛չ մի որդի այնքան նմանած է իւր հօր որչափ սա կը նմանէր.

եւ պիտի նմանէր իրենին : Բարերախտ էր Հայրն իւր զաւակով ու կը պանծար անով . . . Բարէ , ի՛նչ է բախտ , ի՛նչ է երջանկութիւն , ի՛նչ են պարծանք . հով մը , թեթեւ շունչ մը կուգայ կը ցնդէ ի մի՛ վայրկեան ինչ որ առարկայն էր մեր սիրոյն , մեր յուսոց եւ մեր պարծանաց եւ կը խամրէ վաղանցիկ մեր երջանկութեան պսակը : Եւ ահա մեր հոգւոյն մէջ կը բացուի վշտաց անդունդ մ'անյատակ , մեր սրտին մէջ կը բղխի արտասուաց աղբիւր մ'անսպառ . որչափ փայլուն էին յոյսերն՝ այնքան խոր է անցուածութեան խաւարն որ զմեզ կը պաշարէ . որքան սիրելի եւ յարգելի՛ կորուսեալէակն , այնքան անշիջանելի՛ այն մոլորականաց կրակն զոր կը վառէ այդ անդարմանելի կորուստն :

Աւա՛ղ , ինչո՞ւ չապրեցաւ Թորոսը . պէտք չէր որ ծնողք տեսնէին զայն հասած իւր այնքան փայլուն կերպով սկսուած առպարիզին ծայրն , տեսնէին զայն ելած այն բարձրութեան ուր անվրէպ պիտի տանէին զայն իւր տաղանդն , իւր ընտիր ձիրքերն , իւր գործունէութիւնն . պէտք չէր որ Ազնաւորեան գերդաստանին այդ նորատունկ նախատունկ թուփն աճէր ուռճանար լիովին ու հովանանայր իւր հօր եւ մօր գլխոյն , իւր եղբարց եւ քերց . պէտք չէր որ Թորոս Ազնաւորեան մնար Ազգին ում անշուշտ պիտի մատուցանէր թանկագին ծառայութիւններ , եւ որոյ փառքերէն մին լինելու կոչուած էր . պէտք չէր որ մնար նա Գեղարուեստից , գեղեցկին բնագդուճովն ոգեւորեալ այդ արուեստագէտ երիտասարդն , որ՝ դեռ այնքան մատաղատի՛ ճարտարապետ մ'էր արդէն ու գիտէր

կերտել նրբաճաշակ վայելչագեղ . պէտք չէ՞ր որ . . . :

Ռայց ի՞նչ օգուտ շարունակել, երբ գերեզմանին մէջ կը պառկի արդ՝ անչնչացեալ եւ սառուցիկ այն որոյ վերայ կը գումարուէին այդքան կարողութիւնք, երբ գետնատարած աւերեալ կայ մեր առջեւ գեղապանծ շէնքն այդքանի ակնկալութեանց : Նուազ ներշնչեալ, նուազ մեծահոգի, նուազ առաքինի, թերեւս մնայր նա այսօր տակաւին . այնչափ սովորական բան է տեսնել մահուան նետերն ուղղուած չքնաղ անձնաւորութեանց, հազուադիւտ տաղանդին ու առաքինութեան դէմ : Ո՛վ թորոս պէյ, եթէ սրտիդ մէջ անձնուիրութեան ոգին չեռար, եթէ դժբախտներուն, վտանգեալներուն օգնելու տենչն զքեզ չբորբոքէր, թերեւս խնայէր քեզ մահն, ո՛վ բարեգործութեան մարտիրոս ազնիւ երիտասարդ (1) :

Ես, որ այնքան անգամներ խօսակից եղած եմ քեզ ու չօչափած գաղափարացդ վեհութիւնն ու զմայլած զգացմանցդ ազնուութեան վրայ, գիտեմ սակայն որ կը պատասխանես ինձ գերեզմանէդ . « Լա՛ւ է մեռնիլ զո՛հ առաքինութեան քան ապրիլ եսամոլ : » — Թերեւս եւ, մինչ մտօք կը յըղանայիր ճարտարապետական յատակագծերդ, կ'երեւակայէիր անդրաշխարհեան եթերային պալատի մը հոգեզուարճ գեղեցկութիւնն ու մտօք ժամերով կը մնայիր յափշտակուած, եւ հիմայ գո՛հ է թերեւս հոգիդ պտրտելով զմայլուն երկնային երանութեան

(1) Իսկիւտարի մէջ հրդեհի անձրեւտո գիշեր մը, հրկիզելոց օգնութեան հասած ըլլալով, շատ յոգնելէն, քրտնելէն ու պաղելէն ստացաւ այն հիւանդութիւն որ զինքն իջոյց ի հող :

պալատի մը արահից մէջ եւ իրացեալ տեսնելով
գեղեցկութեան իսկ այն որոյնախաղաքացու մն ունէիր
եւ զոր ոչինչ երկրի վրայ կարող էր մարմնաւորել,
եւ կը խնդաս մեր սուգին վրայ: — Ա՛հ, այն
տանն երանի՛ քեզ, բայց մեր որստասուք չպիտի
դադրին թրջեց քու ստապանդ:

Թ.

ՎԻՔՊՈՐ ՀԻՒՆՈ

ՍՈՒԳ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

1885

Պարոններ,

Այս վայրկենիս Ֆրանսա կ'ողբայ իւր մեծ բա-
նաստեղծին մահը. վիքոբոր Հիւկո ո՛չ եւս է: Այս
սուգը պէտք չէ որ միայն Ֆրանսացւոցն ըլլայ, այլ
բոլոր մարդկութեան. Հիւկո միայն Ֆրանսայի մե-
ծագոյն բանաստեղծը չէր, այլ համայն աշխարհի:
Ապա Հայերն ալ պարտին սգալ այս մեծ սուգը,
եւ դուք, Պէրպէրեան վարժարանի սաներ, եղիք
առաջինն այս օրինակը տալու ձեր ազգակցաց:

Հանճարներն հայրենիք չունին. բնութիւնը տիե-
զերքի համար կը վառէ այդ հազուադիւտ ջահեր:
Այդ մեծ հոգիներ չեն կարող երկրի մ'անձուկ
սահմաններուն մէջ ամբոխուիլ, եւ իրենց մտա-
ծում՝ որպէս կը կոխէ կ'անցնի դարուց պատնէշ-
ներն՝ կը գրկէ նոյնպէս զմարդկութիւնն

վանդակ։ Այն բարձրութենէն՝ ուր կը կենան այդ արծուիք՝ ոչ եւս կ'որջուին անջրպետող փոքրիկ գծեր, եւ, հակառակ լեքանց ու գետոց, աշխարհ մի միակ գաշտ է յաչս իրենց՝ սեփական կալուած մի միակ ընտանիքի, որ մարդկութիւնն իսկ է։ Այդ ընդարձակութիւնը պէտք է իրենց իմացականութեան արեւուն, այդ անհուն ճարսկը պէտք է իրենց անսահման սիրոյն։ Ջանազանութեան մէջ կ'որոշեն ընդհանուրը․ անցաւորներու խռան տակ կը գտնեն անանցը։ Առանց դադրելու վերաբերելէ ազգին որ ծնաւ զիրենք՝ համազգային են նոքա։ Իրենց կրծոց մէջ կը բարախէ մարդկութեան սիրտը։ Անդունգ մը կայ՝ որոյ վրայ կը ծռին նոքա․ — մարդկային ճակատագիրն է այն․ հորիզոն մը կայ յոր կը յառեն նոքա իրենց բիւրը․ — մարդկութեան յառաջդիմութիւնն է գա։

Եսայի միայն Հրեայ մը չէ, Եսքիղէս միայն Յոյն մը չէ, Լուկրետիոս միայն Լատին մը չէ․ ո՛չ ալ Տանդէ լոկ Իտալացի մը, Շեքսպիրը լոկ Անգլիացի մը, Կէօթէ լոկ Գերմանացի մը, եւ Հիւկո լոկ Գաղիացի մը։ Աշխարհաքաղաքացի են։ Մտաւոր հանցը՝ զոր կը բաշխեն՝ ամենուն համար է․ աշխարհ կը բազմի այդ սեղաններուն։ Թո՛ղ երախտագէտ ըլլայ աշխարհ։

Եւ այսօր նուիրենք մեք մեր երախտապարտութեան հարկը վիքդոր Հիւկոյի յիշատակին։

Ո՞ր բանաստեղծ արդարեւ այնքան հանրային եղաւ որքան վիքդոր Հիւկո։ Ամէն ազգ իւր ազգային քերթողներէն աւելի սիրեց, պաշտեց զնա․ ամէն լեզուաւ կարդացուեցան իւր գործեր․ ան-

Ճանօթ մթին վայրերու մէջ կորսուած սրտեր տը-
րօիեցին իւր մեծ սրտին հետ, եւ Հին եւ Նոր
աշխարհաց մէջ ամենազգի մաքեր միեւնոյն ատեն
որոճացին իւր գաղափարներն, որք ընդ ծնանելն
արձագանգ կուտային ի չորս անկիւնս երկրի: Եւ
երկրի ամէն անկիւններէն ուղղուեցան իրեն հիա-
ցումի խանդավառ աղաղակներ, եւ աշխարհ համայն
երգեց իրեն տիեզերական նուագ մ'օրհնութեան:

է՞ր այդ տիեզերական աւիւն, է՞ր այդ հզօր եւ
համատարած հրապոյր:

Վասն զի, պարոններ, վիքդոր Հիւկօ սովորա-
կան բանաստեղծ մը չէր, այլ արտաքոյ կարգի բա-
նաստեղծ մը, դիքն իսկ էր բանաստեղծութեան,
բանաստեղծութիւնն ինքնին: Եւ երբ բանաստեղ-
ծութիւն կ'ըսենք, կը հասկնանք մի նուրբ զգա-
ցողութիւնը գեղեցկին, մի կենդանի բացատրու-
թիւնը մարդկային սրտին, բնական եւ ընկերական
տեսիլներու մի ճշգրիտ պատկերացումը, երեւա-
կայութեան արչաւն անհունին դաշտերուն մէջ,
հոգւոյն զմայլանքն իտէականին առջեւ, Բարին եւ
Օգտակարն զգեցած հրապոյր յանկուցիչ, Արդա-
րութիւնը զայրագին ընդդէմ մոլութեան, Իմաս-
տասիրութիւնը ծաղկապսակ եւ ոտն ի պար: Այս
ամենայն էր Հիւկօ: Ո՛չ ոք զգաց գեղեցիկն այնպէս
որպէս ինք. ո՛չ ոք աւելի հզօրապէս ներշնչուեցաւ
աւելի բարձր տեսիլներէ. ո՛չ ուրուք երեւակայու-
թիւն մի անողորտ ասպարիզի մէջ սլացաւ այնպիսի
յանդուգն թեւերով, եւ ո՛չ ոք իւր զգացածն ու
յղացածն բացատրեց այնքան կորովով որչափ ինք:
Ո՛ր, իւր բացատրութեան կորովն անօրինակ ան-

նման էր. երկնից վիհերն ու երկրի անդունդներն ունէ՞ին այնքան ծածուկ, այնքան խորհրդաւոր, այնքան նրբացեալ մի բան զոր չըմբռնէր, զոր չբրեւակայէր ու չբանաձեւէր ազդուապէս այս գերազանցօրէն բացատրիչ հուժկու ոգին. կարծես բիւր հոգիներ ունէր յինքեան, զի ամենուն եւր կ'զգար իւր մէջ, եւ, փոխ առ փոխ նայնանալով գոգցես միջատէն մինչեւ աստղն, հանքէն մինչեւ մարդն ամէն էակի հետ, լեզու կուտար համագոյից եւ կը մեկնէր խորհուրդն համագոյից: Ամէն ինչ իւր քերթուածոց մէջ իւր յատուկ բարբառն եւ առանձին գոյնն ունէր. իւր արուեստ մի այլ արարչութիւնէր: Հոն շանթը կ'սպառնար, լոյսը կը ժպտէր, հորիզոնը կը խուսափէր, ովկէանը կը շնչէր, ժայռը կը խոժոռէր, բոյսը կը սիրէր, կենդանին կ'ապրէր, մարդը կը խոկար եւ կը գործէր, կը կրէր եւ կը վայելէր: Մարդը... ոչ միայն սքանչելապէս վերլուծելով իւր հոգին, իւր մէն մի յոյզերն, սուաւորութիւններն, կիրքերն, տենչերն, երազներն, յոյսերն եւ երկիւղներն կը թրթռացնէր իւր հազարադեան ֆնարին թելերուն վրայ, այլ եւ ամէն մարդկային էակ, որ սեռի, հասակի եւ պայմանի ալ վերաբերէր, կը տեսնէր իւր զգացումներ բացատրուած, իւր ներքին կեանքը նկարուած ի նմանէ: Մանկան հիացական հոգին, երիտասարդին կրայոյզ ալեծուփ սիրտը, ծնողաց հեշտալիր անձնուէր էութիւնը, ծերունւոյն միտքն դարձած դէպ յանցեալն, դրախտն որ արգարին մէջն է ու դժժովքն զոր եղեռնագործն կը տանի յինքեան, Սէրը որ կը մնչէ, Ատելութիւնը որ կը մռնչէ, մը-

տածումներն ճոխին որ հնար կը խնդրէ հաճոյքները փոփոխելու, հոգեբանական մտքիկն հիքին որ իրեններուն պատառ մը հաց գտնելու միջոցին վրայ կ'անդաճէ, հովիւն որ ոչխարները կը համրէ եւ թագաւորն որ ժողովուրդները կը թուէ, հաւատացեալն որ յերկինս կը պնու, կրօնաւորն արխնիդ մէջ կը նայի, ագիտութեան մշուշին բռնուած իմացականութիւնը, տիեզերական օրինաց նկատողութեան մէջ յախշտակուած գիտունը, հոն էին, հոն, իւր քերթուածոց, իւր թատերց, իւր վիպաց մէջ, ճշմարիտ, բնատիպ, կենդանի, եւ յաճախ գէմ առ դէմ՝ կազմելով սաղու եւ խորհրդաւոր հակապատկերներ: Բնութեան եւ մարդկութեան ընդհանուր թարգմանն էր սյդ ոգին. իւր ձայնը, մերթ հզօր որոտընդոստ, մերթ մեղմանոյ՝ շնորհալի, պարզ եւ վեճմ, միամիտ եւ խորին, մրմուռն ռ մուռնչ, երգ եւ պատգամ, աղօթք եւ անէծք, հեծութիւն եւ քրքիջ, ձայնն էր ամենայնի, բարբառ տիեզերական:

Եւ նորածոյլ էին բոլորովին այն կաղապարներ ուր այդ արարիչ կը ձուլէր իւր գաղափարներ. տարօրինակ երեւոյթ, Հիւկօ իւր հետ բերած էր իւր լեզուն եւ համակ իւրուրոյն տարրերէ կերտած իւր ոճն, իւր յղացումներու այդ մարմնաւութիւն: Նոր ու անլուր Տրանսերէն մ'էր այն զոր ոչ Ռապրէ խոսած էր, ոչ Գոռնէյլ, ոչ Վոլդէր, եւ նոր իմն քերթողական զոր ոչ Արիստոտէլ ուսուցած էր, ոչ Պօտրոյ երեւակայած, եւ որոյ բազմաճոխ ու մեծազօր հնարից գոյութիւնն ոչ Հոմեր կ'սկիւծած էր եւ ոչ Տանդէ նախաղգացած: Ամէն

ինչ իրեն յատուկ էր, սկզբնատիպ. իմաստն ու
ձեւն, հոգին եւ նիւթն : Այդ Արամազդ ինք կը
գարբնէր իւր շանթեր, ինք իւր կիկզոպն էր. իբր
Աքիլէս մը քերթութեան՝ նորակուռ աստուածա-
կերտ գրահիւք կ'իջնէր յասպարէզ :

Ձի ինքն ալ, նման Աքիլէսոյ, մի գոռ պատե-
րազմիկ էր, ինքն ալ վրէժներ ունէր բաձել, առե-
ւանգումներ յետս դարձուցանել. Գաղափարի ըս-
պառազէն ասպետն էր, իրաւունքի պիտոյեանը,
Յառաջդիմութեան գրոշակիրն : Իւր բովանդակ
փեանքը կուր մ'էր, անհաշտելի, անվերջ, կատապի
մարտ մ'ամէն բանաթեանց դէմ որք հոգին գե-
րէին կամ մարմինը բռնտէին, մաքին թռիչք կա-
սեցնէին կամ բազկին աշխատութիւնը խափանէին,
Բնութիւնը եղծէին կամ Արուեստը ծայրատէին :
« Չարին ասելութիւնը եւ արդարին սէրը, ահա իմ
սուրերս », կը պատասխանէր նա՝ մի տաղի մէջ՝
Մուսային որ կը հարցնէր նոր Սիւսին՝ երբ, տծգոյն
պատանի, ոտք կը դնէր կրկէսին մէջ՝ ուր են իւր
խարբն ու մկունգ : Եւ ստուգիւ, երբ իւր վեհ
հոգին կը խռովէր երկրորդ կայսրութեան ոճիրնե-
րուն եւ բարշանացն ի տեսիլ, ինչպիսի սուր մը կը
գառնայր յայնժամ գրիչն իւր ակին մէջ եւ ինչպէս
իւր բարկացայտ քերթուածք՝ իբր պատուհասի կայ-
ծակներ՝ կը թափէին հրատեղաց Փոքր Նարուէոնի
գլխուն եւ հեղձուցիկ աղատութեան վրէժը կը
խնդրէին անկէ : Երբ Պասլի ծիրանին ու խոյրն կը
բաղգատէր Յիսուսի քղամիտին ու փշեայ պսակին
հետ ու վատիկանեան անաթեմանեան Գողգոթայի
ողջակիրդին ներդուութեան հետ, ինչպէս յայնժամ

իւր գրիչն կը նմանէր Յիսուսի խարազանին, եւ կը շաչէր ուժգին ընդդէմ անոնց որք Տիրոջ տունը կը սլոճէին եւ մարդկութիւնը փրկելու համար թափուած արիւնով ծիրանի կը ներկէին իրենց։ Ամէն անկում, ամէն թշուառութիւն, ամէն զոհ աւրններ կը գտներ զՀիւկօ, որ իւր հզօր ձայնին մէջ խտացնելով ամէն խուլ հեծութիւններն ու լուռ բողոքներն՝ կը հնչեցնէր ամենուրեք, կ'ալեկոծէր ամէն ոգիներ եւ կը խանգարէր եսական հանգիստն ու փառամոլ երազքն օւսագործրոյն։ Հզօրագոյն հարուածը զոր կը կշռէր ընկերային կազմաւորութեան թերութիւններուն դէմ, ազդողագոյն բողոքը զոր կ'արձակէր յանուն Նօթութեան, Խաւարի եւ Գործաւորութեան զոհերուն, եղաւ իւր թշուառին, վէպ անմահ, որ՝ կանխաւ ինն ասարբեր լեզուներու թարգմանուած՝ կը ծագէր, կը պայթէր միեւնոյն օրուան մէջ (3 Ապրիլ 1882) միանգամայն՝ ի Բարիկ, ի Լոնտրա, ի Պերլին, ի Ս. Բեդերսպուրկ, ի Նիւ-Եօրք, ի Մաառիտ, ի Թուրին, ի Պրիւսէլ, որ ընկերային ճակատագրի ամէն հարցերը կը յուզէր կը լուծէր տիրաբար, որ մոգական լուսով մը կը լուսաւորէր ընկերութեան ներքին մութ խաւերն եւ, մարդկային լսութենէն ու Անիրաւութենէն կերտուած դժոխքներու մէջ տուայտող անթիւ դատապարտեալներու տխուր դէմքերը ցուցնելով մատնանիչ, Արդարութիւն, Մէր, Լոյս կ'աղաղակէր, կը խնդրէր։ — Ժողովրդեան դիւցազներգակ քերթողն էրնա մանաւանդ նորա անկման մէջ կ'զգար նորա մեծութիւնը գրգլեակին ծակտիքներէն ծիրանի կը նշմարէր։

վսեմ կը գտնէր գրգռեակը . շլացում ունէր վսեմին առջեւ : Մեծութեան վրայ իւր այս հիացում կը լուծէ սա՛ խնդիր թէ ինչպէս ազատագրու Հիւկօն երեւեցաւ նաեւ Հոմերն արեւնափառ Պոնաբառդի , երջանիկ քան զԱղեքսանդր :

Ամէն դար ունեցած է իւր Հիգրայները , իւր Ստիւմփալեան թռչուններն , իւր Աւգիասեան արխոռներն , բայց ո՛չ ամէն դար ունեցած է իւր Հեթակէսն : Վիքդոր Հիւկօ իննեւտասներորդ դարու Հերակլէսն եղաւ , նորա նման գերագոյն տիպ զօրութեան եւ քարութեան : Ժամանակէն նուիրագործուած նախապաշարումներ , ընկերային կարգի պահապանն համարուած դարաւոր աղետալի հաստատութիւններ , յաջողութեամբ սոնքացած եւ ահարկութեամբ զօրացած բռնութիւններ այն ահաբեւրի ճիւղներն էին որոց հետ մէն միայնակ ի կռիւ կը մտնէր այս հսկայն՝ փետուրով մ'որ Աղկիդեայ մահակէն աւելի ծանր էր ու ահաւոր : Վուզէրի յանդուգն ոգին խոնարհած էր Ժէ դարու Պառնասոսին առջեւ եւ զՊօալոյ հանդարտ թողած իւր մտային տիրապետութեան մէջ . Հիւկօ կործանեց Պառնասն ալ , նորա գահակալն ալ , եւ Դասական գպրոցն չկանգնեցաւ այլ եւս Քրոնուէրի յառաջաբանին տակէն որ օրհասարեք հարուած մ'եղած էր իրեն . — զի այնքան դրական կարգին մէջ ատելի էր նմա բռնութիւնն սրքանքաղաքականին : — Աքսորանայ ժայռին վրայ ցվերջ անկքելի կանգուն՝ տեսաւ անկումն իւր տիեզերասաստ հակառակորդին ու կոխելով զայն մտաւ ի Ֆրանսա որ իւր գաղափարաց յաղթանակը կը հըր-

չակէր, մտաւ հոն իբր Թագաւոր մ'իմացականութեան: — Եւ իբրեւ ճշմարիտ Թագաւոր ապրեցաւ մինչեւ իւր վերջին վայրկեանը հանրապետական Ֆրանսայի մէջ: Այնքան խաբուսիկ բոսորագոյն փառքերու անհետացումէն յետոյ ինք կը մնար իւր հայրենեաց փառք անանց եւ լուսափողփող պսակ նորա գլխուն: Իւր վերջին տարիներն անցուց վայելելով իւր աստուածացումն, եւ ցմահ ոչ մի ճաճանչը նսեմացաւ իւր հանճարոյ արեւուն, ոչ մի ամպ սքողեց իւր շողալից ճակատ. մինչեւ իսր արեւմուտքն յառաջացաւ վեհափառ եւ լոյս Թափելով իւր անապան հնոցէն: Մինչեւ իւր յետին շունչը մնաց դարուս առաջին քերթողը, ազատութեան եւ ազգերու եղբայրութեան հրալեզու առաքեալը, նոր ժամանակաց պատգամատու մարդարէն, միշտ յուսալից՝ միշտ հաւատալից հակառակ վշտացն զոր կրեց իբրեւ մարդ եւ իբրեւ քաղաքացի, յար հաւատարիմ ժողովրդոց գիտէականն մատնանիչ ընելու եւ նոցա օտջեւէն ի ճրմարիտն, ի գեղեցիկն, ի բարին ուղի հորդելու պաշտաման՝ զոր յերկնից յանձնուած կը հաւատայր ամեն ճշմարիտ բանաստեղծի:

Իւր պաշտօնը պիտի շարունակէ նա յետ մահուն, դարերու մէջէն, անմահութեան մէջէն. մարմինը մեռաւ, բայց միթէ կը մեռնի հանճարը. ոչ ապաքէն իւր վսեմ հոգին՝ սիւռուած իւր մատենից մէջ՝ պիտի շարունակէ ներշնչել, խանդավառել, առաջնորդել զմեզ եւ զմեր յաջորդները: Սերունդներ սերունդներու ետեւէն պիտի դան անանիլ իւր հոգիով, իրմով հասկնալ բնութիւնը, իրմով ուսնիլ

սէրը , եւ ճաշակել իւր գործերուն մէջ բարձրագոյն մտքի մը հաղորդակցելու ծայրագոյն հեշտութիւնք : Հիւկօ , որ՝ արդէն բարձր ստեղծուած՝ չբազարեցաւ բարձրանալէ հանապազ , իւր ետեւէն պիտի քարչէ ի վեր ապագայ դարերը : Իմացականութեան երկնից մէջ իւր հրաշակերտ մատեանք պիտի փայլին նման ոսկեփայլ աստեղց , եւ ազգերն՝ ի նոսա ուղղելով իրենց բիւն՝ ճակատագրի ովկէանին վրայ պիտի փնտռեն իւրեանց ուղին : Իւր խօսքն ապագայից Նոր Բանը պիտի լինի :

Եւ արդ , պարոնայք , այդ սուրբ , այդ աստուածային հոգիին պահարանն եղող մարմինը համբուրելու երջանկութենէն զուրկ , առէք ի ձեզ գէթ կենդանագիրը նորին , երկիւղած համբոյր դրոմեցէք այդ վեհաշուք ձիւնապսակ ճակատուն որ գահն եղաւ իւր հրաշագործ հանճարոյն , եւ այս օրն , նուիրեալ իւր յիշատակին , անցուցէք խօսելով զնմանէ , ծաղկաքաղ շրջելով իւր երկոց լայնածաւալ դաշտաց մէջ եւ բացատրելով միմեանց այն չքեղ պատկերներ որոց տակ այնքան ճարտարութեամբ գիտցաւ ծածկել իւր վսեմ խորհուրդներ . . . :

Յ ա լ ե լ ու ա ծ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆ. — ՎԱՐԺԱՊԵՏՆ. — ԳՐԱԳԷՏՆ. — ՇԱՅ ԼԵՋՈՒՆ.
— ՍԱՄԱԹԻԱՅԻՔ. — ՄԵՍ ԹԵՐԹԸ (1) :

Ճշմարիտ եւ անկեղծ եկեղեցականն օրհնութիւնն է ժողովրդեան : Նա միջնորդ մ'է Աստուծոյ եւ իւր ժողովրդի մէջտեղ . նա մարդ մ'է ապրող երկնից ու երկրի մէջտեղ . Աստուած նորա մէջէն կը տեսնէ մարդկութիւնը եւ կը հաճի դեռ ընդ նա հա-
կառակ մարդոց մոլութեանցն ու մոլորութեանց , եւ մարդիկ՝ աներեւոյթ Աստուծոյ բարութեան եւ իմաստութեան ցոլքը նշմարելով նորա ճակտուն վրայ՝ զինքեանս մօտ կը զգան Աստուծոյ : Բոց մ'է նա մշտանուէր զոհի , որ յերկրէ կը սլանայ ի վեր , քաւելու ժողովրդեան մեղքն եւ հայցելու Յաւի-
տենականին գութը . նա կ'աղօթէ ամենուն համար եւ փոխարէն ամենուն՝ երբ մարդիկ անտարբեր են կամ շուայտանաց մէջ կը մոռնան . երբ կը թու-
լանայ մարդկային խիղճը , նորա ձայնն՝ իրր հաւա-
քական խիղճը մարդկութեան՝ կը հնչէ հզօր , եւ պարտուց գիտակցութիւնը կը զարթնու վերստին ի մարդիկ . իւր խօսքն՝ երկնազդեցիկ՝ յարածամ կը թարգմանէ Աստուծոյ բանը . իւր մատն յարածամ կը ցուցնէ ուղին փրկութեան : Թէ ջերմեռանդն Հաւատոյ հրային թեւերով կը սլանայ եթերին խո-

(1) Ուղղեալ առ Սամաթիացիս՝ իւրեանց վարժարանաց 1883
ամի տարեկան հանդիսին առթիւ :

րոց մէջ, Սիրոյ եւ Յուսոյ փայփայիչ թեւերով ալ կ'իջնէ ընկերութեան խորոց մէջ՝ զնստեչու թշուառն եւ անյոյսն, սրբելու հիքին արտօսրն, վատ հոգւոյ խաւարին մէջ սփոփանաց շողեր սրակելու. մէկ ձեռքով կը ժողովէ ողորմածին նուէրը եւ միւսով կը բաշխէ ողորմելիին: Նախախնամութեան գործակատարն է երկրի վրայ: Նա կ'ընդունի զմեզ՝ երբ օտք կը գնեմք. կենաց սեմին վրայ եւ կ'որգեգրէ զմեզ յանուն Եկեղեցւոյ. նա կ'օրհնէ մեր սրտից միութիւնը՝ երբ ընտանիքի խորհրդաւոր կապը կը հիւսեմք. երբ յանգ կը հանեմք մեր ուղին երկրի վրայ եւ կ'երթամք հանգչիլ ի հող, նա տխրանոյշ երգերով կ'ընկերանայ մեզ եւ մեր գերեզմանին վրայ կը կանգնէ խաչը, առհաւաաջեայ անմահութեան: Եւ քանզի Եկեղեցին Հայուն համար մասնաւորապէս հայրենիք մ'է բարոյական, Հայ եկեղեցականն նաեւ այն գինուորն է որ կը պահակերէ սահմանաց վրայ. այդ հոգեւոր հայրենեաց: Եւ քանզի Հայ եկեղեցին այն տապանն է ուր ահեղամոռնչ փոթորկաց մէջ ապաստանեցաւ Հայութիւն իւր նուիրական անանգութիւններով, Եկեղեցականն առ մեզ՝ որ նաւազն է այդ նաւուն՝ պահապանն է նաեւ մեր հայրենաւանդ սրբութեանց, մեր յիշատակաց եւ մեր յուսոյն: — Օրհնեալ ըլլայ ճշմարիտ եկեղեցականը:

* * *

Մեծ գործաւոր մ'է ան, վարժապետը. կը կուէ, կը դարբնէ անդուլ. ի՞նչ է կուածը, ի՞նչ է դարբնածը. — միտք եւ սիրտ կը կուէ, գաղափարներ եւ

պղացումներ կը դարբնէ : կոշտ , ամուսնեւ , մթին է հոգին՝ երբ կ'երթայ նորա ձեռքին մէջ . աստուածային է գեղափայլերը դուրս կ'ելնէ անտի . թեւ չունէր , կիսա իրենն է միջոցը . ազատաթեւ կը սաւառնի գարուց եւ աշխարհաց վերեւ , կը թեւածէ անհունին մէջ : Աշխարհ աղջամղջին քառս մ'էր այդ մաքի առջեւ . այդ գործաւորը զամպար մը վառեց նորա մէջ , եւ ահա քառսն լուսաւորեցաւ , պարզեցաւ , եւ ի յայտ եկան արարչագործութեան հրաշալիք իւրեանց ներդաշնակ եւ անյեղի օրէնքներով : Վայրագ ակնարկներ կը նետէր այդ հոգին իւր նմանեաց վրայ , որք թշնամիներ կ'երթուէին իրեն . ո՞վ յեղաշրջում . ինչպէս գորովագին կը շողան հիմայ իւր աչկունք . ժպիտ մ'ունի ամենուն համար սիրոյ եւ ներողութեան . մարդարիտներ կան իւր աջաց մէջ , քան ամէն այլ մարդարիտներ թանկագին , — այսինքն արցունքներ զոր գութը կը հանէ սրտէն . եղբայրներ կը տեսնէ անդ ուր մերթ ոստիաներ կը նշմարէր . ինչ որ ոճիր պիտի լինէր գուցէ՝ կը լինի արդ ի նմա դիւցազնական առաքինութիւն : Ո՞վ կը գործէ այդ յեղաշրջում . — ան , վարժապետը . ամէն օր ծռած այդ հոգիին վրայ , կ'աշխատի նա տաժանագին . այդ հոգւոյ աղամանդը պէտք է զտել այն աղտերէն , այն կոշտ կեղեւներէն որք կը պատեն զինքն . եւ յետոյ , պէտք է բանիլ անոր վրայ , յղկել , ողորկել , երեսակներ յօրինել , որպէս զի իւր ամէն կողմերով փալվիլ ճշմարտութեան եւ առաքինութեան արեւուն դիմաց , որպէս զի ճաճանչն՝ որ կ'իյնայ նորա վրայ՝ բեկրեկելով արձակի իւր չորսդին : Ո՞հ , խոնարհ է

այդ էակ . իւր կեանք գրեթէ խեղճ է միշտ . իրեն համար չեն փայլիր օսկին ու արծաթն , եւ կառքերն չեն թուալիր իրեն համար . չորաբեկ հասց մ'է յաճախ իւր տրիտուրն . բայց իւր խոնարհութեան մէջ մեծ է այդ էակ . նա մարտիրոս մ'է յառաջդիմութեան . անոր արեան գնով կը քայլէ մարդկութիւնը . ածուխն է որ կ'այրի քաղաքակրթութեան մեքենայն դարձնող շողին արտադրելու համար :
— Օրհնեալ ըլլայ վարժապետը :

Ջահ-իմացականութիւն մ'է նա ընկերութեան մէջ , նա , այսինքն գրագէտը : Երբ այլք կը հերկեն , կը բանին , կը մեքենագործեն , կը տեղափոխեն , նիւթին վրայ եւ մարդուն վրայ կ'աշխատին , նա կը խորհի : Եւ կը խորհի ամենուն համար . իւր խոհերը կը ծրարէ մի քանի թերթերու մէջ եւ կը նետէ ընկերութեան մէջ . գիրքն է այն , այն դիւթական առարկայն , որ նիւթ է եւ սակայն համակ հողի է , որ համր է եւ սակայն խօսող մ'է անվերջ , որ հովու մ'առջեւ կը թռչի եւ սակայն կրնայ զաշխարհ իր ետեւէն քարշել . գիրքն է այն , այո՛ , այսինքն բան մ'որ կրնայ կայծականց խուրճ մ'ըլլալ եւ ոգիները հրդեհել , բան մ'որ կրնայ փոթորիկ մը զառնալ եւ ընկերային մթնոլորտը մաքրել , բան մ'որ կրնայ փարոս մ'ըլլալ եւ ազգերու իւրեանց ուղին ցոյց տալ , բան մ'որ կրնայ Աստուծոյ շունչը մարմնաւորել եւ մարդկութիւնը փրկել . գիրքը , այդ մտաւոր հացը , շինողն է այն , գրագէտը : Ճշմարիտ եւ մեծ գրագէտը սովորական իմացականու-

Թեանց մէջ այն է ինչ որ է գազաթն մի երկնա-
բերձ լերան . կ'առանձնանայ այն ամենուն մէջէն ,
կը բարձրանայ . ամպերն իւր ոտքերը կը պաշարեն ,
իւր գլուխը կը մխի վճիտ լուսոյ մէջ . անտի արեւը
կ'ողջունէ զաշխարհ , եւ անտի կ'իջնեն ջուրք որք
կը թրջեն եւ ծաղկամբք եւ պտղովք կը բեզմաւո-
րեն զդաշտս : Մին կը տաղերգէ , եւ սրտից կար-
ծրութիւնը տեղի կուտայ գորովական վեհ զգաց-
մանց . միւսը կը վարդապետէ , եւ մտային գիշերոյն
մէջ կը ծաղի մի նոր աստղ . սա կը պատմագրէ , եւ
անցեալը կը կենդանանայ . նա կը վիպասանէ , եւ
խտէական դէմքեր կը հրապուրեն զմեզ եւ կ'ազ-
նուացնեն . — մերթ լոյս , մերթ յոյս , մերթ ոյժ կը
քաղէ մեր հոգին հաղորդակցելով այդ մեծ հոգւոց ,
եւ միշտ կը վայելէ ազնուագոյն եւ օգտակարագոյն
հաճոյքն : Ճշմարտին , բարւոյն եւ գեղեցկին հա-
ղորդիչներն են . այդ մեծ ձայները հարկ է որ լի-
նին ընկերութեան մէջ . « Յառաջ » կը գոչեն նմա
յար : — Օրհնեալ ըլլայ գրագէտը :

* * *

Մեր կրօնին հետ ի՞նչ կը մնայ մեզ ուրիշ՝ որ
վայրավատին Հայոցս ծառայէ իբրեւ զօդ մ'ազգայ-
նութեան . որ նուիրական ըլլայ մեր սրտին իբրեւ
չքեղ բեկոր մի վաղնջուց փառաց . որ յինքեան կրէ
դրոշմն Հայ ցեղի հնօրեայ ազնուականութեան եւ
վաղագոյն քաղաքակրթութեան . որ ինքնին կեն-
դանի աւանդարանն ըլլայ մեր նախահարց խոհե-
րուն , զգացմանց , ըղձանաց , բերկրութեանց եւ

ողրոց . որ պերճ յիշատակարանն ըլլայ Հայ հան-
ճարոյ , եւ անլուռ վկայն Հայութեան անցելոյն .
որով այսօր մեք կարող լինիմք իբր սրտակցիլ մեր
հարց հետ՝ կրկնելով այն բառերն զորս նոցա շըր-
թունք կ'արտաբերէին , խորհելով նոցա խորհուրդքն
եւ զգալով նոցա յոյզքն . զոր պահել եւ մշակել ո՛չ
միայն կարեւոր եւ անհրաժեշտ պէտք մի լինի մեզ
առօրեայ կենաց՝ իբրեւ միջոց հաղորդակցութեան ,
իբրեւ դործի գաղափարաց արտայայտութեան ,
այլ եւ պարտք մ'ինքնասիրութեան եւ պայման
մ'ազգային գոյութեան . որ պաշտելի լինի մեզ եւ
քաղցրագոյն իբր այն առաջին շնորհն զոր կաթին
հետ կ'ընդունիմք մեր մօրմէն եւ որով կը սովորիմք
անուանել սիրելագոյն եւ վեհագոյն անուններն որք
հնչուին երկնից տակ , հայր , մայր , եղբայր , քոյր ,
հայրենիք , Աստուած : Արդէն ձեր սիրտը կը գոչէ
«Մեր լեզուն է այն , վեհ լեզուն Հայկական , մայ-
րենին մեր բարբառ » : — Օրհնեա՛լ ըլլայ եւ այն :

* * *

Օրհնեա՛լ ապա եւ դուք , ո՛ր Սամաթիացիք , ոյց
դպրոց՝ իւր բազմամեայ եւ արդիւնաշատ յարատե-
ւութեան մէջ՝ նուիրելով Ազգին մէկէ աւելի ժո-
ղովրդասէր եկեղեցականներ , անձնուէր վարժա-
պետներ , ընտիր գրագէտներ , եւ մշակելով յար
առանձին խնամով մեր ազգային « մեծաաքանչ »
լեզուն , արժանի հանդիսացած է Հայութեան ե-
րախտագիտութեան :

Իսկ այն թերթին , որ իւր ընդարձակութեամբն

յաւակնութիւնն ունի առաջնորդելու Հայ ազգի ճա-
կատագրաց, եւ որ սակայն իւր գլխաւոր խմբա-
գրին բերնով Եկեղեցականութեան, Վարժապետու-
թեան եւ Գրագիտութեան ասպարէզներն անճար-
ներու թաժին կը համարի եւ հայագիտութիւնը
շոյ զարդ մը կը հռչակէ՝ յաւելլով հարցնել թէ
« մինչեւ ե՞րբ հացի խնդիրը պիտի ստորադասենք
ազգասիրական նկատումներու », թո՛ղ ամէն Հայ
սիրտ նետէ իւր զայրոյթն ու պժգանք :

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

	Էջ	Տող	Սխառ	Ուղիղ
	51	2-5	կ'երթայ թայ պայթիւ	կ'երթայ պայթիւ
	64	17	գպրութեան	գպրութեանց
	171	9	բանաստեղծ մը	բանաստեղծք
	—	10	ճշմարիտ բանաստեղծ մը	ճշմարիտ բանաստեղծք
	195	14	Dia ables	Diables

ՅԱՆԿ ՆԻԻՓՈՑ

Զօն	Ա
Նախաբան	Ե

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

Ա. Խօսակցութեանց նիւթն. — Ճճարտութիւն եւ անկեղ- ծութիւն. — Ideologueներ եւ խելացիներ. — Մարդ- կութեան նճարիք բարեկամներ	4
Բ. Համբարձում իրեկնեան հիւանդութեան անկողնոյն մէջ. — Զարիժի եւ Հայ մեկենասներն. — Եկեղեցական հանդէպ մեծասանց եւ ժողովրդեան. — Դրամին յա- ւակնութիւնն	6
Գ. Սահմանադրութեան արեղարձն. — Հայոց գործնական ոգին. — Հիւանդանոց եւ Հայութիւն. — Անուանական եւ իրական վարչութիւն	12
Դ. Օտեան եւ Տէմիրհիպաւեան. — Կամաւոր հակասու- թիւն. — Նիւթ եւ ձեռք ի գրականութեան	21
Ե. Ազգային ժողովոյ սենդը. — Նախագծի մը պէտք. — Սասանը գրքի ձեռնոյ սակ. — Հիմէն եւ Մուսայֆ. — Դաւենակ եւ ծափ եկեղեցոյ մէջ. — Կրօնական ժո- ղովն հարուստ կրքի մ'ի սպաս. — Վեղար գեղայարկիմէջ: 29	29
Զ. Երեսփոխանի մը յանգզնութիւնն եւ Դեմոսթենի հետեւե- լու վճանգն. — Ներսէսի պատմութեան chronique հիւանդութիւնը. — Կարողիկոսական Յանձնախումբ եւ Մարկոս Աղաբէկեան. — Հայ եկեղեցոյ ռամկա- վարականութիւնը	41
Է. Հայ ազնուականք. — Գ/Վ/Պ/Ին ազդեցութիւնը — Ճճար- իք ազնուականութիւնն յորում կը կայանայ. — Ե- րեսփոխան մ'որ լռելու գեղեցիկ առիթ մը կը կո- րուանէ	48
Ը. Մայքս եւ իւր ֆենադասֆ. — Հայնոյութիւն կանանց դէմ. — Կիճն՝ զլիաւոր գործի ֆաղափակրութեան. —	

- Գեղեցկին սերն իբրև ստեղծիչ *sarr*. — Կանայք պատերազմող. — Կանայք զաղափարաց եւ բարուց յեղա-
 օրջման առաջնորդ. — Գրական ակումբ. — Առուես-
 օազէս, ուսուցիչ, գրագէտ կանայք. — Կանանց եւ ա-
 րանց դերը. — *Հասարակութիւն չէ նշանութիւն* 56
- Բ.** Համբարձում Իրէկնեանի մանր. — Նորա կրթական գոր-
 ծունէութիւնը. — Կրթական օրինաց ծրագիրը. —
 Ի՛նչպէս կը մեծարեմք մեր մեծանուն մեռելայնէրը. —
 Պէզնեանի դրացնութեան զինը. — Պատճառական սրբա-
 պլծութիւն 66
- Ժ.** Նոր *sarr*. — Երանի մանուկներուն. — Ամապերջի խոհի.
 — Հայ ազգն վերջացող *sarr*ուան մէջ. — Ազնուակա-
 նութիւնը կը հարկադրէ. — Իմ բարեմաղթութիւններս: 74
- ԺԱ.** Ազգային պարահանդէպ. — Ժէզուիական սկզբունք
 մը. — 1876ի սերունդն. — Նորայր եւ Նուպարեան. —
 Բառագիտութիւն չէ՛ գրագիտութիւն. — Բողոքական
 Հայ պատուելին լսարանի մէջ. — Ամերիկացուց կա-
 պիկները 82
- ԺԲ.** Կարողիկոսական խնդիր. — Հայ պատգամաւորք յեջ-
 միածին. — Կղերին պատճօնը. — Հայ եկեղեցական-
 նութեան անկումը 92
- ԺԳ.** Աւագ բարբոս *sarr*ներն. — Խաչելութեան ողբերգութիւնն.
 — Կրօնային աններողութիւն. — Աւետարանի ոգին ինչ-
 պէս կ'ըմբռնուի նորա պատճօնեայնէրէն. — Եթէ Յի-
 սուս ընտրէ իւր նշանիս հետեւողները. — Սերն յա-
 կանիւք քրիստոնէից 103
- ԺԴ.** Գեղեցիկ եղանակը. — Ամէն հասակ կ'ըրօնու. —
 Բնութեան ռամկավարական սեղանը. — Գարուն եւ
 Պոլիս. — Գրիգոր Զիլինկիրեան եւ իւր *Ռդեւորութիւն*
*ի Գ. Պոլիս*ն. — Զիլինկիրեան բնութեան նկարիչ, ծա-
 մանակաց պիսիւիչ եւ բարուց քննադատ 111
- ԺԵ.** Բողոքն կարիքներուն կատարել իրենց խայքելու պատ-
 ճօնը. — Գարոցական արեկան հանդէպ. — Ուսու-
 ցիչք եւ գրագէտք. — Ռուսահայ *Ինտելիկնցիւն*. —
 Ասելութիւն խօսքի եւ խօսողներու դէմ. — Խօսք եւ
 գործ 120

- ԺԶ.** Ընհանեկան գրօսանք. — Դիւթական *այլօտը*. — Ինքնալուսանկարութիւն. — Ուսուցչի մը խոստովանութիւնն. — Եղանկութեան երազ 132
- ԺԷ.** Նոր Տրովադա մը. — Տրդասայ եւ Հոիփսիմէի կոռույն կարծեցեալ նորոգումը. — *Արեւելք* Տոն Քիւրդի դեր կ'ստանձնէ. — Բռնի ամուսնութիւնը մեր բարոց մէջ է դեռ. — Իճչպէս կը բահուի ժողովրդականութեան դափնին 142
- ԺԸ.** Տ. Ներսէս վարժապետեանի մահը. — Արսայայտութիւն հանրային վճի. — Ներսէսի հանգամանքներն. — Ներսէս պատերազմական զահուն վրայ. — Իճչ դէմքով պիտի ապրի նա պատմութեան մէջ. — Ներսէսի կրթասիրութիւնն. — Իւր ցաւերն. — Իճչ դասեր կուսայ մեզ իւր գերեզմանն 152
- ԺԹ.** Գրական բարձումն Հայոց մէջ. — Պարբերական հանդէսք. — Գրականութիւնը դեռ ասպարէզ մը չէ մեր մէջ. — Հայ գրականութիւն մը կայ. — Վերջին հրատարակութիւնք. — Ազգային գրականութեան կարեւորութիւնը 164

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

- Ա.** Հուսկ բանք առ ուսումնասարս Պերպլեան վարժարանի
- Ա. 1882 ամի տարեկան հանդիսին մէջ արտասանուած 179
Բ. 1883 ամի տարեկան հանդիսին մէջ արտասանուած .. 183
- Բ.** Կանանց դաստիարակութիւն
- Ա. 189
Բ. 192
Գ. 197
- Գ.** Խազդիւղ, իւր անցեալն ու ներկայն
- Ա. 200
Բ. 207
- Դ.** Հայ ուսուցիչք 211
- Ե.** Յառաջդիմութեան պայմանք 216

ԳՍՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Ա. Արսաէս Պէլլէեան	225
Բ. Անդրանիկ Թօհաճեան	227
Գ. Կարապէս Բարաղամեան	232
Դ. Դաւիթ Կէօննեան	236
Ս. Տօֆդ. Յովն. Քեաքիպեան	240
Զ. Միսաֆ Մ. Մանուկեան	247
Է. Գրիգոր Գաբրիէլեան	254
Ը. Թորոս Ազնաւորեան	254
Թ. Վիգոր Հիւկօ	258

ՅԱՒԵԼՈՒՄ

Եկեղեցականն. — Վարժապետն. — Գրագետն. — Հայ լե-
զուն. — Սամաթիացիք. — Մեծ քերթն

269

